

Ο χρόνος των Τσιγγάνων

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΕΘΝΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ & ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ, ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ ΚΑΙ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΟΜΕΑΣ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ

Ο χρόνος των Τσιγγάνων

ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ
ΚΑΙ ΑΡΧΙΚΗΣ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗΣ ΚΑΤΑΡΤΙΣΗΣ

ΣΥΓΓΡΑΦΙΚΗ ΟΜΑΔΑ Γιάννης Γεωργίου, Μαρία Δημητρίου, Εύα Πολίτου

ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΣΗ Μανώλης Δημητρίου
ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ Γαβριέλλα Σωτηροπούλου
ΜΑΚΕΤΑ ΕΞΩΦΥΛΛΟΥ Ειρήνη Τσομπάνη

ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΕΠΑΜ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ & ΣΙΑ Ο.Ε.

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΣ ΥΠΕΥΘΥΝΟΣ ΕΡΓΟΥ Αθανάσιος Ε. Γκότοβος

Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων
Τμήμα Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας - Τομέας Παιδαγωγικής
Τηλ.: 06510 95719/95683 Fax: 06510 42542
e-mail: roma@cc.uoi.gr
<http://www.uoi.gr/ROMA>

ISBN 960-8157-24-2
ΒΟΗΘ. ΚΩΔ. ΜΗΧ/ΣΗΣ Ξ006
Κ.Π. 139/02

Περιεχόμενα

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	9
----------	---

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	13
----------	----

Ο ΧΡΟΝΟΣ

1. «Από πού έρχονται οι Τσιγγάνοι;»	24
2. Στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία	26
3. Στην Ανατολική και Κεντρική Ευρώπη	31
4. Στη Δυτική Ευρώπη	40
3. Στη νεότερη Ελλάδα	45

ΑΠΟΣΠΑΣΜΑΤΑ

1. Ο Μπράχαμ Γκουρ	50
2. Αρκεί μια βούλα στο κούτελό μου για να αποφασίσεις από πού έρχομαι;	52
3. Ο Αυτοκράτορας Κωνσταντίνος ο Μονομάχος και τα άγρια θηρία	53
4. Ακροβάτες και ταχυδακτυλουργοί στην Κωνσταντινούπολη	54
5. Κωνσταντινούπολη, μία πολυπολιτισμική πόλη	57
6. Οι Βυζαντινοί και τα θεάματα	58
7. Ο Βάσις στην Κωνσταντινούπολη	60
8. Σιδεράδες στη Μεθώνη...	63
9. Το κάστρο της Μεθώνης σήμερα	64

10. Ο φόβος για το διαφορετικό	67
11. Κατάγομαι από την Πελοπόννησο...	73
12. Στα παραμύθια, η κοινωνική αδικία...	75
13. Η κατασκευή του αποδιοπομπαίου τράγου	77
14. Στην Ισπανία του Φράνκο	93
15. Το ολοκαύτωμα	96
16. Τα γυφτόκαστρα	101
17. Η ζυγιά	102
18. Οι παππούδες μας...	104
19. Πρόσφυγες	105
20. Οι δικοί μου	106
21. Το 1942	109
22. Το караβάνι του Θεού	113
23. Αυτοί που έφεραν την καταχνιά	119
Αντί epilόγου	126

ΚΑΙ ΛΙΓΑ ΠΕΡΙΣΣΟΤΕΡΑ

1. Ο καθημερινός χρόνος	130
2. Εγκαταστάσεις στην υπόλοιπη βυζαντινή Ελλάδα	135
3. Τσιγγάνοι και αντίσταση	138
4. Σαν συμπέρασμα	140

Πρόλογος

Υλικό για την αξιοποίηση του πολιτισμού των Τσιγγάνων μαθητών δε σημαίνει, κατά τη γνώμη μας, υλικό που αναφέρεται στους Τσιγγάνους αλλά υλικό που επιτρέπει στους Τσιγγάνους μαθητές να εκφραστούν, να δράσουν και να αποκτήσουν προσόντα, συλλειτουργώντας με τους συμμαθητές τους. Υλικό που τους επιτρέπει να επικυρώσουν τον (όποιο) πολιτισμό τους *μέσα στην* και *μέσα από* τη σχολική διαδικασία και να βελτιώσουν τη σχολική τους θέση και απόδοση. Ως εκ τούτου, η επικέντρωσή μας στον «τσιγγάνικο πολιτισμό» δεν μπορεί παρά να είναι θεματικά προσανατολισμένη, να συνδέεται οργανικά με το αναλυτικό πρόγραμμα και να αποτελεί το κλειδί για την πρόσβαση σε αυτό.

Το υλικό που προτείνουμε, λοιπόν, έχει πρώτα απ' όλα στόχο να συμβάλει στην αναθεώρηση της ίδιας της σχέσης των μαθητών (αλλά και των εκπαιδευτικών) με τη σχολική και, γενικότερα, τη μαθησιακή διαδικασία.

Πρόκειται για ένα σώμα πηγών (ιστορικά και λογοτεχνικά κείμενα, άρθρα και συνεντεύξεις, αφηγήσεις, τραγούδια, παραμύθια),* στις οποίες μπορεί να ανατρέξει ο εκπαιδευτικός, προκειμένου να αντλήσει στοιχεία για να εμπλουτίσει το μάθημά του. Οι πηγές αυτές θα μπορούσαν να αξιοποιηθούν σε σχέση με τις θεματικές ενότητες των σχολικών βιβλίων.

Η παρουσία Τσιγγάνων μαθητών είναι η πρόκληση για την ανα-συγκρότηση της δικής μας διδακτικής παρουσίας. Τα παιδιά που είχαμε στο μυαλό μας όταν φτιάχναμε το υλικό μας δεν είναι «εθνογραφικά παραδείγματα», αλλά μαθητές των οποίων η φοίτηση σε μία σχολική μονάδα θέτει συγκεκριμένα παιδαγωγικά ζητήματα. Οι «Τσιγγάνοι» στην τάξη μας αντιπροσωπεύουν, πιστεύουμε, τη δυνατότητα ανατροπής του συνηθισμένου πρίσματος υπό το οποίο «βλέπουμε» το αναλυτικό πρόγραμμα, τα σχολικά βιβλία, την πρακτική μας, τις σχέσεις μας με τους μαθητές, τελικά την ίδια μας τη δουλειά.

Για το λόγο αυτό, επιδιώξαμε να βοηθήσουμε τον εκπαιδευτικό να επεξεργαστεί πιο ελκυστικές μορφές παράδοσης της διδακτέας ύλης, δηλαδή μορφές περισσότερο ανοιχτές στην εμπειρία των ίδιων των μαθητών. Δεύτε-

---

* Σε κάθε κείμενο έχει διατηρηθεί η ορθογραφία του πρωτοτύπου.

ρον, επιχειρήσαμε να προτείνουμε τρόπους για μια οικονομικότερη και περισσότερο ευέλικτη οργάνωση της ύλης. Προσπαθήσαμε, δηλαδή, να δώσουμε ιδέες για μια τέτοια οργάνωση του μαθήματος που θα επιτρέψει σε μαθητές με διαφορετική εξοικείωση με τη σχολική ύλη, αλλά και με διαφορετικά επίπεδα αναγνωστικής ικανότητας, να συμμετάσχουν στην ανάπτυξη του ίδιου θέματος· ακόμη, να προσφέρουμε ιδέες για τη συμπύκνωση της ύλης ή και για τη διαθεματική προσέγγιση ορισμένων ενοτήτων, έτσι ώστε οι μαθητές των προπαρασκευαστικών τμημάτων να μην περιορίζονται μόνο στην κατάκτηση του μηχανισμού ανάγνωσης και γραφής και να μη στερούνται τα εφόδια —αλλά και τη χαρά— που προσφέρει η επαφή με τα υπόλοιπα μαθήματα του αναλυτικού προγράμματος.

Στο υλικό μας, το οποίο και θεωρούμε ότι δεν απευθύνεται αποκλειστικά σε Τσιγγάνους μαθητές, δεν μπορούμε ούτε και είναι ακριβές να παρουσιάζουμε τους Τσιγγάνους ως μια ανεξάρτητη από τις άλλες ομάδες, αλλά ως τμήμα —και εν μέρει ως παράγωγο— ευρύτερων ιστορικών και κοινωνικών διαδικασιών.

Η φιλοσοφία που υιοθετήθηκε κατά τη σύνταξη του υλικού απέφυγε να δώσει κλειστές (και απο-κλειστικές) απαντήσεις είτε σχετικά με τις πολιτισμικές ταυτότητες των αποδεκτών είτε σχετικά με το μαθησιακό επίπεδο και τις μαθησιακές τους ανάγκες. Ιδωμένο υπό αυτό το πρίσμα, το υλικό μας δεν μπορεί ούτε να αντιμετωπιστεί ούτε να λειτουργήσει ως εναλλακτικό βιβλίο. Δεν αποτελεί παρά ένα «πακέτο» ιδεών για *εναλλακτική χρήση* των υπαρχόντων σχολικών βιβλίων, ένα *σύνολο προτάσεων*, ανάμεσα στις οποίες οι εκπαιδευτικοί καλούνται να αναζητήσουν εκείνες που ταιριάζουν στην περίπτωση τους.

Ο πολυσυλλεκτικός χαρακτήρας του υλικού, καθώς και η αποφυγή ενιαίας μορφής, δεν έχει να κάνει τόσο με τις δυνατότητες της παραγωγής, όσο με τη φιλοσοφία μας: *σχεδόν καθετί μπορεί να αποτελέσει διδακτικό υλικό.*

Όσα κομμάτια θεωρηθούν κατάλληλα να χρησιμοποιηθούν χρειάζονται την *παρέμβαση του εκπαιδευτικού*, τόσο ως προς το περιεχόμενο όσο και ως προς τη μεθοδολογία, γιατί ο εκπαιδευτικός είναι εκείνος που τελικά γνωρίζει την τάξη του.

Τα κείμενα που συμπεριλαμβάνονται στο υλικό δεν τα συγκεντρώσαμε για να διαβαστούν στην τάξη, αλλά για να αποτελέσουν πηγή πληροφοριών που ελπίζουμε να δώσει ιδέες και να *τροφοδοτήσει μία πολλαπλότητα δραστηριοτήτων*: θεατρικούς αυτοσχεδιασμούς, τραγούδια, παιχνίδια, εκθέσεις, κόμικς

και ό,τι άλλο υπαγορεύσει η δυναμική της τάξης, καθώς και οι προτιμήσεις και τα ταλέντα του κάθε εκπαιδευτικού.

Το υλικό, λοιπόν, που προτείνουμε δεν έχει στόχο να αντικαταστήσει τα βιβλία του αναλυτικού προγράμματος και να αποτελέσει ειδικό διδακτικό υλικό για τους Τσιγγάνους μαθητές. Είναι υλικό *συμπληρωματικό*. Κι ακόμα, το υλικό μας έχει *ενδεικτικό* και *παραδειγματικό* χαρακτήρα.

Κι αυτό, για δύο λόγους. Πρώτα πρώτα, γιατί πιστεύουμε ότι το πολιτισμικό κεφάλαιο των μαθητών μας δεν μπορούμε να το προδικάσουμε, αντίθετα καλούμαστε να το ανακαλύψουμε. Δεύτερον, γιατί εκείνο που έχει σημασία είναι το πώς θα καταστήσουμε αυτό το «κεφάλαιο» λειτουργικό μέσα στη διδακτική διαδικασία και για τους σκοπούς αυτής της διαδικασίας. Και τη γνώση αυτής της διαδικασίας –με τις επιμέρους ιδιαιτερότητές της– την έχει τελικά ο εκπαιδευτικός, που η δουλειά μας ελπίζουμε να τον βοηθήσει.

Η συγγραφική ομάδα

Εισαγωγή

Καλώς ήρθες! Σ' αυτό το τεύχος θα βρεις πληροφορίες για την ιστορία των Τσιγγάνων.

Θα βρεις ακόμα αφηγήσεις, αποσπάσματα από μυθιστορήματα, παραμύθια και ποιήματα.

Μπορείς να χρησιμοποιήσεις αυτό το υλικό για τη γεωγραφία, την ιστορία, τη μελέτη περιβάλλοντος, τη γλώσσα...

Κι αν έχεις κι άλλες ιδέες, να μας τις πεις κι εμάς...

Χαβ, πιάβ, τζιβάβ, μεράβ
– **σόσκει τε κουλαϊνάβ;**

Τρώω, πίνω, ζω, πεθαίνω
– γιατί να επικρατώ ;

Τσιγγάνικη παροιμία

*Π*οιος έχτισε τη Θήβα την εφτάπυλη;
Στα βιβλία δε βρίσκεις παρά των βασιλιάδων τα ονόματα.
Οι βασιλιάδες κουβαλήσαν τ' αγκωνάρια;
Και τη χιλιοκαταστρεμένη Βαβυλώνα —
ποιος την ξανάχτισε τόσες φορές; Σε τι χαμόσπιτα
της Λίμας της χρυσόλαμπρης ζούσαν οι οικοδόμοι;
Τη νύχτα που το Σινικό Τείχος αποτελειώσαν
πού πήγανε οι χτίστες; Η μεγάλη Ρώμη
είναι γεμάτη αφίδες θριάμβου. Ποιος τις έσπησε;
Πάνω σε ποιους θριαμβεύσανε οι Καίσαρες;
Το Βυζάντιο το χιλιотραγουδισμένο
μόνο παλάτια είχε για τους κατοίκους του;
Ακόμα και στη μυθική Ατλαντίδα τη νύχτα που τη ρούφηξε η θάλασσα
τ' αφεντικά βουλιάζοντας, μ' ουρλιαχτά τους σκλάβους τους
καλούσαν.
Ο νεαρός Αλέξανδρος υπόταξε τις Ινδίες.
Μοναχός του;
Ο Καίσαρας νίκησε τους Γαλάτες.
Δεν είχε ούτε ένα μάγειρα μαζί του;
Ο Φίλιππος της Ισπανίας έκλαψε όταν η Αρμάδα του
βυθίστηκε. Δεν έκλαψε, τάχα, άλλος κανένας;
Ο Μέγας Φρειδερίκος κέρδισε τον Εφτάχρονο τον Πόλεμο.
Ποιος άλλος τον κέρδισε;
Κάθε σελίδα και μια νίκη.
Πόσες και πόσες ιστορίες,
Πόσες και πόσες απορίες.
Ερωτήσεις ενός εργάτη που διαβάζει, Μπέρτολτ Μπρεχτ,
απόδοση: Μάριος Πλωρίτης

Η ιστορία είναι ένας χώρος που δεν υπάρχει προτού κατοικηθεί

Υπάρχουν δύο προκαταλήψεις για τους Τσιγγάνους που είναι συνδεδεμένες μεταξύ τους: η μία είναι ότι οι Τσιγγάνοι δεν έχουν ιστορία και η άλλη είναι ότι οι Τσιγγάνοι δεν έχουν ιστορική συνείδηση. Οι απόψεις αυτές βασίζονται αφενός στην απουσία σχεδόν κάθε αναφοράς για τους Τσιγγάνους από τις ιστορικές καταγραφές (και πολύ περισσότερο από τα κείμενα που χρησιμοποιούνται για τη διδασκαλία της ιστορίας στα σχολεία) και αφετέρου στη φαινομενική ή πραγματική απροθυμία των Τσιγγάνων να αναζητήσουν τις απώτερες ιστορικές τους ρίζες, καθώς και στην απουσία οποιουδήποτε γραπτού κειμένου που να συστηματοποιεί και να διαδίδει τον τρόπο που οι Τσιγγάνοι ερμηνεύουν το παρελθόν και το αποτιμούν σε σχέση με το παρόν.

Ωστόσο, για να φτάσει κανείς από τις δύο αυτές πραγματικότητες στα συμπεράσματα που προαναφέραμε, πρέπει να διέπεται από μία ορισμένη αντίληψη για το παρελθόν σαν μία κλειστή και αντικειμενική κατηγορία που ορίζεται από τα πραγματικά γεγονότα που έλαβαν χώρα κάποτε, άπαξ και διά παντός, και για την ιστορία σαν την επιστήμη αυτή που καλείται να ανακαλύψει και να περιγράψει την αλήθεια αυτών των γεγονότων.

Όμως, το παρελθόν έχει πραγματικά υπάρξει αλλά δεν «κλείνει» με την πάροδο του χρόνου: εξακολουθεί να υπάρχει μέσα στις δραστηριότητες και στις αντιλήψεις του παρόντος, να κατασκευάζεται και να ανακατασκευάζει τον εαυτό του μέσα από τις καθημερινές πράξεις και το λόγο των ανθρώπων, που ξεχωρίζουν ορισμένα στοιχεία από το άμορφο πλήθος «των περασμένων», τους δίνουν μορφή, τα συμπεριλαμβάνουν στους ορίζοντες της πράξης και της σκέψης τους, με άλλα λόγια, τα κάνουν ιστορία. Για να χρησιμοποιήσουμε μια μεταφορά, η ιστορία είναι ένας χώρος που δεν υπάρχει προτού κατοικηθεί, προτού δηλαδή γίνει τμήμα του πολιτισμού ζωντανών ανθρώπων.

Υπό αυτό το πρίσμα, η ιστορία αφορά ίσως περισσότερο αυτούς που τη φτιάχνουν παρά αυτούς στους οποίους αναφέρεται. Είναι οι σύγχρονοι (όπως βέβαια έχουν διαμορφωθεί ως κοινωνικά και πολιτισμικά υποκείμενα μέσα στην ορισμένη τους παράδοση) που αποφασίζουν ποιες από τις πληροφορίες για το

παρελθόν τούς αφορούν και αξίζει να καλλιεργηθούν και να αποκτήσουν κύρος ως ιστορία τους. Οι ιστορικές αναφορές λοιπόν αντλούν μεν το κύρος τους από την «αντικειμενική» τους σύνδεση με μία παρελθούσα περίοδο αλλά κυρίως πρέπει να ανταποκρίνονται σε παρούσες ανάγκες καθώς και σε τρέχουσες έννοιες και νοήματα.

Έχουν όλα τα γεγονότα θέση στην ιστορία; Έχουν όλοι οι άνθρωποι και όλες οι ομάδες την ίδια αντιπροσώπευση στις ιστορικές καταγραφές; Έχουν όλοι οι άνθρωποι την ίδια δύναμη για να αποφασίσουν τι είναι ιστορία και τι όχι; Οι απαντήσεις σε όλα αυτά τα ερωτήματα είναι μάλλον «όχι».

Οι λόγοι για τους οποίους ορισμένα γεγονότα καταγράφονται ως ιστορία και άλλα όχι, οι λόγοι για τους οποίους γνωρίζουμε πολλά για ορισμένες περιόδους και λαούς και σχεδόν τίποτα για άλλους, οι λόγοι για τους οποίους τα πεπραγμένα ενός αυτοκράτορα μνημονεύονται στα ιστορικά χρονικά αλλά όχι και ο σιωπηλός αγώνας με την καθημερινότητα των υπηκόων του, τελικά οι λόγοι για τους οποίους γνωρίζουμε πότε το τάδε ιστορικό πρόσωπο υπέγραψε μια «σημαντική» συμφωνία αλλά όχι και ποιο ήταν το αγαπημένο του φαγητό ή αν φερόταν καλά στη γυναίκα του, είναι συστηματικοί, και με αυτή την έννοια είναι και οι ίδιοι ιστορικοί. Ιστορία δεν είναι λοιπόν μόνο αυτό που θυμόμαστε αλλά και αυτό που αποσιωπούμε ή ξεχνάμε.

Ακόμα, η συμπαγής αφήγηση που παρουσιάζεται στα βιβλία της ιστορίας πολύ λίγη σχέση έχει με τον αγώνα των ιστορικών να αναπαραστήσουν την πραγματικότητα ενός γεγονότος ή μιας εποχής μέσα από σκόρπιες, ελλιπείς ή και αντιφατικές μεταξύ τους πηγές. Τα κενά και τις αντιφάσεις τα επιλύουν όσοι γράφουν ιστορία με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, ανάλογα με τις ιδέες τους, την εποχή και την ομάδα στην οποία ανήκουν και τους σκοπούς τους. Στο γραπτό λόγο που καταθέτουν, οι αναγνώστες έχουν τα αποτελέσματα των αποφάσεων που οι ιστορικοί πήραν και των επιλογών που έκαναν, δεν έχουν όμως τα προβλήματα, τις αμφιβολίες και τα διλήμματά τους, τους τρόπους που διάλεξαν να αναπληρώσουν τα κενά. Η ιστορία λοιπόν δεν είναι μόνο αυτό που γνωρίζουμε, αλλά είναι και αυτό που φανταζόμαστε.

Ωστόσο, ο επίσημος ιστορικός λόγος είναι ισχυρός, ακριβώς επειδή κρύβει τις αμφιβολίες και τις μεροληψίες του. Οι άνθρωποι πιστεύουν στην ιστορία, επειδή την ταυτίζουν με την αλήθεια. Κατά τη γνώμη των περισσότερων, ό,τι είναι αληθινό δεν μπορεί παρά να έχει καταγραφεί ιστορικά. Και αυτό είναι

ευνόητο: Ποιος θα πίστευε σε ένα λόγο που δεν είναι απλός, που δεν είναι απαλλαγμένος από αντιφάσεις, σίγουρος για τον εαυτό του και που δε διατείνεται ότι μπορεί να ερμηνεύσει τα πάντα; Έτσι, η πολυμορφία και η πολυφωνία της κοινωνικής δραστηριότητας και των δρώντων με διάφορους τρόπους μέσα σε αυτήν υποκειμένων υποτάσσονται στην αυταρχική φωνή του ιστορικού και συχνά παραμένουν αποσιωπημένες στο περιθώριο, χωρίς θεσμοποιημένα μέσα για να επιβεβαιώσουν την παρουσία τους.

Πόσες και πόσες ιστορίες, πόσες και πόσες απορίες

Ομάδες όπως οι Τσιγγάνοι δε βρίσκουν θέση στην επίσημη ιστορία για πολλούς λόγους: γιατί έμειναν έξω από τους εθνικούς ανταγωνισμούς που αποτέλεσαν το μοχλό της επίσημης ιστορίας, γιατί δεν ήταν πολεμική ομάδα παρά μόνο σε σπάνιες περιπτώσεις, κι αυτό τις περισσότερες φορές γιατί εξαναγκάστηκαν, γιατί η περιθωριοποίησή τους μέσα στις κοινωνίες όπου ζούσαν τους κράτησε μακριά από τις κυρίαρχες εκείνες ομάδες που αποφασίζουν τι είναι ιστορία και ταυτόχρονα επικυρώνουν τη δράση τους μέσα από την ιστορική της καταγραφή. Επίσης, εξαιτίας της προφορικότητας της γλώσσας τους...

Έτσι μέσα από τους γραπτούς και επίσημους ιστορικούς λόγους, που δίνουν έμφαση στο παρελθόν ως ένα ενιαίο και πλήρες σύνολο, όχι μόνο αποκλείονται ορισμένες ομάδες, όπως οι Τσιγγάνοι, αλλά και απαξιώνονται οι τρόποι που οι ομάδες αυτές αναπτύσσουν για να συνδιαλέγονται με το παρελθόν και να το εξισορροπούν με το παρόν τους. Οι δικές τους εκφράσεις και ερμηνείες της ιστορικότητας εξορίζονται στο χώρο της «παράδοσης», της «λαογραφίας», σε ένα χώρο όπου η δραστηριότητα των ανθρώπων παρουσιάζεται σαν άχρονη και στατική, ένα απομεινάρι στο περιθώριο της κοινωνικής προόδου.

Η σημαντικότερη συνέπεια του αποκλεισμού των Τσιγγάνων από την ιστορία είναι ο αποκλεισμός τους από όλες εκείνες τις πρακτικές που διαμορφώνουν και επικυρώνουν τη συλλογικότητα μέσα σε μια κοινωνία. Η ιστορία, ως

ένας ορισμένος τρόπος για να θυμάται κανείς το παρελθόν, να προσδιορίζει τη θέση του και να αναγνωρίζει φίλους και εχθρούς σε ένα διαχρονικό άξονα, επηρεάζει τις ομάδες που διαμορφώνονται στο παρόν. Άνθρωποι που τοποθετούν με τον ίδιο τρόπο τον εαυτό τους στην ιστορία, άνθρωποι που η (κοινωνική) μνήμη τους συμπεριλαμβάνει λίγο πολύ τα ίδια πράγματα, παράγονται και αναπαράγονται ως μέλη της ίδιας ομάδας. Ένα ολόκληρο πλέγμα αντιλήψεων και πρακτικών, οι γιορτές, τα σύμβολα, οι συλλογικοί «εχθροί» και «φίλοι» και άλλα ενισχύουν καθημερινά αυτές τις συμβολικές σχέσεις και τις κάνουν πραγματικές. Όσοι λοιπόν αποκλείονται από την ιστορία αποκλείονται και από την καθημερινότητα εκείνη που ορίζεται από αυτήν. Αυτός ο αποκλεισμός έχει διπλή δυναμική, συγχρονική και αναδρομική. Όχι μόνο δημιουργείται η εντύπωση ότι οι Τσιγγάνοι είναι κάποια ομάδα τελείως διαφορετική από «εμάς», αλλά και ότι έζησαν σε κάποιον παράλληλο προς το «δικό μας» ιστορικό χώρο, όπου οι ευρύτερες εξελίξεις είτε δεν τους επηρέασαν καθόλου είτε τους επηρέασαν με κάποιον ιδιόμορφο τρόπο.

Κατά τη δική μας γνώμη, το να συμπεριλάβουμε ισότιμα τους Τσιγγάνους στους κατοίκους του σπιτιού εκείνου που είναι η «ιστορία μας» μάς βοηθάει να διαμορφώσουμε μία ακριβέστερη και πλουσιότερη αντίληψη αυτής της ιστορίας.

Πολύ καιρό πριν, ένας Τσιγγάνος μάγος που δεν είχε παιδιά μεταμόρφωσε ένα ποντίκι σε κοριτσάκι και το έκανε παιδί του. Όταν έφτασε η ώρα της κοπέλας να παντρευτεί, ο γερο-μάγος, ψάχνοντας για τον καλύτερο, τον πιο δυνατό γαμπρό, φώναξε το Θεό Ήλιο. Όμως το κορίτσι δεν τον ήθελε, γιατί, είπε, ήταν πολύ ζεστός και φοβόταν μήπως την κάψουν οι ακτίνες του. Τότε ο Ήλιος τής πρότεινε να παντρευτεί κάποιον ακόμα πιο δυνατό κι απ' αυτόν, το Σύννεφο, που μπορούσε να σκεπάσει τον Ήλιο.

Κι έτσι άρχισε η αναζήτηση για τον κατάλληλο γαμπρό. Γιατί η κοπέλα δεν ήθελε το Σύννεφο, επειδή ήταν πολύ σκοτεινό κι αρνήθηκε τον άνεμο, επειδή «άλλαζε κάθε τόσο κι ήταν παγωμένος». Δυνατότερο κι απ' τον Άνεμο

ήταν το Βουνό. Όμως η κοπέλα έφερε και πάλι αντιρρήσεις και τότε ο γερο-μάγος στράφηκε στο Βουνό και ρώτησε:

«Υπάρχει κανένας που να 'ναι δυνατότερος κι από σένα;»

Και το Βουνό απάντησε με σιγουριά, βροντώντας από το μεγάλο τρόμο του: «Ναι – ένα ποντίκι». «Πώς γίνεται αυτό;» ρώτησε ο μάγος.

«Επειδή το ποντίκι ανοίγει τρύπες στο κορμί μου και με κάνει να τρίβομαι!» απάντησε το Βουνό.

Το ποντικάκι του παραμυθιού

Τια αυτές τις ομάδες, που η επίσημη ιστορία τούς έχει αρνηθεί «τους μεγάλους δημιουργούς, τους μεγάλους ήρωες, τους μεγάλους κινδύνους, τα μεγάλα ταξίδια, το μεγάλο στόχο» (J. F. Lyotard), η μόνη δύναμή τους έγκειται στη δυναμική που έχουν να αποσταθεροποιούν τις καθιερωμένες αλήθειες. Μέσα από το δικό τους λόγο, το λόγο «της άλλης πλευράς», καταδεικνύονται οι ασυνέχειες και τα κενά του επίσημου ιστορικού λόγου, αμφισβητούνται και διαβρώνονται οι «αλήθειες» του και φαίνεται με τον παραστατικότερο τρόπο πως, παρά τον ισχυρισμό της ότι είναι αντικειμενική, η επίσημη ιστορία δεν αποτελείται παρά από ερμηνείες των οποίων οι πλοκές εξαρτώνται τόσο από τα κριτήρια αυτού που ερμηνεύει όσο και από τις συνθήκες αυτού που ερμηνεύεται. «Μια φορά κι έναν καιρό, ήταν και δεν ήτανε...» αρχίζουν το λόγο τους πολλές τσιγγάνικες ιστορίες, δείχνοντας όχι τη θολή σχέση των Τσιγγάνων με το πραγματικό, όπως τους έχουν κατηγορήσει, αλλά, αντίθετα, μια πολύ ρεαλιστική αντίληψη της πραγματικότητας, σύμφωνα με την οποία ό,τι φαίνεται σαν σίγουρο και αιώνιο δεν είναι παρά το αποτέλεσμα μιας συγκεκριμένης διαδικασίας που θα μπορούσε να έχει και άλλη έκβαση. Για το λόγο αυτό, οι τσιγγάνικες αφηγήσεις δεν περιέχουν υπερβατικές αλήθειες, άμεσους και φανερούς συμβολισμούς, αντικειμενικές και απόλυτες περιγραφές, μονοδιάστατους ήρωες,

αυστηρά δομημένη πλοκή και έκβαση που να δικαιολογεί και να δικαιώνει όλα όσα προηγήθηκαν, αλλά μάλλον αποτελούνται από ένα σύμπλεγμα δράσεων, κινήτρων και περιστατικών, ποτέ εντελώς καθαρά ή αυστηρά δομημένων, ωστόσο πολύ αντιπροσωπευτικών της συνθετότητας και της πολυπλοκότητας της κοινωνικής ζωής, μέσα στην οποία συνυπάρχουν και αλληλεπιδρούν διάφορα στοιχεία. «Σε μια κοινότητα που της έχουν αρνηθεί την πρόσβαση στην ιστορικότητα των κυρίαρχων ομάδων, η μυθική, η ποιητική, η μεταφορική σκέψη γίνεται ένα εργαλείο κριτικής και ανατροπής και παρέχει ένα χώρο στην ιστορική πρακτική» (Χριστοπούλου).

Ο λόγος της επίσημης ιστορίας είναι «κλειστός». Αυτό που έγινε, έγινε, και στις περισσότερες περιπτώσεις δικαιώνεται και ταυτόχρονα δικαιώνει το παρόν. Για τους Τσιγγάνους όμως, που η επίσημη ιστορία δεν τους αναγνωρίζει χώρο και που η κοινωνική πραγματικότητα τους επιφυλάσσει μία θέση δυσχερή, τα ζητήματα αυτά δεν είναι κλειστά. Αμφισβητώντας μέσα από τις ιστορίες τους την επίσημη εκδοχή για το παρελθόν, οι Τσιγγάνοι, όπως και οι άλλες περιθωριοποιημένες ομάδες, προσπαθούν να επαναδιαπραγματευθούν με καλύτερους όρους το παρόν τους και να διασφαλίσουν με κάποιον τρόπο το μέλλον τους.

Η αναφορά των τσιγγάνικων ιστοριών σε ένα χρέος που έχουν οι μη Τσιγγάνοι απέναντί τους είναι ένας λαμπρός τρόπος για να αναφερθούν στη διαρκή στέρψη που αντιμετωπίζουν, διότι παρουσιάζει και ερμηνεύει τους διαφορετικούς τρόπους με τους οποίους βιώνουν τον αποκλεισμό χωρίς να τους αποδίδει στη φυλετική κατωτερότητα των Τσιγγάνων, όπως συνήθως συμβαίνει στις κυρίαρχες αντιλήψεις. Επιπρόσθετα, είναι σημαντικό ότι η φαντασιακή επινόηση του χρέους δεν οδηγεί στην επίλυση της ιστορίας αλλά την αφήνει επίτηδες άλυτη.

Το γεγονός ότι οι Τσιγγάνοι δεν έχουν «καθορισμένη θέση στον κόσμο» (με άλλα λόγια δεν έχουν σταθερές διεκδικήσεις ή δικαιώματα στις συμβολικές δομές ενός έθνους και στα υλικά μέσα ενός κοινωνικού συστήματος) και ότι η κοινωνική θέση που τους παραχωρείται πολύ απέχει από το να ικανοποιεί τις ανάγκες τους κάνει τη σχέση τους με την ιστορία ένα ζήτημα καθημερινής εμπλοκής. Τίποτα δεν έχει γραφτεί οριστικά για τους Τσιγγάνους (στην περίπτωση τους, το να αποδεχτούν την «προσωρινά τελική» μορφή της επίσημης ιστορίας θα σήμαινε τον πολιτισμικό αφανισμό τους) και κανένας επίσημος λόγος δεν αναλαμβάνει να υπερασπιστεί τους Τσιγγάνους. Έτσι, το βάρος πέφτει στους ίδιους τους ανθρώπους και διαχέεται στις καθημερινές πρακτι-

κές τους. Οι Τσιγγάνοι φτιάχνουν καθημερινά την ιστορία τους, γιατί οι ιστορικές αναφορές που θα μπορούσαν να καταναλώσουν ή να χρησιμοποιήσουν δεν είναι κατάλληλες (ούτε και δίκαιες) γι' αυτούς. Με αυτή την έννοια, οι Τσιγγάνοι έχουν τη ζωντανότερη δυνατή σχέση με την ιστορία. Για το λόγο αυτό, όσο κι αν μπλέκονται με το φανταστικό, τα λαϊκά θέματα των Τσιγγάνων, ανεξάρτητα από το αν αναφέρονται στο παρόν, στο παρελθόν ή στο μέλλον, αντλούν από συγκεκριμένες, πραγματικές, σύγχρονες περιστάσεις και, αντίστοιχα, προσαρμόζονται σε αυτές.

Για το λόγο αυτό, η προσωπικότητα του αφηγητή και η ανατροφοδότησή του από τους ακροατές έχει τόσο σημασία στις τσιγγάνικες αφηγήσεις. Η ζωντανή σχέση μεταξύ τους μετατρέπει τη διαδικασία της αφήγησης ιστοριών σε πραγματική παραγωγή ιστορίας που λαμβάνει χώρα μέσα στην κοινότητα και στην οποία όλοι έχουν πρόσβαση. Οι ακροατές όχι μόνο μπορούν να ακούσουν και να αναλογιστούν πάνω στα αφηγούμενα γεγονότα αλλά μπορούν επίσης να διακόψουν την αφήγηση, να αμφισβητήσουν την ανάπτυξή της και να συμμετάσχουν στην εκδίπλωσή της. Επομένως, η ίδια η πράξη της μετάδοσης επιβεβαιώνει την πολυφωνία γιατί εξαρτάται ζωτικά από αυτή.

Στα μάτια των μη Τσιγγάνων φαίνεται πολύ παράξενο το γεγονός ότι οι Τσιγγάνοι δε θυμούνται και δεν ενδιαφέρονται να μάθουν το απώτερο παρελθόν τους. Για την «έλλειψη» αυτή, υπάρχουν πολλοί λόγοι:

Η φυσική εμπειρία που έχουν οι Τσιγγάνοι από το χώρο έχει διαφοροποιήσει και τον τρόπο με τον οποίο κατανοούν την ιστορία, καθώς το παρελθόν της κοινότητάς τους είναι στην πραγματικότητα μία πολλαπλότητα ιστοριών τόσο διακριτών όσο και οι δρόμοι που έχουν ακολουθήσει οι Τσιγγάνοι στις νομαδικές τους περιπλανήσεις. Για το λόγο αυτό, επειδή η πραγματικότητα της ζωής των Τσιγγάνων τους έχει δείξει καθαρά ότι δεν έχουν ειδικό προορισμό ή οριστικό τέλος, όπως φαίνεται να πιστεύουν πολλές άλλες ομάδες για τον εαυτό τους, ποτέ δεν έχουν κοιτάξει πίσω το παρελθόν τους ως ένα ενιαίο σύστημα καταγωγής και ριζών.

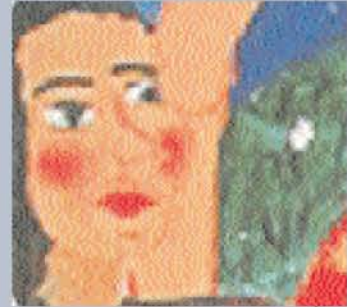
Δεύτερο, είναι πιθανό, επειδή η ιστορική συνείδηση των Τσιγγάνων είναι τόσο πολύ ενσταλαγμένη και εμπεδωμένη στους τρόπους σκέψης και δράσης τους και επειδή διαπερνά τόσο βαθιά τις αντιλήψεις και πρακτικές τους, να είναι δύσκολο να την απομονώσει και να τη διακρίνει κανείς ως ξεχωριστό λόγο (discourse).

Τρίτον, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι αυτά που τα μέλη μίας κοινωνίας επιλέγουν να θυμηθούν είναι τα αποτελέσματα μιας διαδικασίας που επίσης περιέχει και τη λησμονιά. Η μνήμη δεν μπορεί παρά να είναι επιλεκτική και η συνοχή του επίσημου ιστορικού λόγου έγκειται ακριβώς στα στοιχεία που επιλέγει να αποσιωπήσει, και είναι αυτά τα αποσιωπημένα κομμάτια που τελικά χαρίζουν στα στοιχεία που προβάλλονται την ενότητα και το καθαρό νόημά τους. Ο επίσημος ιστορικός λόγος, για να είναι ισχυρός και για να χαρίζει στους ανθρώπους την αίσθηση ότι ανήκουν σε μια κοινότητα με μακρά και αδιάσπαστη παράδοση, πρέπει να αποσιωπά όλα εκείνα τα στοιχεία που θα αμφισβητούσαν αυτή τη συνέχεια. Η λησμονιά λοιπόν είναι και αυτή ένα είδος μνήμης, ένας απόλυτα συνηθισμένος τρόπος για να συνδιαλέγεται μια κοινότητα με το παρελθόν της.

Σε άλλες περιπτώσεις η λησμονιά καθίσταται η αντισταθμιστική θεραπεία που κατορθώνει να αποσυνδέει τους ανθρώπους από το βαρύ φορτίο του παρόντος. Οι ανθρώπινες κοινωνίες, με το να αφήνουν κενά στη μνήμη τους για τις περιόδους εκείνες που τις τραυμάτισαν, δίνουν στον εαυτό τους τη δυνατότητα να ανακατασκευάσουν αυτές τις περιόδους με έναν τρόπο θετικότερο, που θα τους στηρίζει στην περαιτέρω δράση τους. Οι Τσιγγάνοι, ξεχνώντας την ιστορία τους, δεν κάνουν τίποτα περισσότερο ή τίποτα λιγότερο από ό,τι οι υπόλοιπες ομάδες. Άλλωστε, το βάρος του δικού τους παρελθόντος (διώξεις, περιθωριοποίηση, ακόμα και μια γενοκτονία) κάνει πραγματικά κατανοητή την επιθυμία τους να μην εγκλωβιστούν σε αυτό. Τι άλλη κληρονομιά θα απέμενε στους διωγμένους από παντού και καταπιεσμένους Τσιγγάνους, αν ευλαβικά διατηρούσαν με κάθε λεπτομέρεια την ανάμνηση της ιστορίας τους, παρά μια κληρονομιά πικρίας, απογοήτευσης και μίσους;

Τελικά το να είμαστε ικανοί να ξεχάσουμε για μια στιγμή τις σχέσεις εξουσίας από τις οποίες έχουμε βασανιστεί και ακόμα βασανιζόμαστε, το να «γυρίσουμε την πλάτη μας» στην επίσημη γνώση που καθορίζει τον τρόπο που πρέπει να σκεφτόμαστε, μας δίνει την ευκαιρία να βιώσουμε την ελευθερία, να βρούμε άλλους τρόπους σκέψης και στα πλαίσιά τους να φανταστούμε τον εαυτό μας, ανακαλύπτοντας εκ νέου τη χαμένη από τις πιέσεις της καθημερινότητας δυναμική του. Αυτό κάνουν όλοι οι άνθρωποι, όλες οι επίσημες ιστορίες (πόσο επιτυχημένος είναι ο ορισμός των εθνών ως φαντασιακές κοινότητες από τον Anderson) και αυτό έχουν κάθε δικαίωμα και κάθε λόγο να το κάνουν και οι Τσιγγάνοι.

Ο Χρόνος.

*«Πήγα, πήγα μακρύ δρόμο
Συναντηθήκα και με ευτυχισμένους Τσιγγάνους
Ω, Τσιγγάνοι, από πού εσείς έρχεστε;»*

Ι. «Από πού έρχονται οι Τσιγγάνοι;»

Λένε ότι οι Τσιγγάνοι έρχονται από τις Ινδίες. Αυτή η αντίληψη οφείλεται κυρίως στις παρατηρήσεις διαφόρων Ευρωπαίων μελετητών του 18ου αιώνα, οι οποίοι παρατήρησαν μερικές ομοιότητες ανάμεσα στη γλώσσα των Τσιγγάνων που ζούσαν στις χώρες τους και στις ινδικές διαλέκτους. Στη συνέχεια, μερικοί αναγνώρισαν τους «Τσιγγάνους» σε παλιές περσικές και αραβικές ιστορίες. Ακόμα περισσότερο, βρήκαν ομοιότητες ανάμεσα στους Τσιγγάνους και σε ορισμένες ομάδες που ζουν στην Ινδία. Από τις σκόρπιες αυτές παρατηρήσεις ξεκινάει μια ολόκληρη θεωρία που, μολονότι αφήνει πολλά ερωτήματα αναπάντητα, υποστηρίζεται μέχρι σήμερα.

Κάποτε πίστευαν ότι οι Τσιγγάνοι προέρχονταν από μία ομάδα Ινδών που έφυγαν όλοι μαζί από την Ινδία και μετακινήθηκαν δυτικά. Σήμερα υποστηρίζεται η άποψη ότι Ινδοί από διάφορες ομάδες που έφυγαν από την Ινδία για διαφορετικούς λόγους (κοινωνικούς, πολιτικούς και στρατιωτικούς) ανέπτυξαν σχέσεις μεταξύ τους, αναμείχθηκαν και διαμόρφωσαν (στην Περσία πια) το λαό εκείνο που μεγάλο μέρος του μετακινήθηκε αργότερα στην Ευρώπη και έγιναν γνωστοί ως Τσιγγάνοι.

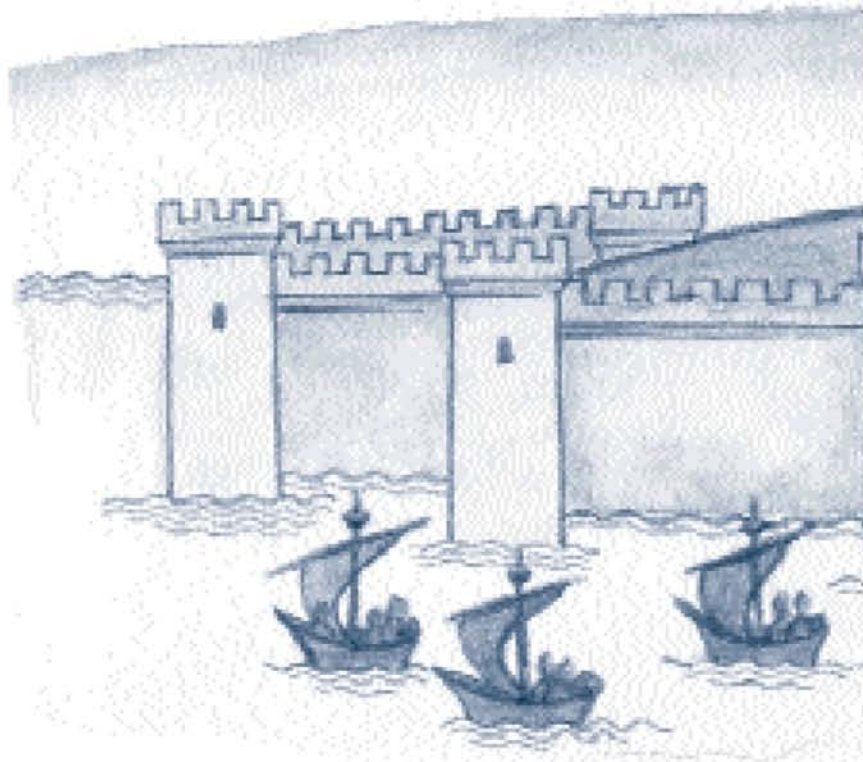

Περισσότερα στο:

Donald Kenrick, *Gypsies: From India to the Mediterranean*,
Gypsy Research Centre-CRDP
Midi Pyrenees, 1993.

Υποστηρίχτηκε πιο συγκεκριμένα ότι οι συνεχείς πολιτικές αλλαγές και αναταραχές στη βορειοδυτική Ινδία, οι εισβολές και οι πόλεμοι καθώς και το αυστηρό σύστημα της ινδικής κοινωνίας που χώριζε τους ανθρώπους σε ομάδες, μερικές από τις οποίες είχαν ελάχιστα δικαιώματα, έκανε διάφορες ομάδες, που αργότερα έγιναν γνωστές ως Τσιγγάνοι, να εγκαταλείψουν την πατρίδα τους. Άλλοι φεύγουν από την Ινδία ως μισθοφόροι πολεμιστές ή μουσικοί.

Μερικοί από αυτούς πέρασαν στην Ευρώπη μέσω της Μέσης Ανατολής και της Μικράς Ασίας αλλά οι περισσότεροι Τσιγγάνοι έφτασαν στην Ευρώπη από την Περσία μέσω της Αρμενίας.

2. Στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία

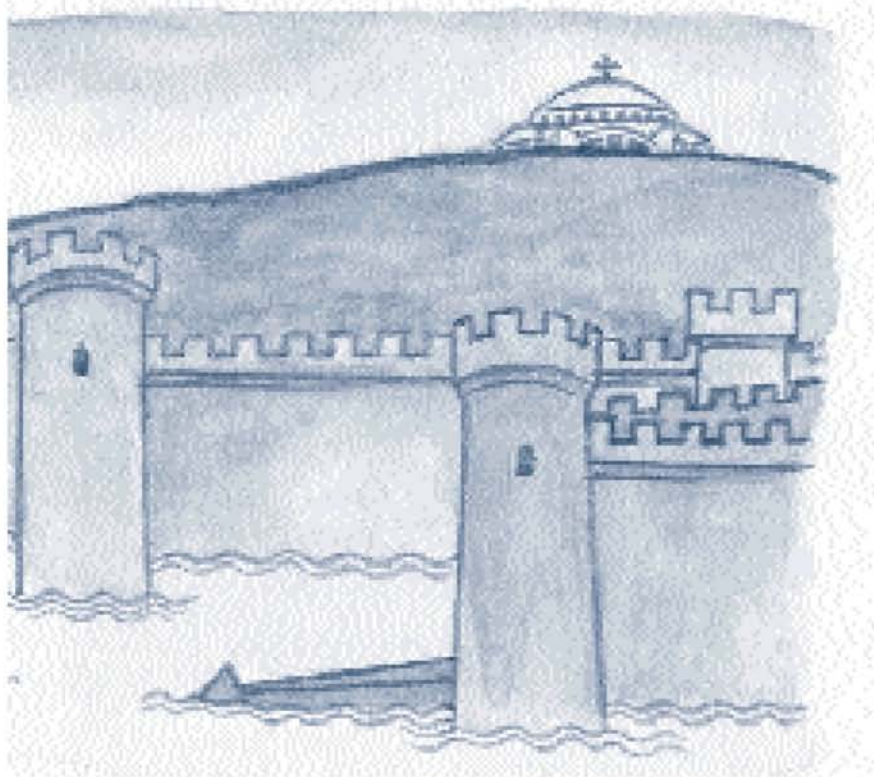
Από τις μαρτυρίες φαίνεται ότι, ανεξάρτητα από το «πού ήρθαν» οι Τσιγγάνοι, αν πράγματι «ήρθαν» από κάπου, η Βυζαντινή Αυτοκρατορία υπήρξε πατρίδα για τους Τσιγγάνους για πολλούς αιώνες.

Η Κωνσταντινούπολη ήταν φυσικό να προσελκύσει τους Τσιγγάνους, και εξαιτίας της έλξης που ασκεί η πρωτεύουσα σε όσους αναζητούν εποχιακή εργασία αλλά και επειδή ήταν κοντά στις περιοχές που ήδη βρίσκονταν· αρκούσε να διασχίσει κανείς το Βόσπορο.

Στο Βυζάντιο, όπως φαίνεται από τις σχετικές μαρτυρίες, οι Τσιγγάνοι έκαναν μεγάλη εντύπωση. Σε μια κοινωνία που αγαπούσε τα θεάματα, οι μουσικές και ακροβατικές ικανότητες των Τσιγγάνων εκτιμήθηκαν πολύ. Άλλωστε η βυζαντινή κοινωνία ήταν μια κοινωνία όπου πολλοί πολιτισμοί συναντιόντουσαν και συμβίωσαν.

Μέρος από τη γοητεία των Τσιγγάνων οφειλόταν στην «εξωτική» τους εμφάνιση και στους θρύλους που είχαν αναπτυχθεί γύρω από την καταγωγή

τους. Δεν πρέπει να ξεχνάμε τη δεισιδαιμονία των Βυζαντινών, την υπερβολική έλξη τους και ταυτόχρονα τον παράλογο φόβο τους για οτιδήποτε υπερφυσικό. Στην περίπτωση των Τσιγγάνων, η δεισιδαιμονία αυτή θέριεψε και οδήγησε στις πιο παράλογες υποθέσεις για την προέλευση, τη ζωή και το χαρακτήρα αυτών των ανθρώπων που οι Βυζαντινοί δεν μπορούσαν να καταλάβουν.

Η Εκκλησία, που ήθελε να ελέγξει αυτές τις δεισιδαιμονίες, κήρυξε πόλεμο στους Τσιγγάνους, οι οποίοι έδωσαν αφορμή για ν' αποκαλυφθεί η πιο σκοτεινή, η λιγότερο κολακευτική πλευρά των Βυζαντινών. Έτσι, οι μαρτυρίες που σώζονται και που προέρχονται κυρίως από θρησκευτικά κείμενα είναι ελάχιστα κολακευτικές για τους Τσιγγάνους. Δεν είναι τυχαίο ότι το όνομα Τσιγγάνοι, που μέχρι σήμερα σώζεται, προέρχεται από τη σύνδεσή τους με μία θρησκευτική αίρεση, τους Αθίγγανους, με την οποία στην πραγματικότητα δεν είχαν καμία σχέση.

Η εξωτερική πλευρά των Τσιγγάνων κάλυψε κάθε άλλη πλευρά της καθημερινής τους ζωής: στις μαρτυρίες διασώθηκαν οι ακροβάτες, οι μουσικοί και οι «μάγοι», όχι όμως και οι χιλιάδες έμποροι και τεχνίτες που με πολλές δυσκολίες προσπαθούσαν να επιβιώσουν, ανάμεσα στο πλήθος των άλλων ομάδων που ζούσαν στην Κωνσταντινούπολη, σε καιρούς πολύ ταραγμένους.

Από τις άλλες περιοχές της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, η οποία σιγά σιγά εξέπνεε, προέρχονται μαρτυρίες για τους Τσιγγάνους που –μολονότι ανεξ ακρίβωτες και αποσπασματικές– καλύπτουν ολόκληρη την περίοδο των μέσων χρόνων.

Η εικόνα του «Τσιγγάνου ακροβάτη και μάγου» συμπληρώνεται από μια ποικιλία άλλων εικόνων. Πρόσφυγες, που, ταλαιπωρημένοι από τη φτώχεια και τις εισβολές, αφήνουν την Πελοπόννησο και την Ήπειρο για να περάσουν στα Ιόνια νησιά.

Δουλοπάροικοι (Κέρκυρα, 1346), σιδεράδες (Μεθώνη, 1378, Ζάκυνθος, 1518), στρατιωτικοί (Ναύπλιο, 1444), οι Τσιγγάνοι φαίνεται να αποτελούν αναπόσπαστο κομμάτι του «κωνευτηριού» που υπήρξε αυτό το μέρος του κόσμου στους βυζαντινούς και μεταβυζαντινούς χρόνους.

«Είδαμε και μια φυλή που ζει έξω από την πόλη, ακολουθούν τα έθιμα των Ελλήνων και βεβαιώνουν ότι ανήκουν στη γενιά του Χαμ. Σπάνια ή και ποτέ δε σταματούν σε ένα μέρος για περισσότερες από τριάντα ημέρες, αλλά συνεχώς φεύγουν και περιπλανιώνται, σαν να τους έχει καταραστεί ο Θεός. Μετά από την τριακοστή ημέρα μετακινούνται από περιοχή σε περιοχή, με τις μακρόστενες σκηνές τους, μαύρες και χαμηλές, όπως των Αράβων, και από σπηλιά σε σπηλιά».

Αυτή η μαρτυρία του μοναχού Συμεών Συμεώνος, που το 1323 επισκέφτηκε την Κρήτη, θεωρήθηκε ότι αναφέρεται σε Τσιγγάνους.

Μαρτυρία του 1346 αναφέρεται στο *feudum acingaporum*, το φέουδο των Τσιγγάνων, στην Κέρκυρα. Φαίνεται ότι από το δεύτερο μισό του 14ου αιώνα, πριν ακόμα το νησί πέσει στα χέρια των Βενετών, οι ετήσιοι φόροι που απέδιδαν οι Κερκυραίοι Τσιγγάνοι ήταν αρκετά υψηλοί, ώστε να διαμορφωθεί ένα ανεξάρτητο φέουδο, που διατηρήθηκε μέχρι και το 19^ο αιώνα. Ο αριθμός των Τσιγγάνων που ανήκαν σε αυτό το φέουδο πρέπει να διογκωνόταν από την παρουσία Τσιγγάνων ανάμεσα στους μετανάστες από την Ήπειρο, απέναντι, οι οποίοι, ταλαιπωρημένοι από τη φτώχεια, εγκατέλειπαν τις περιοχές τους, στα τέλη του 14ου και στις αρχές του 15ου αιώνα, για να περάσουν στην Κέρκυρα.

Την παρουσία Τσιγγάνων στο Ναύπλιο μαρτυρεί μια απόφαση του Βενετικού Συμβουλίου των 40 (12 Αυγούστου 1444), με την οποία κάποιος Ιωάννης Τσιγγάνος αποκαθίσταται ως δρουγάριος (δηλαδή αρχηγός στρατιωτικού τμήματος), λίγο καιρό αφότου ο Βενετός κυβερνήτης τον είχε απομακρύνει από το αξίωμά του.

Μαρτυρίες για την παρουσία σιδεράδων Τσιγγάνων στη Μεθώνη έχουμε από το 1378. Το 1519 υπήρχαν στη Μεθώνη μόνο 30 οικογένειες. Η μείωση του πληθυσμού θα μπορούσε να συνδεθεί με τη γενικότερη εγκατάλειψη της περιοχής ενόψει του κινδύνου για τουρκική εισβολή, που επίσης περιόριζε και την εμπορική δραστηριότητα.

Ο Jacques le Saige το 1518 περιγράφει σιδεράδες στη Ζάκυνθο που οι μέθοδοι της δουλειάς τους ήταν παρόμοιες με εκείνες των Τσιγγάνων σιδεράδων που ζούσαν στην ηπειρωτική χώρα και υποθέτει ότι οι Τσιγγάνοι στο νησί μετανάστευσαν από την Πελοπόννησο.

Περισσότερα στα:

G. Soulis, *The Gypsies in the Byzantine Empire and the Balkans in the Late Middle Ages*, *Dumbarton Oaks Papers*, xv, 1961, 143-165
A. Fraser, *The Gypsies*, Blackwell, Oxford-Cambridge, 1992.

3. Στην Ανατολική και Κεντρική Ευρώπη

Μέρος Α

Οι γύφτοι ή Τσιγγάνοι ή Ρομά μπήκαν στην Ανατολική Ευρώπη και σε μέρη της πρώην Ρωσικής Αυτοκρατορίας και της Σοβιετικής Ένωσης κατά τη διάρκεια του Μεσαίωνα από τη Βόρεια Ινδία. Υπάρχουν θρύλοι που τοποθετούν τους Τσιγγάνους στην Κεντρική Ασία από τον 5^ο κίολας μετά Χριστόν αιώνα, ενώ λαϊκά παραμύθια των Τσιγγάνων της Πρώην Γιουγκοσλαβικής Δημοκρατίας της Μακεδονίας ανάγουν τις ρίζες τους ακόμα μακρύτερα, στο Μέγα Αλέξανδρο, θεωρώντας ακόμα ότι ο θρυλικός κατακτητής είχε το «δικό τους αίμα».

Η πρώτη φάση της ιστορίας των Τσιγγάνων στην Ανατολική Ευρώπη συνδέεται με μία αποτρόπαιη πρακτική: την υποδούλωση ανθρώπου από άνθρωπο.

Οι μελετητές της ιστορίας διαπιστώνουν την ύπαρξη αναφορών σχετικά με τους Ρομά στην Ανατολική Ευρώπη από πολύ νωρίς, τον 11^ο αιώνα κίολας, ενώ έναν αιώνα αργότερα έγκυρες ιστορικές πηγές καταγράφουν την παρουσία των Ρομά στην περιοχή.

Οι περισσότερο λεπτομερείς και συγκεκριμένες αναφορές στους Τσιγγάνους στη διάρκεια αυτής της περιόδου προέρχονται από τη Δημοκρατία της Ράγκουσα, τη σημερινή κροατική πόλη του Ντουμπρόβνικ. Στις 5 Νοεμβρίου του 1362 οι επίσημες αρχές διέταξαν έναν ντόπιο κοσμηματοπώλη, τον Ράντενους Μπρατόλαβιτς, να επιστρέψει έναν αριθμό από αργυρά νομίσματα σε δύο Ραγκουσιάνους Ρομά, ονομαζόμενους Βλάχους και Βίτανους. Στα έγγραφα οι δυο Τσιγγάνοι αναφέρονται ως «Αιγύπτιοι».

Στα μέσα του 14ου αιώνα, οι Τσιγγάνοι είχαν ήδη εγκατασταθεί στη Σερβία, όπου ήταν γνωστοί με το όνομα Μαστόροι, εξαιτίας των ταλέντων τους σε μια μεγάλη κλίμακα από ειδικότητες και εμπορικές συναλλαγές.

Οι πρώτες σαφείς καταγραφές των Ρομά στις τσέχικες περιοχές και στη Σλοβακία αναφέρονται σε μια μεγάλη ομάδα Τσιγγάνων που πέρασαν διάμεσου της Βοημίας, με κατεύθυνση διαφορετικά μέρη της Δυτικής Ευρώπης. Η ομάδα αυτή ξεχώρισε για «τον αριθμό των μελών της, τη νεωτερικότητά της

και την έκδηλη αριστοκρατική εμφάνιση και παρουσία των αρχηγών της», οι οποίοι έφεραν μαζί τους άδειες εισόδου από το βασιλιά Σιγισμούνδο της Ουγγαρίας (1387-1437), ο οποίος ήταν ντε φάκτο Άγιος Ρωμαίος Αυτοκράτορας, καθώς και από τον Πάπα Μαρτίνο τον 5^ο.

Αυτήν επίσης την εποχή, βουλγαρικές αναφορές παραπέμπουν στους Αιγύπτιους που «ζουν σε μεγάλους αριθμούς» κατά μήκος της αλβανικής ακτής και στη Νύσσα της Σερβίας. Στα 1378 ο Τσάρος Ιβάν Σίσμαν (1371-1393) παραχώρησε στο μοναστήρι Ρίλα έναν αριθμό χωριών στα οποία μερικοί Αγούπτοι (ή Γούπτοι), Γύφτοι, ζούσαν. Αυτοί οι χωρικοί ήταν ανάμεσα στις πρώτες τσιγγάνικες ομάδες που εγκαταστάθηκαν στη Βουλγαρία.

Αν και υπάρχει διαφωνία σχετικά με το χρόνο εισόδου των Τσιγγάνων στη Ρουμανία, οι περισσότερες μαρτυρίες συνηγορούν υπέρ της άποψης ότι έφτασαν στη Βλαχία το 12^ο αιώνα και αργότερα στη Μολδαβία. Η παρουσία τους στην περιοχή προηγείται χρονικά της δημιουργίας της Βλαχίας στις αρχές του 14ου αιώνα από το Βοεβόδα Μπασαράμη, καθώς επίσης και αυτής της Μολδαβίας, στα μέσα του 1300.

Η Βλαχία και η Μολδαβία έχουν μια ξεχωριστή θέση στην ιστορία των Τσιγγάνων, γιατί εκεί οι Τσιγγάνοι συστηματικά γίνονταν σκλάβοι. Η πρακτική αυτή άρχισε το 13^ο-14^ο αιώνα. Οι Τσιγγάνοι είχαν αποκτήσει τέτοια οικονομική σημασία που οι κυβερνήτες δεν ήθελαν να τους αφήσουν να φύγουν. Οι ηγεμονίες αυτές είχαν πια χάσει την ευημερία που κάποτε απολάμβαναν εξαιτίας της σημαντικής τους θέσης στους εμπορικούς δρόμους. Πρώτα οι εκκλησίες και τα μοναστήρια και μετά οι βογιάροι (ιδιοκτήτες γης) ανακάλυψαν ότι οι Τσιγγάνοι τους ήταν πολύτιμοι. Οι εξαθλιωμένοι χωρικοί που πουλούσαν τη γη τους μπορούσαν βέβαια να γίνουν δουλοπάροικοι και να καλλιεργούν το έδαφος, αλλά ήταν οι Τσιγγάνοι που είχαν την ικανότητα να καλύψουν το κενό που υπήρχε ανάμεσα στον αφέντη και στο χωρικό, καθώς όλοι τους εκτιμούσαν ως τεχνίτες που ειδικεύονταν σε συγκεκριμένους τομείς, ως σιδεράδες, κλειδαράδες, γανωτήδες κτλ. Επειδή όμως οι Τσιγγάνοι μετακινούνταν, οι άρχοντες δεν μπορούσαν να είναι σίγουροι ότι οι υπηρεσίες τους θα είναι πάντα διαθέσιμες. Για το λόγο αυτό, τους έκαναν σκλάβους των βογιάρων, όπως προηγουμένως ήταν σκλάβοι της εκκλησίας. Και για να γίνει ο έλεγχός τους ολοκληρωτικός, διακηρύχτηκε ότι όποιος Τσιγγάνος δεν είχε αφέντη, ήταν περιουσία του κράτους.

Στις 3 Οκτωβρίου του 1395 ένα έγγραφο που εξέδωσε ο Βοεβόδας Νταν

(1385-1386) στο μοναστήρι της Παναγίας στην Τισμάνα επιβεβαίωσε τη δωρεά 40 οικογενειών Ρομά στο μοναστήρι του Αγίου Αντωνίου στη Βόντιτα από το θείο του, Βοεβόδα Βλάντισλαβ. Οι Τσιγγάνοι που δωρίζονταν στα μοναστήρια ήταν σκλάβοι, μια κατάσταση που αφορούσε μόνο τους Τσιγγάνους και τους Κριμαίους Τατάρους της Βλαχίας και της Μολδαβίας. Η συμφορά αυτή που τους βρήκε προέκυψε ως αποτέλεσμα του πολέμου, όταν Τσιγγάνοι που πιάνονταν αιχμάλωτοι στη διάρκεια των ταταρικών επιδρομών κατέληξαν σκλάβοι στους Ρουμάνους πρίγκιπες. Οι επιδεξιότητες των Τσιγγάνων ήταν απολύτως αναγκαίες στον τομέα των μεταφορών της Βλαχίας και της Μολδαβίας μέχρι το 16^ο αιώνα, οπότε ανέλαβαν οι Τούρκοι κατακτητές. Οι Τσιγγάνοι δούλευαν κυρίως ως τεχνίτες και σιδεράδες στις πριγκιπικές αυλές ή στα μεγάλα μοναστήρια, ενώ οι Τάταροι σκλάβοι εργάζονταν στα χωράφια.

Την ίδια εποχή στην υπόλοιπη Ανατολική Ευρώπη οι Ρομά ήταν ελεύθεροι και απασχολούνταν ως επιδέξιοι μεταλλοτεχνίτες, μουσικοί και στρατιώτες. Οι Τσιγγάνοι σιδεράδες και στρατιώτες αποτελούσαν αναπόσπαστο κομμάτι των στρατιωτικών δυνάμεων στην Ουγγαρία και στη Σλοβακία και έχαιραν ιδιαίτερης εκτίμησης, ενώ Λιθουανοί επίσημοι τους θεωρούσαν χρήσιμους πολίτες.

Από το 1428 κιόλας, μέσω Ουγγαρίας, οι Τσιγγάνοι εισχώρησαν στη Ρωσία, προχωρώντας κατά μήκος της νοτιοανατολικής ακτής. Πρώτα έφτασαν στην Κεντρική Ρωσία και μετά στη Δυτική Σιβηρία. Καταφέροντας να αιχμαλωτίσουν τις φαντασιώσεις του ρωσικού λαού, καθιερώθηκαν στο χώρο της ρωσικής μουσικής, της λογοτεχνίας και του θεάτρου.

Έχοντας υπόψη τα παραπάνω, είναι ίσως δύσκολο να εξηγηθεί και να κατανοηθεί πώς αυτή η κοινωνική ομάδα, που αρχικά απολάμβανε μια μοναδική κοινωνική θέση, ως μουσικοί και τεχνίτες, κατέληξε με το χρόνο να θεωρείται μια από τις πιο απεχθείς ομάδες της Ευρώπης. Τα φυσικά γλωσσικά και πολιτισμικά στοιχεία που σε κάποια στιγμή κατέστησαν τους Ρομά αντικείμενα ενδιαφέροντος και θαυμασμού, λόγω της εξωτικής «αιγυπτιακής» τους προέλευσης, όπως πίστευαν αρκετοί, αργότερα, έγιναν τα αίτια της καταδίωξής τους.

Η αλλαγή αυτή έχει την ιστορική της εξήγηση. Η άστατη και τρομακτική κατάσταση που προκάλεσε η κατάκτηση των Βαλκανίων από τους Οθωμανούς Τούρκους, καθώς και η αυξανόμενη ανησυχία για τουρκικές εισβολές, ενέτειναν το φόβο των ντόπιων για τους «ξένους», ιδιαίτερα αν αυτοί ήταν μαύροι ή μη χριστιανοί. Συν τοις άλλοις, οι αναταραχές που προκλήθηκαν

εξαιτίας της προτεσταντικής μεταρρύθμισης το 16^ο αιώνα (αν και ο αντίκτυπός τους ήταν μάλλον αδύναμος στην τουρκοκρατούμενη Ανατολική Ευρώπη), συνέβαλαν στην αλλαγή της στάσης των κατοίκων της περιοχής απέναντι στους Τσιγγάνους.

Στο βασίλειο της Ουγγαρίας, που δημιουργήθηκε μεταξύ του 1541 και του 1542 και με κέντρο τη Σλοβακία, οι Τσιγγάνοι ολοένα και περισσότερο αντιμετωπίζονταν σαν κατάσκοποι και επίσης σαν ένα είδος τούρκικης «πέμπτης φάλαγγας» και αυτές οι υποψίες προκάλεσαν περιορισμούς στη ζωή και στο εμπόριό τους.

Αν και ακόμα έχαιραν εκτίμησης λόγω των ικανοτήτων τους στη μεταλλοτεχνία και στην κτηνοτροφία, οι επεμβάσεις που γίνονταν στη ζωή τους και οι προσπάθειες που καταβλήθηκαν για να τους αλλάξουν, τους ανάγκασαν να υιοθετήσουν ένα νομαδικό τρόπο ζωής. Η απόσταση που κρατούσαν οι χωρικοί απέναντι στους Ρομά δημιούργησε μια σειρά από στερεοτυπικούς μύθους γι' αυτούς, κάτι που τελικά κατέστη εγγενές στοιχείο στην κοινωνική δομή της περιοχής, φωτογραφίζοντας πέρα από τους Ρομά και τις ίδιες τις κοινωνίες που δημιούργησαν αυτές τις εικόνες.

Ο νομαδισμός διατηρήθηκε ως μια ζωντανή πρακτική εξαιτίας της απροθυμίας των χωρικών και των επίσημων αρχών να αφήσουν ελεύθερους τους Τσιγγάνους να κάνουν κάτι περισσότερο από το να ζουν προσωρινά στις άκρες των πόλεων. Συνάμα, η απροθυμία αυτή περιόρισε τις οικονομικές ευκαιρίες των Ρομά και τους κράτησε σε κατάσταση έσοχτης φτώχειας.

Στη Βουλγαρία, που είχε βρεθεί υπό τον οθωμανικό ζυγό λίγο νωρίτερα, οι Τούρκοι υποβίβασαν τους Τσιγγάνους στη χαμηλότερη κοινωνική βαθμίδα, διαχωρίζοντας ακόμα τους κυρίως νομάδες μουσουλμάνους Τσιγγάνους από τους εγκατεστημένους χριστιανούς Τσιγγάνους.

Μέχρι το 15^ο αιώνα, η δουλεία των Τσιγγάνων, η ακραία μορφή της κακομεταχείρισης της ομάδας αυτής στην περιοχή, είχε ήδη εξαπλωθεί στα ρουμάνικα πριγκιπάτα. Στα 1445 ο Βλαντ Ντράκουλ, ο πατέρας του Βλαντ Τέπες, του διαβόη-

*Τσιγγάνοι μουσικοί σε στρατιωτική μπάντα
στη Ρουμανία, 1848-1849*

του Δράκουλα, έφερε με τη βία πίσω στη Βλαχία έντεκα με δώδεκα χιλιάδες άτομα (χωρίς αποσκευές και ζώα, που έμοιαζαν με Αιγύπτιους), σαν λάφυρα από επιτυχημένες εκστρατείες που είχε κάνει στη Βουλγαρία ενάντια στους Τούρκους.

Ο Βλαντ Τέπες διασκέδασε υποβάλλοντας τους Τσιγγάνους σκλάβους σε φριχτά βασανιστήρια.

Περισσότερο εξευτελιστικές όμως ήταν οι δημοπρασίες σκλάβων. Αναφέρεται χαρακτηριστικά ότι ένας πλούσιος γαιοκτήμονας χρειαζόταν χρήματα για να ανακαινίσει το παλάτι του και έτσι έβγαλε σε πλειστηριασμό τρεις χιλιάδες Τσιγγάνους σκλάβους στο Βουκουρέστι.

Ανάμεσα στους λίγους που προσπάθησαν να βελτιώσουν τις συνθήκες διαβίωσης των Τσιγγάνων ήταν ο εξέχων ευγενής Κωνσταντίνος Μαυροκορδάτος, που προσπάθησε να εμποδίσει να πουλιούνται τα τσιγγανόπαιδα ξέχωρα από τους γονείς τους.

Η επανάκτηση της Βλαχίας και της Μολδαβίας από τους Ρώσους, ακριβώς πριν ξεσπάσει ο κριμαϊκός πόλεμος, προετοίμασε το έδαφος για την απόφαση του Γρηγορίου Αλεξάνδρου Γκίκα, πρίγκιπα της Μολδαβίας, στις 10 Δεκεμβρίου του 1855, να ελευθερώσει όλους τους Τσιγγάνους σκλάβους της περιοχής.

Η πλήρης όμως χειραφέτηση των Ρομά ήρθε οκτώ χρόνια αργότερα, με την πλήρη απελευθέρωση όλων των χωρικών και με την επανένωση Μολδαβίας και Βλαχίας.

Ποιήματα αφιερώνονται στο χαρμόσυνο αυτό γεγονός, όπως το ποίημα του Ανριάνο Κολότσι «Οι Τσιγγάνοι» (1889). Το 1870 ο Αλέξανδρος Πασπάτης, ο Έλληνας γιατρός από την Κωνσταντινούπολη που μελέτησε τον πολιτισμό των Τσιγγάνων «μέσα από την τέντα» και ένας από τους πιο έγκριτους γλωσσολόγους της Ρομανί, ένωσε και αυτός τη φωνή του με τη γενική χορεία των επαίνων, προβλέποντας ότι «αυτός ο λαός, που επί τόσο μεγάλο χρονικό διάστημα καταπιέστηκε και σκλαβώθηκε στο σώμα και στο πνεύμα, πιθανόν σε λίγο χρόνο, καθώς θα δυναμώνει στον πλούτο και στη μάθηση κάτω από τον άνεμο της ελευθερίας, να φτάσει σε ακόμα υψηλότερη εκτίμηση».

1860, Ελπίδες μετά την κατάργηση της δουλείας

Όμως ο τερματισμός της δουλείας των Ρομά πυροδότησε μια άνευ προηγουμένου έξοδό τους από το νέο ρουμάνικο βασίλειο, που συνεχίστηκε σε διάφορα κύματα μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα.

Καθώς η Ανατολική Ευρώπη και η Ρωσία αγωνίζονταν μέσα στις νέες κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές προκλήσεις που δημιούργησε ο Διαφωτισμός, στον προβληματισμό εντάχθηκε και η κατάσταση των Ρομά. Με δεδομένο το ισχυρό πνεύμα του εθνικισμού, που άρχισε να αναδύεται σε όλη την περιοχή στα τέλη του 18ου και στις αρχές του 19ου αιώνα, κάθε προσπάθεια διευθέτησης του τσιγγάνικου ζητήματος εντασσόταν στην επιθυμία των κεντρικών εξουσιών να ασκήσουν μεγαλύτερο έλεγχο πάνω στους Τσιγγάνους και να τους μετατρέψουν σε καλούς Αυστριακούς, Ούγγρους ή Ρώσους. Οι αναμορφωτές είδαν στο νομαδισμό τον πυρήνα της «οπισθοδρομικότητας» των Τσιγγάνων και επιδίωξαν να περιορίσουν τη μετακίνηση μέσω της νομοθεσίας και της αστυνόμευσης.

Δεν κατεβλήθη προσπάθεια να κατανοηθεί η φύση του νομαδισμού των Γύφτων ούτε η κουλτούρα που καθιστούσε αυτόν το νομαδισμό αναπόσπαστο κομμάτι της τσιγγάνικης ζωής, καθώς προσέδιδε στους Ρομά μια αίσθηση ελευθερίας και υπεροχής απέναντι στους μη Τσιγγάνους.

Η ανικανότητα λοιπόν των κρατούντων να κατανοήσουν τις ρίζες αυτής της σημαντικής τσιγγάνικης πρακτικής ήταν από τις βασικές αιτίες αποτυχίας της αναμόρφωσης που επιχειρήθηκε.

Οι προσπάθειες να εξαναγκάσουν τους Ρομά να εγκαταλείψουν το νομαδισμό απέτυχαν επίσης εξαιτίας των ανεκδιήγητων ενεργειών που έγιναν με στόχο να πειστούν οι Ρομά να υιοθετήσουν, με βεβιασμένο τρόπο, τις συνήθειες κατοικίας των εγκατεστημένων. Υπάρχουν καταπληκτικές ομοιότητες μεταξύ της αυτοκράτειρας της Αυστρίας Μαρίας Θηρεσίας (1740) και των κομμουνιστικών καθεστώτων της Ανατολικής Ευρώπης μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, όσον αφορά τις επιχειρήσεις βίαιης εγκατάστασης των Τσιγγάνων.

Ανάμεσά τους οι απαγωγές των τσιγγανοπαίδων και η ανάθεσή τους σε «καλύτερες οικογένειες» για να τα αναθρέψουν, καθώς και η βίαιη στείρωση

των γυναικών. Βέβαια οι πρακτικές αυτές δεν απουσίαζαν ούτε από τα κράτη της «σύγχρονης» Δυτικής Ευρώπης, όπως η Σουηδία και η Ελβετία.

Στη μεγάλη και ανομοιογενή Ρωσική Αυτοκρατορία, οι Τσιγγάνοι υπέφεραν από παρόμοιες αλλά λιγότερο επιθετικές πολιτικές βίαιης εγκατάστασης. Η παρουσία των Ρομά ήταν τόσο σημαντική το 17^ο και το 18^ο αιώνα, ώστε το Στέμμα είχε ορίσει βασιλιά των Τσιγγάνων, για να ασκεί περισσότερο έλεγχο επάνω τους. Στη Ρωσία αναδύοταν μια μοναδική τσιγγάνικη κουλτούρα, που άσκησε σημαντική επιρροή στη ρώσικη μουσική και λογοτεχνία.

Παρά τη σπουδαία και πολύπλευρη συνεισφορά τους στον πολιτισμό της Ανατολικής Ευρώπης και της Ρωσίας, οι Τσιγγάνοι δεν αποκόμισαν κοινωνική εκτίμηση αλλά συνέχισαν να ζουν στο χαμηλότερο κοινωνικοοικονομικό επίπεδο, με το στίγμα της οπισθοδρομικότητας να τους ακολουθεί στο κάθε τους βήμα.

Παρ' όλα αυτά, οι πολιτικές ανακατατάξεις που σάρωσαν την περιοχή στη διάρκεια αυτής της περιόδου και μέχρι το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου πρόσφεραν μια αχτίδα φωτός και ελπίδας στους Τσιγγάνους, καθώς η δημοκρατία επικρατούσε στα νέα έθνη και στα πολιτικά συστήματα της Ανατολικής Ευρώπης και της Ρωσίας. Αρχικά φαινόταν πως έτσι είχε η κατάσταση.

Στη δεκαετία του '20 έκανε την εμφάνισή της μια μορφή Τσιγγάνικης Αναγέννησης στην περιοχή, μέσα από τον αγώνα των Τσιγγάνων διανοουμένων να χαράξουν μια καλύτερη πορεία για τους ομοφύλους τους στα νεοπαγή έθνη. Αν και οι προσπάθειές τους να συγκροτήσουν οργανώσεις και να εκδώσουν έργα στη Ρομανί γλώσσα ήταν αξιοθαύμαστες, εντούτοις αποδυναμώθηκαν από την απειρία τους, την έλλειψη οικονομικής βοήθειας καθώς επίσης και τη μακράιωνα αδιαφορία και προκατάληψη εις βάρος των Τσιγγάνων.

Τα πλέον αξιοθαύμαστα επιτεύγματα των Τσιγγάνων πραγματοποιήθηκαν στο νέο σοβιετικό καθεστώς. Η κομμουνιστική κυβέρνηση, προσπαθώντας να εντάξει τους Τσιγγάνους πιο ενεργά στη σοβιετική κοινωνία, ενθάρρυνε τσιγγάνικες εκδόσεις και το 1931 βοήθησε στη δημιουργία του μοσχοβίτικου θεάτρου «Ρομέν». Μολονότι το Κρεμλίνο σταμάτησε αυτές τις προσπάθειες τα επόμενα χρόνια, οι δραστηριότητες του θεάτρου «Ρομέν» παρέμειναν μοναδικός πολιτισμικός φάρος για τους Τσιγγάνους της Ρωσίας στη σκοτεινή περίοδο που ακολούθησε.

Όσα όμως είχαν υποστεί και υποφέρει οι Τσιγγάνοι όλους αυτούς τους αιώνες χωριούν μπροστά στη φρίκη του τσιγγάνικου ολοκαυτώματος από τους Ναζί μεταξύ του 1933 και του 1945.

Καθώς στα τέλη του '30 η ναζιστική απειλή πρόβαλλε όλο και περισσότερο στον ορίζοντα, οι περισσότερες χώρες της Ανατολικής Ευρώπης ανακάλυψαν ότι, αν ήθελαν να αποφύγουν την τύχη της Τσεχοσλοβακίας, η οποία έπαψε να υπάρχει σε διάστημα έξι μηνών (1938-1939), ή της Γιουγκοσλαβίας, που είχε την ίδια τύχη δύο χρόνια αργότερα, έπρεπε να προσχωρήσουν στο ναζιστικό στρατόπεδο ως σύμμαχοι. Με την έναρξη του πολέμου, το φθινόπωρο του 1939, η καταπίεση πάνω στους Ρομά και η σκληρή πολιτική εναντίον τους αυξανόταν όλο και περισσότερο.

Αρχικά οι μέθοδοι επικεντρώνονταν στην καταγραφή των μετακινούμενων και στον περιορισμό του νομαδισμού. Κατόπιν, με την εισβολή των Ναζί στη Σοβιετική Ένωση, το καλοκαίρι του 1941, νέα μέτρα μπήκαν σε εφαρμογή, με στόχο πια την εξολόθρευση των Τσιγγάνων.

Μέχρι το 1942 ρατσιστικοί νόμοι, όμοιοι με αυτούς του Τρίτου Ράιχ, είχαν επιβληθεί σε ολόκληρη την Ανατολική Ευρώπη, στα πλαίσια μιας πολιτικής γενοκτονίας.

Η επιτυχία όλων αυτών των μέτρων διέφερε από χώρα σε χώρα. Στη Βουλγαρία οι Τσιγγάνοι, που προστατεύονταν από την κυβέρνηση του βασιλιά Μπόρις του Γ', είχαν λιγότερες απώλειες. Οι Τσιγγάνοι της Ουγγαρίας και της διαμελισμένης Σλοβακίας γλίτωσαν από τις χειρότερες ταπεινώσεις, μέχρι που η Γερμανία κατέλαβε και τις δύο χώρες το 1944. Στο προτεκτοράτο της Βοημίας και της Μοραβίας, στη Ρουμανία, στο ανεξάρτητο κράτος της Κροατίας και στη Σοβιετική Ένωση, οι Τσιγγάνοι υπέστησαν τρομακτικές απώλειες, ενώ πολλοί ήταν οι θάνατοι Τσιγγάνων και στη Σερβία.

Στα χρόνια μετά το τέλος του πολέμου, κάποιοι από τους νέους κομμουνιστές ηγέτες δημιούργησαν ελπίδες ότι θα δείξουν ευαισθησία στην κακομεταχείριση των Τσιγγάνων, ελπίδες που όμως εξέπνευσαν σιγά σιγά. Ενώ οι ηγέτες της Ανατολικής Ευρώπης έριχναν την ευθύνη για την κατάσταση των Τσιγγάνων στους προκομμουνιστικές κυβερνήσεις, σε πολλές περιπτώσεις οι ίδιοι δεν αποδείχτηκαν λιγότερο εθνικιστές από τους προκατόχους τους. Μέσα σ' αυτό το κλίμα μια ήπια, σύντομη πολιτισμική και πολιτική αναγέννηση σημειώθηκε στη Γιουγκοσλαβία, στη Ρουμανία και στη Βουλγαρία. Με το θάνατο του Στάλιν και την άνοδο του Νικίτα Χρουστσόφ στην εξουσία, αναπτύχθηκε μια αίσθηση κοινότητας των Τσιγγάνων σε ολόκληρο τον κομμουνιστικό χώρο.

1992, Τσιγγάνοι πρόσφυγες από τη Βοσνία

Στη δεκαετία του 1950 οι προσπάθειες που στόχευαν στην αναγκαστική εγκατάσταση των Τσιγγάνων ως μέσο για την κοινωνική ενσωμάτωσή τους απέτυχαν. Στην επόμενη δεκαετία λήφθηκαν μέτρα για την επίλυση των σοβαρών προβλημάτων των Ρομά, τα οποία επικεντρώνονταν στη βελτίωση των συνθηκών κατοικίας και στην προώθηση εκπαιδευτικών προγραμμάτων. Ωστόσο, οι ενέργειες αυτές, που επιδίωκαν να εξαλείψουν προκαταλήψεις και διλήμματα αιώνων, αποδείχτηκαν ανεπαρκείς, γιατί έδωσαν πολύ λίγη προσοχή στην πλούσια πολιτισμική παράδοση των Ρομά και διεξήχθησαν με τέτοιο τρόπο που τελικά δημιούργησαν περισσότερα εχθρικά συναισθήματα απέναντι στους Τσιγγάνους.

Αυτά τα συναισθήματα ξέσπασαν όταν τα κομμουνιστικά καθεστώτα της Ανατολικής Ευρώπης και της Σοβιετικής Ένωσης κατέρρευσαν ανάμεσα στο 1989 και το 1991. Οι Γύφτοι πλέον κατέληξαν να είναι το σύμβολο ή η προσωποποίηση της άσχημης κατάστασης που επικρατούσε, οι αποδιοπομπαίοι τράγοι για οτιδήποτε πήγαινε στραβά. Φόβοι δεκαετιών για τον αυξανόμενο τσιγγάνικο πληθυσμό που «ξεπερνούσε τα όρια» επιδεινώσαν τη στάση απέναντι στους Ρομά. Η εγκληματικότητα, που ήταν ασήμαντη στο παρελθόν, τώρα γίνεται μείζον κοινωνικό πρόβλημα και, βέβαια, η κοινή γνώμη τη θέλει να επικεντρώνεται στους Ρομά.

Ωστόσο, τα τελευταία χρόνια, παρά τις όποιες αντιξοότητες, συντελείται μια αφύπνιση της τσιγγάνικης συνείδησης, που εκφράζεται με την άνθιση πολιτικών, κοινωνικών και πολιτισμικών οργανώσεων και με την έκδοση βιβλίων γραμμένων στη Ρομανί γλώσσα.

4. Στη Δυτική Ευρώπη

Μέχρι το 1417 είναι σπάνιες οι μαρτυρίες για την παρουσία των Τσιγγάνων στη Δυτική και Βόρεια Ευρώπη. Η σποραδικότητα των μαρτυριών δε σημαίνει απαραίτητα ότι οι Τσιγγάνοι δεν είχαν μετακινηθεί δυτικά σε διάφορες περιόδους πριν από το 1417. Όσο όμως οι αριθμοί τους ήταν περιορισμένοι και η παρουσία τους δεν ήταν επιδεικτική, είναι πολύ πιθανό ότι είχαν διαφύγει την επίσημη προσοχή. Ξαφνικά, βρίσκουμε τους Τσιγγάνους να παρουσιάζονται με έναν πρωτοφανή τρόπο. Δεν είναι πια διακριτικοί, αντίθετα, σχεδόν επιδιώκουν την προσοχή. Δεν είναι πια ένας ασυντόνιστος όχλος, αλλά κινούνται με έναν προφανώς σχεδιασμένο τρόπο, υπό την ηγεσία αρχηγών με εντυπωσιακούς τίτλους. Και για πρώτη φορά δεν καταδιώκονται, αλλά τους μεταχειρίζονται με κάποια προσοχή. Φαίνεται σαν κάποια κρυφή ιδιοφυΐα, πιθανόν υποκινημένη από όλες τις πιέσεις που υπέστησαν στα Βαλκάνια, να είχε ανακαλύψει τα πιθανά πλεονεκτήματα που θα μπορούσαν οι Τσιγγάνοι να αντλήσουν από το θρησκοκόληπτο περιβάλλον της εποχής και να είχε εφεύρει μια στρατηγική για να γίνει εκμεταλλεύσιμη αυτή η θρησκοκληψία και να ενισχύσει τις πιθανότητες τους για επιβίωση.

Οι Τσιγγάνοι κατακλύζουν τη Δυτική Ευρώπη εμφανιζόμενοι σαν μετανοούντες αμαρτωλοί που η περιπλάνησή τους ήταν μια μορφή προσκυνήματος, για να εξιλεωθούν για τις «αμαρτίες» τους. Σήμερα είναι δύσκολο να κατανοήσουμε τη συμπεριφορά των ανθρώπων του Μεσαίωνα απέναντι στους μετανοούντες και τους προσκυνητές, γιατί έχουμε χάσει την οξεία αίσθηση της αμαρτίας και τη βεβαιότητα ότι η αμαρτία τιμωρείται, αντίληψη που χαρακτήριζε τις πεποηθήσεις εκείνης της εποχής. Για τους πιστούς του

Μεσαίωνα όμως έξω από την εκκλησία —την κοινότητα όλων των πιστών— παραμόνευε μόνο ο παγανισμός. Και ο διάβολος και η κόλαση, αντιληπτά στην πιο υλική τους μορφή, παραμόνευαν για εκείνους που θα παρέκκλιναν από το μονοπάτι της θείας χάρης. Το σημαντικό για τους Τσιγγάνους ήταν ότι, αν και οι προσκυντές είχαν χάσει πια κάπως τη φήμη τους, ακόμα θεωρούνταν καθήκον για τους πιστούς να στηρίζουν τους προσκυντές και να τους βοηθήσουν στο ταξίδι τους. Οι ελεήμονες άνθρωποι μπορούσαν να μοιραστούν την ευλογία που αναλογούσε στον προσκυνητή, άρα οι προσκυντές ήταν τα όργανα για να κερδίσει κανείς τη θεία χάρη. Ο Καρλομάγνος εκείνη την εποχή είχε επιβάλει ως νομική υποχρέωση ότι έπρεπε να διατίθεται στους προσκυντές στέγη, εστία και φωτιά, όπου και αν ταξίδευαν. Ισχυριζόμενοι ότι είναι μετανοούντες και προσκυντές, οι Τσιγγάνοι ίσως θα μπορούσαν να εξασφαλίσουν κάποια θερμότερη υποδοχή από αυτή που μέχρι τότε είχαν.

Ο Σιγισμούνδος, που ήταν βασιλιάς της Ουγγαρίας, μιας χώρας που αποτελούσε το τελευταίο ισχυρό προπύργιο του χριστιανικού κόσμου, και που προβαλλόταν ως ο αυτοκράτορας που επιδίωκε την ενότητα του χριστιανικού κόσμου (Σύνδος της Κωνσταντζας), ήταν ο καταλληλότερος ηγέτης, για να προμηθευτούν οι Τσιγγάνοι τα έγγραφα που χρειαζόνταν.

Ωστόσο, καθώς τα χρόνια περνούσαν, οι επιστολές που ζητούσαν από τους πιστούς να στηρίξουν τους Τσιγγάνους στο επταετές προσκύνημά τους έχαναν την αξία τους. Πολύ περισσότερο, ο Σιγισμούνδος δεν είχε εξουσία που να επεκτείνεται έξω από την Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία. Έτσι, οι Τσιγγάνοι χρειαζόνταν μία οικουμενική προστασία και τέτοια μπορούσε να είναι μόνο αυτή του Πάπα. Η πρώτη μαρτυρία για παπικές επιστολές που βρίσκονται στα χέρια των Τσιγγάνων κατατίθεται σε ένα ελβετικό χρονικό του 1422. Δύο Τσιγγάνοι αρχηγοί, ο Δούκας Μιχαήλ και ο Δούκας Αντρέας, φαίνεται ότι παρουσίασαν στον Πάπα ζητώντας την προστασία του.

Στα αρχεία του Βατικανού δεν υπάρχει κάποια μαρτυρία γι' αυτή τη συνάντηση. Είτε τα σχετικά στοιχεία έχουν χαθεί είτε οι Τσιγγάνοι, για να αποφύγουν το μακρύ και επικίνδυνο ταξίδι, κατέφυγαν σε κάποιο ικανό πλαστογράφο, βιομηχανία που ανθούσε στο Μεσαίωνα.

Ωστόσο τα πλεονεκτήματα που οι Τσιγγάνοι είχαν ως υποτιθέμενοι προσκυνητές δε συνιστούσαν παρά μία προσωρινή λύση, γιατί οι προκαταλήψεις και η οικονομική δομή των χωρών από τις οποίες περνούσαν συνεπάγονταν ότι άνθρωποι που δεν ήταν εδραίοι δεν μπορούσαν να εξασφαλίσουν ένα διαρκές καλωσόρισμα: οι συντεχνίες ρύθμιζαν τις τέχνες και το εμπόριο, οι εμπορικές συναλλαγές ελέγχονταν πολύ αυστηρά και οι χωρικοί δε συνήθιζαν να προσλαμβάνουν εποχιακούς εργάτες. Έτσι αυτό που απέμενε στους Τσιγγάνους για να ζήσουν ήταν ο περιορισμός τους σε μικροϋπηρεσίες, στο μικρεμπόριο και στον τομέα της ψυχαγωγίας.

Καθώς ο πόλεμος ανάμεσα στο χριστιανικό και το μουσουλμανικό κόσμο μετατίθετο όλο και δυτικότερα, οι Τσιγγάνοι εγκατέλειπαν περιοχές που, όπως η νότια Ουγγαρία, γίνονταν αρένες διαρκών πολέμων και ερημώνονταν.

Άλλωστε οι Τσιγγάνοι άρχιζαν να μην είναι οι μόνοι πρόσφυγες από εκείνες τις περιοχές. Στα αρχεία του Βελγίου, για παράδειγμα, αναφέρονται επιχορηγήσεις που δόθηκαν στις αρχές του 15ου αιώνα σε ομάδες περιπλανώμενων Ελλήνων, ανάμεσα στους οποίους αναφέρονται και μερικοί κόμπτες, όπως ένας κόμπης από τη Βλαχία και ένας ιππότης από την Ουγγαρία, ενώ μετά την πτώση της Κωνσταντινούπολης, το 1453, διάφοροι άνθρωποι όλων των τάξεων, από την παλιά ελληνική αυτοκρατορία, άρχισαν να εμφανίζονται στη Δυτική Ευρώπη.

Οι πόλεμοι στη Δυτική Ευρώπη επίσης κάνουν τους «ξένους» Τσιγγάνους ύποπτους για κατασκοπία, ιδιαίτερα στις γερμανικές χώρες. Ο εκατονταετής πόλεμος, για παράδειγμα, είχε δημιουργήσει συμμαρίες από στρατιώτες και πλανόδιους που λυμαίνονταν τις περιοχές, εκφοβίζοντας τους χωρικούς. Το αποτέλεσμα ήταν να κατηγορούνται και να τιμωρούνται οι Τσιγγάνοι.

Η αποσπασματικότητα και η αντιφατικότητα των πολιτικών δυνάμεων που ευνοούσαν τους Τσιγγάνους αρχίζει να γίνεται αντιληπτή ως μειονέκτημα από το δυτικοευρωπαϊκό κόσμο που τόσο είχε δοκιμαστεί από τους εσωτερικούς ανταγωνισμούς. Η εξουσία αρχίζει να κεντριοκοποιείται και οι τοπικοί προστάτες των Τσιγγάνων αρχίζουν να χάνουν τη δύναμή τους.

Τα καταπιεστικά μέτρα κατά των Τσιγγάνων, με την ιδιαιτερότητα της κάθε χώρας, συνδέονται και με τους παραπάνω παράγοντες και με γενικότερα μέτρα, που αποβλέπουν στην εγκατάσταση και τον έλεγχο του πληθυσμού, και με την αύξηση

του αριθμού των Τσιγγάνων και τη μονιμότητα της παρουσίας τους σε ορισμένες χώρες, καθώς και με την τυποποίηση και αναπαραγωγή, από συγγραφείς που αντέγραφαν ο ένας τον άλλο χωρίς πιθανόν να έχουν ποτέ συναντήσει Τσιγγάνους, των στερεοτύπων που τους αφορούσαν.

Ούτως ή άλλως η ιστορία των Τσιγγάνων για το επταετές προσκύνημα, όσο λαμπρή και αν ήταν ως σύλληψη, όσο τα χρόνια περνούσαν, έχανε τη λάμψη της. Άλλωστε ολόκληρο το θρησκευτικό κλίμα στην Ευρώπη άλλαζε ταχύτατα. Η θρησκευτική μεταρρύθμιση άρχισε να αποκτά επιρροή, και μέχρι το 1570 οι εφτά στους δέκα υπηκόους της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας ήταν προτεστάντες. Τα παπικά έγγραφα έχασαν τότε πολλή από την αξία τους. Πολύ περισσότερο, η επαιτεία, την οποία η Εκκλησία έβλεπε με καλοσύνη στις μέρες της εμπνευσμένης από τον Άγιο Φραγκίσκο εξιδανίκευσης της φτώχειας, υπέστη σοβαρές επιθέσεις και κυρώσεις και από τις κοσμικές αρχές και από το Λούθηρο: η φτώχεια συνδέθηκε με την απαξία του ατόμου.

Όταν το κύμα γύρισε εναντίον τους, οι Τσιγγάνοι βρέθηκαν χωρίς μια εναλλακτική πατρίδα στην οποία θα μπορούσαν να ζητήσουν καταφύγιο και με πολύ λίγες προοπτικές για να αναπτύξουν σταθερές ρίζες, ακόμα και αν το ήθελαν. Από την αρχή είχαν ξυπνήσει λανθάνουσες προκαταλήψεις στους εγκατεστημένους πληθυσμούς που ανάμεσά τους κινούνταν. Γενικά οι εγκατεστημένοι δεν εμπιστεύονται τους νομάδες. Και σε μία ευρωπαϊκή κοινωνία όπου η πλειοψηφία πιεζόταν να ακολουθήσει μία ζωή ευλάβειας, δουλικότητας και μόχθου, οι Τσιγγάνοι αντιπροσώπευαν μια κατάφωρη άρνηση όλων των βασικών αξιών και των αρχών στις οποίες στηριζόταν η κυρίαρχη ηθική. Παρόμοιες προκαταλήψεις οικοδομούνταν στις ρυθμίσεις που γίνονταν για την ανακούφιση των φτωχών το 16^ο αιώνα. Η Ευρώπη στηρίχτηκε στην άποψη ότι οι ντόπιοι φτωχοί θα έπρεπε να υποστηρίζονται από τις διάφορες ενορίες, ενώ οι ξένοι επαίτες έπρεπε ανηλέπτα να στέλνονται πίσω στον τόπο της γέννησής τους ή στην περιοχή όπου είχαν πρόσφατα ζήσει. Η αντίληψη αυτή δεν άφηνε χώρο για κανέναν από

όσους τύχαινε να μην ανήκουν σε καμία ενορία. Η μία χώρα μετά την άλλη άρχισε να αναπτύσσει μια πολιτική απόρριψης των Τσιγγάνων, χωρίς να απασχολεί κανέναν το πού θα πήγαιναν αυτοί οι άνθρωποι, με ποια μέσα και πώς θα τους επιτρεπόταν να εισέλθουν και να μείνουν σε μία χώρα.

Αρχίζει έκτοτε μία φάση όπου ο αποκλεισμός, οι διώξεις, οι τιμωρίες και μόνο για το απλό γεγονός ότι κάποιος είναι Τσιγγάνος ή οι βίαιες πιέσεις για αφομοίωση που έφταναν να χωρίζουν τις οικογένειες και να αποσπούν τα παιδιά από τους γονείς τους, γίνονται η κυρίαρχη πολιτική σε όλες τις ευρωπαϊκές χώρες.

Περισσότερα στα:

T. Acton, *Gypsy Politics and Social Change*, Routledge & Kegan Paul, London-Boston 1974.

A. Fraser, *The Gypsies*, Blackwell, Oxford-Cambridge 1992

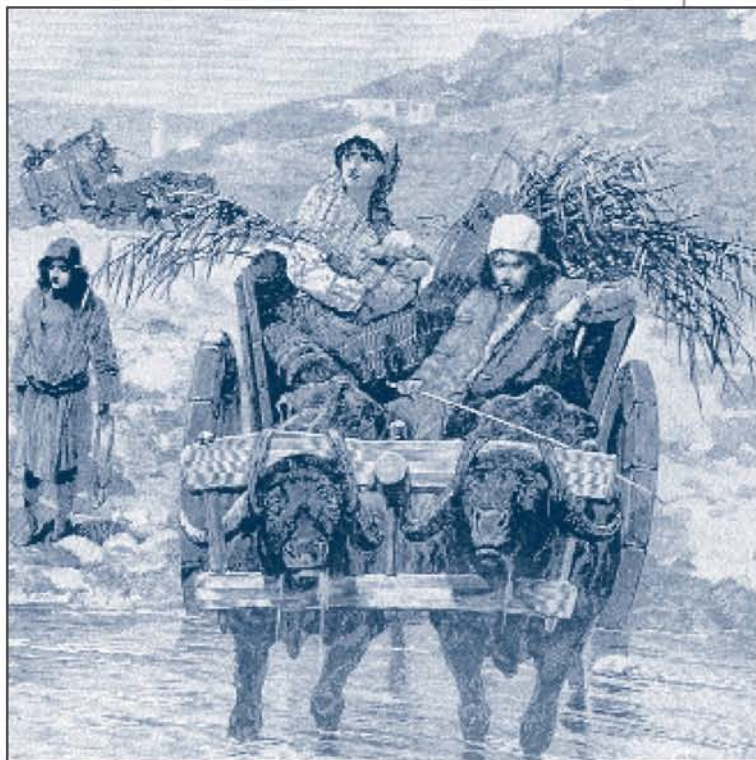
D. Kenrick & G. Puxon, *Gypsies under the Swastika*, Gypsy Research Centre, University of Hertfordshire Press, 1995.

J. P. Liegeois, *Tsiganes*, Maspero, Paris 1983.

Οι βίαιες μετατοπίσεις γίνονται η αιτία για μια νέα διασπορά των Τσιγγάνων. Η Πορτογαλία είναι η πρώτη χώρα που στέλνει Τσιγγάνους στις αποικίες της στην Αφρική, και για να τους εκδιώξει από τα εδάφη της αλλά και γιατί οι αποικίες, με τις δύσκολες συνθήκες που επικρατούσαν εκεί, διαρκώς χρειαζόνταν ανθρώπινο δυναμικό. Πορτογάλοι Τσιγγάνοι στάλθηκαν και στη Βραζιλία. Οι Γάλλοι και οι Άγγλοι έστειλαν και αυτοί τους Τσιγγάνους τους στις αμερικάνικες αποικίες τους.

Οι ανθρωπιστικές ιδέες που έρχονται στο προσκήνιο, ιδιαίτερα από το δεύτερο μισό του 20ού αιώνα και μετά, σε συνδυασμό με την εξέλιξη των τεχνικών της κοινωνικής διαχείρισης, σηματοδοτούν μία μετάβαση στη μεταχείριση των Τσιγγάνων: από τις πολιτικές της σωματικής τιμωρίας, της άμεσης δίωξης και/ή της βίαιης εγκατάστασης σε ακατάλληλα μέρη, περνάμε στον απογραφικό έλεγχο, στην εξάρτηση από την Πρόνοια και στους νομικούς περιορισμούς που, χωρίς να αναφέρονται άμεσα στους Τσιγγάνους, εντούτοις τους θίγουν.

Ταυτόχρονα επιβιώνουν και οι παλαιότερες μορφές καταπίεσης, με αποτρόπαια κορύφωση το Ολοκαύτωμα 500.000 Τσιγγάνων στα ναζιστικά στρατόπεδα συγκέντρωσης.

5. Στη νεότερη Ελλάδα

Η πλειοψηφία των Τσιγγάνων εξακολουθούσε να ζει κάτω από την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Οι Τσιγγάνοι αυτοί αντιμετώπιζαν τα προβλήματα της φορολογίας και της επιστράτευσης (όπου ωστόσο είχαν κάποιες δυνατότητες να βελτιώσουν τη ζωή τους, μια και τους εκτιμούσαν ιδιαίτερα για τις ικανότητες που είχαν ως κατασκευαστές όπλων και ως μουσικοί). Στις δε παραδουνάβιες ηγεμονίες οι Τσιγγάνοι, όπως είπαμε, ήταν σκλάβοι.

Σε απογραφές που κατά καιρούς γίνονται σε διάφορες περιοχές αναφέρονται οι Τσιγγάνοι, αλλά με τόσο μικρούς αριθμούς που ούτε ενδεικτικοί δεν μπορούν να θεωρηθούν. Οι ελλείψεις του κρατικού μηχανισμού, ο φόβος των υπηκόων της αυτοκρατορίας να καταμετρηθούν, από τη στιγμή που η κρατική απογραφή ήταν ταυτισμένη με τη στρατολόγηση και τη φορολογία, οι πολιτι-

κές σκοπιμότητες που είχαν ως αποτέλεσμα αδύνατες ομάδες όπως οι Τσιγγάνοι πότε να υπολογίζονται στη μια εθν(ο)τική κατηγορία και πότε στην άλλη, είναι οι παράγοντες που εξηγούν αυτά τα κενά.

Το ίδιο ισχύει και για τις απογραφές που γίνονται στον απελευθερωμένο ελλαδικό χώρο. Η απογραφή του 1928 κατέγραψε 4.998 Τσιγγάνους και η απογραφή του 1951, η τελευταία που περιείχε ερωτήματα που αφορούν τη θρησκεία και τη γλώσσα, παρουσιάζει μόνο 7.429 άτομα να έχουν μητρική γλώσσα την «αθιγγανική». Οι μικροί αυτοί αριθμοί δεν πρέπει να μας εκπλήσσουν, αν σκεφτούμε ότι, παρά τη μακράιων παρουσία τους στον ελλαδικό χώρο, μόλις το 1978 οι Τσιγγάνοι απέκτησαν το δικαίωμα της πολιτογράφησης.

*Δελτίο ταυτότητας
Τσιγγάνων του 1977.
Στα στοιχεία αναφέρεται:
«Θρησκεία: Ακαθόριστος,
Καταγωγή: Αθιγγανική».*

Το 1922, με την ανταλλαγή των πληθυσμών, στους Τσιγγάνους που ήδη διαβιούσαν στην Ελλάδα προστέθηκαν διάφορες ομάδες Τσιγγάνων από την Κωνσταντινούπολη και τη Μικρά Ασία. Άλλοι ήρθαν πρόσφυγες από την Ανατολική Θράκη.

Αυτοί στην αρχή εγκαταστάθηκαν στη Βόρεια Ελλάδα και στα νησιά, και αργότερα μετακινήθηκαν νοτιότερα, στην Αθήνα, στον Πειραιά, στα Πετράλωνα και στην Αγία Βαρβάρα. Παρά την προσφυγική τους ιδιότητα, οι Τσιγγάνοι αυτοί δεν έλαβαν καμία κρατική βοήθεια. Μικρότερης έκτασης εγκαταστάσεις έχουμε αργότερα και από άλλες χώρες, την Αλβανία, τη Ρουμανία κτλ.

Οι Τσιγγάνοι αποτελούν οργανικό τμήμα της ελληνικής κοινωνίας. Γυφτομαχαλάδες και Γύφτικα είναι δύο τοπωνύμια που υπάρχουν (ή υπήρχαν προτού μετονομαστούν από το επίσημο κράτος) σε πολλές πόλεις και κωμοπόλεις της χώρας: στο Καρπενήσι, στη Λαμία, στη Ναύπακτο, στο Μεσολόγγι, στην Κόνιτσα, στο Μέτσοβο, στα Γιάβωνα, στη Μεθώνη, στα Χανιά, στην Αλεξάνδρεια Ημαθίας, στη Λάρισα, στον Τίρναβο, στον

Πύργο, στην Αλεξανδρούπολη, στο Διδυμότειχο και αλλού. Η μεσαιωνική τοπωνυμία της περιοχής που βρίσκεται βόρεια από το ναό των Αγίων Ασωμάτων στην Αθήνα ήταν Γύφτικα. Ολόκληρα χωριά, όπως το Γυφτοχώρι Φθιώτιδας (που τώρα έχει μετονομαστεί σε Καλλιθέα), είχαν Τσιγγάνους κατοίκους.

Και μάλιστα σε εποχές όπου τα μεσαιωνικά κάστρα της Ελλάδας ήταν ερειπωμένα και κανείς δεν αναγνώριζε την αξία τους, η μόνη ανθρώπινη παρουσία που ζωντάνευε αυτά τα μνημεία ήταν των Τσιγγάνων, που εκεί αναζητούσαν καταφύγιο, και γι' αυτό πολλά κάστρα της χώρας μας λέγονται και Γυφτόκαστρα. Αντίθετα με ό,τι πιστεύεται, οι Τσιγγάνοι δεν ανήκαν πάντοτε ή παντού στα χαμηλότερα στρώματα της ελληνικής κοινωνίας. Στα Γιάννενα η λέξη «Γύφτος» είναι συνώνυμη της λέξης «μουσικός». Στη Θεσπρωτία οι ζέμποροι Τσιγγάνοι είχαν μεγαλύτερη άνεση από τους άλλους κατοίκους της περιοχής.

Οι Τσιγγάνοι ήταν παρόντες στους εθνικοαπελευθερωτικούς αγώνες της χώρας μας. Η σπανιότητα των ειδικών αναφορών πιθανότατα υποδηλώνει το αυτονόητο της συμμετοχής τους. Είναι εντούτοις χαρακτηριστικό ότι το κλαρίνο, που έγινε το εθνικό μουσικό μας σύμβολο, παιζόταν κυρίως από Τσιγγάνους. Μαζί με τον υπόλοιπο πληθυσμό αγωνίστηκαν όσο μπορούσαν και ταλαιπωρήθηκαν στις ατέλειωτες ταραγμένες περιόδους της νεότερης ελληνικής ιστορίας. Έλαβαν μέρος στην Εθνική Αντίσταση και αρκετοί από αυτούς εκτελέστηκαν για τη δράση τους. Ωστόσο, καμία μνεία δεν έχει επιφυλάξει η επίσημη ιστορία σε αυτή την προσφορά.

Φωτογραφία από το μνημείο που υπάρχει στο Τρίτο Νεκροταφείο για τους εκτελεσθέντες στη διάρκεια της Κατοχής

Αποσπάσματα

- Πού ήσουνα;
- Στο γιοφύρι των ποταμιών.
- Όμως ποιων ποταμιών;
- Όλων των ποταμιών.

1. Ο Μπάχραμ Γκουρ

A

*Περσικό κείμενο που μεταφράστηκε
στα αραβικά από τον Αλ-θα' Αλιμπί*

Ο Μπάχραμ Γκουρ, σάχης της Περσίας στα χρόνια 420-438, πίστευε ότι τα οικονομικά της αυτοκρατορίας του ήταν ανθηρά και έτσι είχε τη δυνατότητα να μειώσει τους φόρους και να παρακινήσει τους υπηκόους του να ξοδεύουν λιγότερο χρόνο για την εργασία και περισσότερο για τη διασκέδασή τους.

Κάποια βραδιά, καθώς επέστρεφε από το μέρος όπου κυνηγούσε, προσπέρασε μια ομάδα υπηκόων του που κάθονταν στη γη πίνοντας και παρακολουθώντας τον ήλιο που έδυε. Τους επέπληξε επειδή δεν ακουγόταν μουσική — γιατί η μουσική απαλύνει τα ήθη. Εκείνοι απάντησαν: «Ω, βασιλιά, αναζητήσαμε κάποιο μουσικό που να δεχόταν αμοιβή 100 ντιρχάμ, αλλά δεν υπήρχε κανείς». Και τότε ο Μπάχραμ είπε: «Θα βρούμε εμείς κάποιον». Διέταξε ένα γραμματικό να γράψει στο Σανκαλάτ (τοπικό μονάρχη κάποιου βασιλείου της Ινδίας) να στείλει τέσσερις χιλιάδες από τους πιο ικανούς μουσικούς και τους καλύτερους τραγουδιστές της Αυλής του. Ο Σανκαλάτ πράγματι ανταποκρίθηκε και ο Μπάχραμ διαμοίρασε αυτούς τους καλλιτέχνες στο βασίλειό του, διατάσσοντας το λαό να τους προσλάβει, να ψυχαγωγείται από αυτούς και να τους αμείβει δίκαια. Και από τους απογόνους τους κατάγονται οι μελαψοί Λούροι, που είναι δεξιότεχνες στο παίξιμο του φλάουτου και του λαούτου.

*Μια νέα εκδοχή της παραπάνω
ιστορίας που παρουσιάστηκε το 1011
από τον Πέρση Φίρντουςι*

Οι τοπικοί κυβερνήτες του σάχη ανέφεραν ότι οι φτωχοί παραπονιούνταν πως οι πλούσιοι έπιναν το κρασί τους με συνοδεία μουσικής και περιφρονούσαν τους φτωχούς που ήταν αναγκασμένοι να πίνουν χωρίς τη συνοδεία αυτή.

Ο σάχης έστειλε με αγγελιοφόρο ένα γράμμα στο Σενγκίλ, που έλεγε: «Διάλεξε δέκα χιλιάδες Λούρους, άνδρες και γυναίκες, δεξιοτέχνες του λαούτου». Όταν έφτασαν οι Λούροι, ο σάχης τούς υποδέχτηκε και έδωσε στον καθένα τους ένα βόδι και ένα γαίδαρο, επειδή ήθελε να τους μυήσει στην αγροτική ζωή. Τους έδωσε ακόμη χίλια φορτία καλαμπόκι, αφού έπρεπε να καλλιεργήσουν τη γη με τα ζώα τους, για να το χρησιμοποιήσουν σαν σπόρο και να καλλιεργήσουν τη σοδειά τους και σε αντάλλαγμα αυτοί θα έπαιζαν δωρεάν για τους φτωχούς. Οι

Λούροι έφυγαν και έφαγαν τα βόδια και το καλαμπόκι. Στο τέλος της χρονιάς επέστρεψαν, πεινασμένοι και με πρόσωπα ωχρά. Τότε ο σάχης τούς είπε: «Δεν έπρεπε να χαραμίσετε το καλαμπόκι που σας έδωσα για σπόρο. Τώρα, το μόνο που σας έμεινε είναι τα γαϊδούρια σας. Φορτώστε τα υπάρχοντά σας σε αυτά, ετοιμάστε τα όργανά σας και περάστε τους μεταξωτές χορδές». Και μέχρι τις μέρες μας, οι Λούροι περιπλανιούνται ανά τον κόσμο προσπαθώντας να επιζήσουν.

2. Αρκεί μια βούλα στο κούτελό μου για να αποφασίσεις από πού έρχομαι;

Μελανό σμιλάει ανάμεσα στα γρύδια: θυμίζει τη μακρινή πατρίδα που της είχαν πει πως έφει...

Η Μ., που έχει μια τέτοια «ελιά» στο κέντρο του μετώπου, όταν τη ρώτησα αν είναι φυσική, απάντησε: «Όχι. Είχε έρθει εδώ ένας Αμερικάνος και μας έλεγε ότι είμαστε από τις Ινδίες και πρέπει να έχουμε τέτοια ελιά, που κάνουν οι γυναίκες εκεί, και έκανε σε πολλές».

Άνω Λυδάκη, Μπαλαμέ και Ρομά

Στη δεκαετία του '50 ολοκληρώη η Ελλάδα έβλεπε ινδικές ταινίες και επηρεάζοταν από αυτές. Η μόδα της Ινδίας ξαναγύρισε στη δεκαετία του '70. Ποια γυναίκα 30-40 χρονών δεν έχει μορέσει ινδικές γούστες;

3. Ο Αυτοκράτορας Κωνσταντίνος ο Μονομάχος και τα άγρια θηρία

Η ζωή του Αγίου Γεωργίου του Αθωνίτη,
γεωργιανό αγιογραφικό κείμενο,
1068, μονή Ιβήρων στον Άθω

Ο Αυτοκράτορας Κωνσταντίνος ο Μονομάχος (1042-1055) ήθελε να εξολοθρεύσει τα άγρια ζώα που είχαν εισβάλει στο βασιλικό πάρκο του Φιλοπατίου και κατασπάραζαν τα θηράματα που ο Αυτοκράτορας διατηρούσε εκεί για να κυνηγεί. Για να το κατορθώσει αυτό, ο Αυτοκράτορας κάλεσε ένα Σαμαριτανό λαό, απογόνους του Σίμωνα του Μάγου, που ονομάζονταν Ατσιγγανοί και ήταν γνωστοί μάγοι και απατεώνες. Αυτοί οι Ατσιγγανοί κατόρθωσαν να εξολοθρεύσουν πολλά από τα άγρια ζώα, απλώς αφήνοντας στα μέρη που αυτά σύναζαν κομμάτια κρέας προικισμένο με μαγικές ιδιότητες που σκότωναν τα ζώα ακαριαία, μόλις τα έτρωγαν. Ο Αυτοκράτορας, πολύ εντυπωσιασμένος, ζήτησε από τους Ατσιγγανούς να επαναλάβουν τη μαγεία μπροστά του. Έτσι έφεραν ένα σκύλο και οι Ατσιγγανοί έβαλαν μπροστά του το μαγεμένο κομμάτι κρέατος. Ο γεωργιανός Άγιος, που ήταν επίσης παρών, δυσσαρεστήθηκε με τη δεισιδαιμονία του Αυτοκράτορα και, παρακινημένος από την πίστη του στο Θεό, πλησίασε το μαγεμένο κομμάτι του κρέατος και έκανε πάνω του το σημείο του σταυρού. Ο σκύλος έφαγε το κρέας αλλά, αντίθετα απ' ό,τι όλοι περίμεναν, επέζησε. Οι Ατσιγγανοί ενοχλήθηκαν πολύ και ο Αυτοκράτορας, εντυπωσιασμένος τώρα από τη θαυματουργή παρέμβαση του Αγίου Γεωργίου, δήλωσε: «Όσο ο άγιος άνθρωπος στέκεται στο πλευρό μου, δε φοβάμαι ούτε τους μάγους ούτε τα θανάσιμα δηλητήριά τους».

4. Ακροβάτες και ταχυδατυλοργοί στην Κωνσταντινούπολη

*Ο Νικηφόρος Γρηγοράς, περιγράφει
στο Χρονικό του τους «Αιγύπτιους» ακροβάτες
που εμφανίζονται στην Κωνσταντινούπολη
στη βασιλεία του Ανδρόνικου του Β' (1282-1328)*

«**Ε**κείνη την εποχή είδαμε στην Κωνσταντινούπολη μία περαστική ομάδα, όχι λιγότερους από είκοσι ανθρώπους, μνημένους σε ορισμένες ταχυδατυλογικές πράξεις. Κανένας από τους παλαιότερους δεν είχε ποτέ ακούσει γι' αυτούς ούτε τους είχε δει. Αρχικά έρχονταν από την Αίγυπτο, αλλά, καθώς περιπλανιούνταν σε κύκλους από την ανατολή στο βορρά, πέρασαν από τη Χαλδαία, την Αραβία, την Περούσια, τη Μηδία και την Ασουρία. Μετά στράφηκαν δυτικά, πέρασαν από την Ιβηρία και τον Καύκασο, την Κολχίδα και την Αρμενία και από εκεί περιπλανήθηκαν στις χώρες όλων των φυλών που κατοικούν στις ενδιάμεσες περιοχές μέχρι το Βυζάντιο. Και σε κάθε χώρα και πόλη που επισκέπτονταν έδειχναν την τέχνη τους. Και οι τέχνες τους ήταν καταπληκτικές και προκαλούσαν το θαυμασμό. Ωστόσο δεν είχαν καθόλου να κάνουν με τη μαγεία αλλά ήταν προϊόντα μιας επιδέξιας φύσης που είχε λάβει μακροχρόνια εκπαίδευση σε τέτοιες ασολίες. Τα παρακάτω είναι μερικά παραδείγματα για να περιγράψουμε σύντομα μερικές από τις πολλές τους δραστηριότητες.

Τοποθετούσαν δύο ή τρία κατάρτια σε όρθια θέση στο έδαφος που τα στήριζαν και από τις δυο τους πλευρές μεχοντρούς σπάγκους, ώστε να μη γέρνουν από τη μία ή την άλλη πλευρά. Μετά τέντωναν ένα σκοινί από την κορυφή του ενός καταρτιού στο άλλο. Επίσης τύλιγαν γύρω από τα κατάρτια ένα άλλο σκοινί, από τη βάση μέχρι την κορυφή και έτσι έφτιαχναν σπειροειδή σκαλοπάτια για τις αναβάσεις τους. Ένας από αυτούς, αφού είχε σκαρφλώσει σε αυτά τα σκαλοπάτια, στεκόταν με το κεφάλι του στην κορυφή του καταρτιού και με τα πόδια του στον ουρανό, πότε απλώνοντάς τα και πότε μαζεύοντάς τα.

Μετά, με ένα ξαφνικό πήδημα, άρπαζε σταθερά το σκοινί με το ένα του χέρι και έμενε να αιωρείται και από αυτή τη θέση περιστρεφόταν και στριφογύριζε πολλές φορές, γυρνώντας γρήγορα τα πόδια του πότε πάνω προς τον ουρανό και πότε κάτω προς το έδαφος, σαν ρόδα. Μετά, αντί για το χέρι του, άρπαζε το σκοινί με την κνήμη του ποδιού του και κρεμόταν με το κεφάλι κάτω. Και πάλι περιστρεφόταν και στριφογύριζε με τον ίδιο τρόπο. Μετά στεκόταν όρθιος στο κέντρο του σκοινοῦ, υποκλινόταν και έπαιρνε μερικά βέλη με τα οποία σημάδευε ένα μακρινό στόχο και από τη θέση αυτή σημάδευε με τη μεγαλύτερη ακρίβεια, όπως δεν θα το κατάφερνε κανένας άλλος άνθρωπος, ακόμα και αν στεκόταν στο έδαφος. Μετά, με τα μάτια κλειστά και με ένα παιδί στους ώμους του περπατούσε στον αέρα πάνω στο σκοινί από το ένα κατάρτι στο άλλο. Και όλα αυτά τα έκανε ένας μόνο από την ομάδα.

Κάποιος άλλος καβαλούσε ένα άλογο και το μαστίγωνε για να καλπάσει. Και καθώς το άλογο έτρεχε, αυτός στεκόταν όρθιος πότε στη σέλα, πότε στη χαιτή του αλόγου, πότε στα καπούλια και συνέχεια κουνούσε τα πόδια του, σαν να πετούσε όπως τα πουλιά. Μετά, και ενώ το άλογο έτρεχε, άρπαζε την ουρά του και με ένα πήδημα τον έβλεπε να κάθεται πάλι στη σέλα. Από αυτή τη θέση περνούσε κάτω από την κοιλιά του αλόγου, ανέβαινε από την άλλη πλευρά της σέλας και καθόταν πάλι. Και όσο έκανε αυτά τα ακροβατικά, δεν παρέλειπε να μαστιγώνει το άλογο για να καλπάζει. Αυτά τα τεχνάσματα έκανε ο συγκεκριμένος ακροβάτης.

Ένας άλλος στερέωνε στην κορυφή του κεφαλιού του ένα μακρύ ραβδί και στην κορυφή του ραβδιού ισορροπούσε μία κανάτα με υγρό. Περπατούσε γύρω γύρω για ώρα πολλή και κρατούσε την κανάτα ισορροπημένη. Ένας άλλος έβαζε στην κορυφή του κεφαλιού του μία λόγχη, όχι λιγότερο από τρία πόδια μακριά, γύρω από την οποία ήταν τυλιγμένο ένα σκοινί έτσι που σχημάτιζε σκαλοπάτια. Ένα αγόρι αρπαζόταν από αυτά τα σκαλοπάτια με χέρια και με πόδια και, κινώντας τα μέλη του συνέχεια, σκαρφάλωνε στην κορυφή της λόγχης και κατέβαινε πάλι κάτω. Και ο άνθρωπος που κρατούσε τη λόγχη στην κορυφή του κεφαλιού του δε σταματούσε να περπατά. Άλλος είχε μια γυάλινη μπάλα που την πετούσε ψηλά και την έπιανε πότε με την άκρη του δαχτύλου του, πότε με τον αγκώνα του, πότε με κάποιο άλλο μέρος του σώματός του, ξανά και ξανά.

Δε θα περιγράψω τα διάφορα είδη χορών και τα άλλα τεχνάσματα που έκαναν μπροστά μας. Ο καθένας τους δεν ήξερε να κάνει μόνο ένα πράγμα αλλά

όλα όσα παρουσίαζαν. Και δεν ήξεραν μόνο αυτά που μας παρουσίαζαν αλλά και αναρίθμητα άλλα. Επειδή τα τεχνάσματα αυτά ήταν επικίνδυνα, οι άνθρωποι αυτοί δε ζούσαν με ασφάλεια. Συχνά, κάποιος έπεφτε και σκοτωνόταν. Γιατί ήταν περισσότεροι από σαράντα όταν άφησαν την πατρίδα τους αλλά μόλις είκοσι είχαν επιβιώσει όταν έφτασαν στο Βυζάντιο. Εμείς, με τα μάτια μας, είδαμε έναν τους να πέφτει από το κατάρτι και να σκοτώνεται. Έχοντας μαζέψει πολλά χρήματα από τους θεατές, περιπλανιούνταν σε όλο τον κόσμο και για το κέρδος και για να δείξουν την τέχνη τους. Φεύγοντας από το Βυζάντιο ταξίδεψαν μέσα από τη Θράκη και έφτασαν μέχρι τη Γαδείρα (Ισπανία) και έκαναν σχεδόν όλο τον κόσμο ένα θέατρο για την τέχνη τους».

5. Κωνσταντινούπολη, μία πολυπολιτισμική πόλη

Αποσπάσματα από το βιβλίο του Gerard Walter, Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο

Ο πληθυσμός της Κωνσταντινούπολης αποτελούσε μωσαϊκό διαφόρων φυλών, στις οποίες οι αυθεντικοί Έλληνες δεν αντιπροσώπευαν παρά μια μικρή μειοψηφία. Στις μεταποιοπτικές και ανοικοδομητικές εργασίες που έγιναν με διαταγή του Κωνσταντίνου στην πρωτεύουσα, πήραν μέρος 40.000 Γερμανοί που είχαν στρατολογηθεί ανάμεσα στους Βαρβάρους, με τους οποίους είχε υπογραφεί πριν από λίγο συνθήκη ειρήνης. Στο στρατό του Ιουστινιανού, υπηρετούσαν Γότθοι, Βάνδαλοι, Αρμένιοι, Πέρσες, Μαυριτανοί, ακόμη και Αιθίοπες. Από τον 10^ο αιώνα συναντάμε Ρώσους, Σκανδιναυούς, Τούρκους, Χαζάρους, Πετσενέγκους, Γεωργιανούς. Τον επόμενο αιώνα και συγκεκριμένα ύστερα από τη μάχη του Χάστιγξ, που είχε παραδώσει την Αγγλία στους Νορμανδούς, βλέπουμε να καταφτάνουν Αγγλοσάξονες. Πολλοί απ' αυτούς τους μισθοφόρους, κυρίως αξιωματικοί, εγκατέλειπαν την υπηρεσία και ζούσαν συνήθως στην Κωνσταντινούπολη, όπου κατασκεύαζαν το σπίτι τους και αναμειγνύονταν με τον αυτόχθονο πληθυσμό.

Μια άλλη πηγή εγκατάστασης ξένων στο Βυζάντιο, ήταν οι έμποροι και ειδικευμένοι εργάτες, που είτε μισθώνονταν από τα αυτοκρατορικά εργαστήρια και από τις ατομικές επιχειρήσεις, είτε έρχονταν γιατί επιθυμούσαν να εγκατασταθούν στην Κωνσταντινούπολη. Αυτή ήταν, κυρίως, η περίπτωση των Συρίων, ύστερα από την αραβική κατάκτηση, και των Αρμενίων, που έφευγαν για να γλιτώσουν από τις διώξεις των Περσών. Όλοι, τελικά, αναμειγνύονταν με τη μάζα των κατοίκων και ύστερα από δύο γενεές γίνονταν «γνήσιοι Ρωμαίοι» («Έλλην» ήταν σκωπτικός όρος και ο όρος «Βυζαντινός» δεν υπήρχε).

6. Οι Βυζαντινοί και τα θεάματα

Έυθυμος περισσότερο από εσωτερική διάθεση παρά από ανάγκη, ο μέσος Βυζαντινός, είναι άνθρωπος που δεν τον τραβάει το σπίτι. Από την πρώτη αναλαμπή της ημέρας βιάζεται να εγκαταλείψει την άβολη κατοικία του, στην οποία τον κρατάει κλεισμένο από τη δύση του ηλίου μέχρι την ανατολή ο φόβος των κακοποιών, που είναι κυρίαρχοι της πόλης τις νυκτερινές ώρες.

Αν δεν έχει κανονική και σταθερή εργασία που να κάνει υποχρεωτική την παρουσία του στο εργαστήριο ή στο κατάστημα, σεργιανάει κατά τη διάρκεια της ημέρας, στις κύριες αρτηρίες της πρωτεύουσας. Έχει το αίσθημα ότι περπατάει μέσα σ' ένα απέραντο πανηγύρι. Παντού, σε κάθε δημόσια πλατεία, σε κάθε γωνιά του δρόμου, οι πιο ποικίλες ατραξιόν προσφέρονται στα γεμάτα από θαυμασμό μάτια του. Ο κόσμος φτιάχνει κύκλους, γύρω από γελοτοποιούς και από τσαρλατάνους κάθε είδους. Εκεί είναι ένας ταχυδακτυλουργός, πιο πέρα ένας που λέει τη μοίρα. Εδώ σκοινοβάτες κάνουν χορευτικές φιγούρες πάνω σ' ένα τεντωμένο σκοινί, άλλοι πάλι μένοντας αμετακίνητοι, συστρέφονται, κάνοντας να ανακινηθούν το ένα μετά το άλλο τα διάφορα μέλη του σώματός τους. Βλέπει κανείς ανθρώπους σκαρφαλωμένους σε ξυλοπόδαρα να περπατούν με γιγαντιαία βήματα, πάνω από τα κεφάλια των περαστικών, εγγαστρίμυθους που μιμούνται τις φωνές των ζώων. Άλλοι σοφίζονται να παρωδήσουν τη γλώσσα και τη συμπεριφορά των αγωγιάτηδων, των γιατρών, των παπάδων. Μερικοί βρίζονται, προσπαθώντας να ξεπεράσουν ο ένας τον άλλον σε πλούτο και σε πηρότητα βωμολοχιών που ανταλλάσσουν. Βρισκόμαστε μπροστά σ' ένα σχεδόν πραγματικό θέατρο. Δε λείπει παρά μόνο η σκηνή.

Αλλά η πιο δημοφιλής γιορτή, που την περίμεναν με πυρετώδη ανυπομονησία κατά τη διάρκεια όλου του έτους, ήταν η γιορτή του Αγίου Ιωάννη, η οποία, ερχόμενη μια μέρα ύστερα από το ηλιοστάσιο του Ιουνίου, ήταν αφιερωμένη στο καλοκαίρι. Σ' αυτή τη γιορτή μιλούσε η μοίρα, που τους πληροφορούσε για το καλό ή για το κακό που μπορούσε να τους συμβεί από τον έναν Άγιο Ιωάννη μέχρι τον άλλο.

Η γιορτή, ανάλογα με το αν γινόταν στην πόλη ή στο χωριό, έπαιρνε δύο διαφορετικές όψεις. Στην πόλη οι φιλικές οικογένειες συγκεντρώνονταν σ' ένα σπίτι, στο οποίο φρόντιζαν να υπάρχει, ανάμεσα στα παιδιά, κι ένα κοριτσάκι.

Αυτό ντυμένο ύφην θα έπαιζε το ρόλο της Πυθίας. Η γιορτή ξεκινούσε μ' ένα πλούσιο γεύμα, συνοδευόμενο από κατάλληλο κρασί. Ύστερα άρχιζαν να χορεύουν μέχρις ότου νύχτωνε. Τότε συγκεντρώνονταν γύρω από την κοπελίτσα, η οποία κρατούσε στα χέρια της ένα δοχείο μπρούτζινο με στενό στόμιο, όπου οι συνδαιτημένες καλούνταν να ρίξουν ένα οποιοδήποτε λεπτό αντικείμενο, αφού προηγουμένα έγραφαν πάνω του τις ευχές τους: καλή παντρεία, πλούσια κληρονομιά, απόκτηση ενός παιδιού, καλές δουλειές κτλ. Ύστερα ο καθένας με τη σειρά του, ρωτούσε την κοπελίτσα για το μέλλον που του επιφύλασσόταν. Το παιδί, για να μπορέσει ν' απαντήσει, τραβούσε από το δοχείο το πρώτο αντικείμενο που έπεφτε στο χέρι του και το πρόσφερε σ' αυτόν που ρωτούσε, για να πληροφορηθεί από αυτό την τύχη του. Επειδή, όμως, δεν είχαν γραφτεί παρά μόνο ευχές για ευτυχία, οι απαντήσεις του χρησμού ήσαν για όλους ευχάριστες.

Τα πράγματα εξελίσσονταν διαφορετικά στην ύπαιθρο, όπου αυτή η γιορτή διατηρούσε τα ίχνη των αρχαίων ειδωλολατρικών τελετών. Έβαζαν φωτιά σε σωρούς από άχυρα και πηδούσαν από πάνω. Αν οι φλόγες της φωτιάς δεν άγγιζαν αυτόν που πηδούσε, τότε μπορούσε να είναι βέβαιος, ότι κανένα δυστύχημα δε θα του συνέβαινε κατά τη διάρκεια των δώδεκα επομένων μηνών. Στην αντίθετη περίπτωση, μπορεί να του συνέβαινε το χειρότερο κακό. Αλλά ήξεραν καλά τον τρόπο για να εξορκίσουν την κακή τύχη. Την επομένη της γιορτής, ο «προορισμένος», συνοδευόμενος από τους φίλους του, πήγαινε υπό την ήχο των ταμπούρλων στην ακτή. Και κει, τραγουδώντας τραγούδια προσαρμοσμένα στην περίπτωση, έπαιρναν νερό για να ραντίσουν το σπίτι του, ώστε να είναι απρόσβλητο από τις δυνάμεις του κακού.

7. Ο Βάσις στην Κωνσταντινούπολη

Ο Βάσις είναι ένας μικρός Τσιγγάνος που δουλεύει για τον άρχοντα Ρωμανό, αφότου αυτός τον αγόρασε από τον πάμφτωχο πατέρα του. Όλα αυτά συμβαίνουν στα χρόνια του Λέοντα του Δ΄ και της Ειρήνης της Αθηναίας. Απόσπασμα από το βιβλίο της Α. Ευαγγελίδη, Κάποτε στη Βασιλεύουσα.

Τους μήνες που ακολούθησαν ως το Πάσχα για τη στέψη του διαδόχου, ο Ρωμανός ήταν πολύ απασχολημένος και έτσι η Θεοδότη είχε ελεύθερες ώρες για να τριγυρίσει την αγαπημένη της Κωνσταντινούπολη...

Άλλη μέρα η Θεοδότη πήγε με το Βάσις ως τον Ιππόδρομο, στα οκτάγωνα που χρoσίμειναν ως βιβλιοθήκες στη Μέση οδό, στη μεγάλη αγορά με τις στήλες του Μεγάλου Κωνσταντίνου, της μητέρας του και των παλιών αυτοκρατόρων. Στη Μέση οδό ήταν τα υποκαταστήματα του πατέρα της, όταν ζούσε. Περιπάτησαν στο Αυγουσταίο, τη μεγάλη πλακόστρωτη αγορά μπρος από την Αγία Σοφία. Ο Μεγάλος Κωνσταντίνος την ονόμασε έτσι για να τιμήσει την Αυγούστα μητέρα του. Στο κέντρο ήταν στημένο το άγαλμα της Ελένης.

Από τα μαγαζιά της Χαλκής Πύλης, η Θεοδότη αγόρασε μπαχαρικά σε όμορφα βάζα. Πήγαν και στο Πέραν, που ήταν συγκεντρωμένοι οι Βενετοί έμποροι και πουλούσαν τα ξακουστά γυαλικά τους, στολισμένα με ασήμι και χρυσάφι. Η Θεοδότη αγόρασε και χάρισε στο Βάσις ένα μικρό στιλέτο της Πίζας. «Να το 'χεις για ενθύμιο και να δώσει ο Θεός να μην το χρησιμοποιήσεις ποτέ», του είπε.

Ο Βάσις για πρώτη φορά ανακάλυπτε την όμορφη πολιτεία με τα μεγαλόπρεπα πάρκα, τα δημόσια λουτρά, τις εκκλησίες, το Πανδιδακτήριο, το Πρυτανείο, το Υδραγωγείο και τα παλάτια και αναρωτιόταν πώς δεν είχε καταλάβει ως εκείνη τη στιγμή τις ομορφιές της Βασιλεύουσας.

Από εκείνη τη μέρα ο Βάσις ζητούσε συχνά την άδεια της κυράς του να βγαίνει μόνος του να σεργιανίζει στην πόλη. Η Θεοδότη δεν το πολύηθελε στην αρχή, αλλά τελικά ο Βάσις την έπεισε.

Μια μέρα ο Βάσιος πήγε στον Ιππόδρομο. Η αρένα χωρούσε τέσσερα άρματα—που το καθένα το έσερναν τέσσερα άλογα— και σαράνταχιλιάδες θεατές. Όλα τον εντυπωσίασαν. Ενθουσιάστηκε με τις αρματοδρομίες και τους νιόχους, που με τόση μαστοριά οδηγούσαν τα άρματά τους. Πιο πολύ όμως εντυπωσιάστηκε με τους μίμους και τους αθλητές που έβγαίνουν στα διαλείμματα. Όλος αυτός ο κόσμος του θεάματος του θύμιζε λίγο τα παιδικά του χρόνια. Είδε τις χορεύτριες να στροβιλίζονται, τους αθλητές να σηκώνουν βάρη και να κάνουν τούμπες στον αέρα, τους μίμους να δίνουν χωρίς μιλιά ολόκληρες παραστάσεις και να κάνουν το κοινό να ξεκαρδίζεται στα γέλια. Του άρεσαν ακόμα οι μουσικοί, που έπαιζαν όμορφους ύμνους. Και οι αρκουδιάρηδες με τις γυμνασμένες αρκούδες τους του θύμιζαν τις δικές του αρκούδες, που ήταν μια φορά μαζί τους δεμένος και σχεδόν ένωθε να τις αγαπάει. Μετά από την παράσταση πήγαινε και τις τάζει.

Για μέρες είχε να διηγείται στην Προκοπία τις εντυπώσεις του από τον Ιππόδρομο. Η Θεοδότη τον άφηνε πια να βγαίνει, όποτε δεν τον χρειαζόταν, γιατί τον έβλεπε κάθε φορά που γύριζε πόσο πολύ ευτυχισμένος ήταν.

Ο Βάσιος άρχισε να κατεβαίνει τώρα στα λιμάνια και να χαζεύει τον κόσμο που πηγαίνοερχόταν.

Ο Κεράτιος ήταν μεγάλο λιμάνι, αλλά όταν φυσούσαν αντίθετοι άνεμοι δύσκολα έμπαιναν τα πλοία στον κόλπο. Εκεί ήταν το Νεώριο, ένα από τα πιο παλιά λιμάνια στην παραλία του αρχαίου Βυζαντίου. Δεν ήταν σπάνιο θέαμα οι ξένοι με τα παράξενα ρούχα τους και τα ζώα τους, όπως οι ελέφαντες και οι καμήλες, που τους συνόδευαν. Ή οι αστρολόγοι, οι κομπογιαννίτες, που έστηναν ένα σκαμνί και γοήτευαν τον κόσμο με την ψευτοσοφία τους. Δεν έλειπαν τα δυσάρεστα θεάματα, όπως οι κατάδικοι που τους περνούσαν αλυσοδεμένους για να τους πάνε στη φυλακή ή στον τόπο του μαρτυρίου τους.

Στο Νεώριο ο Βάσις γνώρισε ένα πρωί έναν συνομήλικό του Αρμένη, που πουλούσε φρούτα βουτημένα σε ψημένο μέλι. Ο Βάσις τα λιμπίστηκε τα γλυκά, αλλά τα μιλιάρισια που είχε πάνω του δεν του έφταναν.

– Δε φτάνουν τα λεφτά σου, του είπε ο μικρός Αρμένης.

– Θα σου φέρω αύριο όσα λείπουν,

του είπε ο Βάσις. Αν δε με πιστεύεις, σου αφήνω το στιλέτο της Πίζας.

– Σε πιστεύω, του είπε ο μικρός έμπορος. Πώς σε λένε;

– Βάσις, εσένα;

– Αράμ. Σε ποιανού άρχοντα τη δούλεψη είσαι;

– Στου άρχοντα Ρωμανού Κεδρηνού. Εσύ;

– Στων γονιών μου, δε βλέπεις πως είμαι κακομοίρης;

– Γιατί πουλές εδώ τις λικουδιές σου και όχι στα αρχοντικά;

– Κοροϊδεύεις, Βάσις; Αυτά δεν είναι λικουδιές για αρχοντικά στομάχια.

– Πρώτη φορά ακούω πως υπάρχουν δυο λογίων στομάχια.

– Και δυο και καθόλου για όσους δεν έχουν να φάνε.

Ο Βάσις κούνησε το κεφάλι του και αναλογίστηκε πόσο μακριά ήταν τα χρόνια που έμενε συχνά με αδειανό το στομάχι του. «Δε θα 'πρεπε να πεινούν οι άνθρωποι», είπε συλλογισμένος.

– Σωστά τα λες, έλα όμως που πεινάνε...

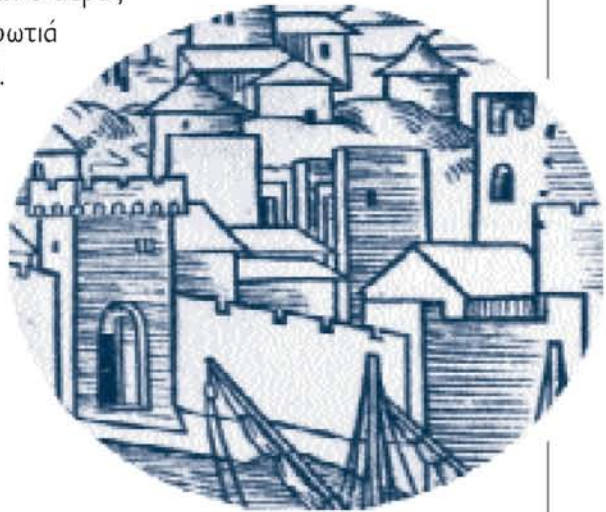
Πού και πού ο Αράμ άφηνε το πόστο του και έτρεχε ξωπίσω από συντροφιάς, για να πουλήσει τα μελένια φρούτα του. Άλλες φορές γύριζε άπρακτος και άλλες ευχαριστημένος. Πολλοί ταξιδιώτες τον πλησίαζαν, πριν μπουν στα πλοία, και αγόραζαν από μόνοι τους.

Από τη μέρα εκείνη, ο Βάσις και ο Αράμ έγιναν καλοί φίλοι...

8. Σιδεράδες στη Μεθώνη...

Arnold von Harff
της Κολωνίας, 1497

Πήγαμε έξω, στις παρυφές της πόλης, όπου ζουν πολλοί φτωχοί, μαύροι και γυμνοί άνθρωποι, σε μικρά σπίτια, με στέγες από καλάμι, περίπου τριακόσια νοικοκυριά. Ονομάζονται Τσιγγάνοι. Εμείς τους ονομάζουμε άπιστους από την Αίγυπτο όταν ταξιδεύουν σε αυτές τις περιοχές. Αυτοί οι άνθρωποι ασχολούνται με όλα τα είδη του εμπορίου, την κατασκευή παπουτσιών και το μπάλωμά τους, και επίσης τη σιδηρουργία. Και είναι πολύ παράξενο να τους βλέπεις καθώς το αμόνι είναι στημένο στο έδαφος και ο άντρας κάθεται μπροστά του, με τον τρόπο που κάθονται οι ράφτες σε αυτή τη χώρα. Στο πλευρό του, στο έδαφος κάθεται κι αυτή, η γυναίκα του, γνέθοντας, έτσι που έχουν τη φωτιά ανάμεσά τους. Δίπλα τους βρίσκονται δύο μικροί δερμάτινοι σάκοι, σαν γκάντες, μισοθαμμένοι στο έδαφος κοντά στη φωτιά. Καθώς η γυναίκα κάθεται υφαίνοντας, πού και πού ανασπώνει ένα από τα σακιά από το έδαφος και το πιέζει πάλι προς τα κάτω. Ο αέρας που περνάει έτσι από τη γη στη φωτιά επιτρέπει στον άντρα να δουλέψει.

9. Το κάστρο της Μεθώνης σήμερα

Από το βιβλίο του Γ. Π. Γκίκα, Κάστρα. Ταξίδια στην Ελλάδα του θρύλου και της πραγματικότητας

Περνάμε από μια λιθόστρωτη γέφυρα με δεκατέσσερα τόξα. Δεξιά και αριστερά μας μια τάφρος, που έχει υποστεί πολλές προσχώσεις. Ένωσε τις δυο θάλασσες, του Ιονίου και του λιμανιού. Έβαλε δυνατή φωνή ο Τάκης για ν' ακούσω τον ηχηρό αντίλαλο. Ένας τεράστιος ασπιδωτός προμαχώνας και πανίσχυρα τείχη καταμπροστά μας, θωρακίζουν το κάστρο απ' το πιο ευπρόσβλητο τμήμα του.

– Αυτή η πλευρά έγινε κατά τη δεύτερη βενετοκρατία, υπάρχει στο τείχος σκαλισμένη η χρονολογία 1714 μαζί με το λιοντάρι του άγιου Μάρκου...

Διαβαίνουμε τη μεγαλοπρεπή καστρόπορτα με τα δύο κιονόκρανα και με τα πέτρινα ανάγλυφα, ξίφη και οικόσημα.

– Η γέφυρα και η πύλη είναι έργα των Γάλλων του Μαιζόν. Η πύλη, μάλιστα, κατασκευάστηκε με τα υλικά της παλιάς βενετσιάνικης πόρτας που βρισκόταν αριστερότερα και συνδεόταν με την αντίπερα όχθη της τάφρου με ξύλινο κινητό γεφύρι, που τραβιόταν τη νύχτα...

Με το σήκωμα του γεφυριού το φρούριο ξεκοβόταν απ' τη στεριά και γινόταν ένα καστρονήσι.

Μετά την κύρια πύλη βαδίζουμε στο καλντιρίμι μιας γαλαρίας, διαβαί-

νομε ανάμεσα από ψηλά τείχη, περνάμε δυο εσωτερικές καστρόπορτες και βγαίνουμε στον περίβολο. Αυτή η σύντομη διαδρομή αμυδρά μου θύμισε την οδό Ιπποτών στην καστροπολιτεία της Ρόδου.

Φτάνουμε στη λεγόμενη «πλατεία Μοροζίνι» με τον υψωμένο από κόκκινο γρανίτη κίονα, που στην κορφή του ισορροπούν δυο οριζόντιες ανάγλυφες πλάκες. Όσοι γράψανε κάτι για το κάστρο λένε πως η στήλη αυτή στήθηκε προς τιμήν του Βενετσιάνου ναύαρχου Φραγκίσκου Μοροζίνι το 1686. Ο Τάκης Δεμοδός διαφωνεί:

– Πρόκειται για κάποιον άλλο Μοροζίνι, υπάρχουν πολλοί Μοροζίνιδες στην ιστορία, άνοιξε μια εγκυκλοπαίδεια και θα δεις. Η κολόνα πρέπει να είναι προγενέστερη του Φραγκίσκου Μοροζίνι, για τον οποίο τόσα έχουν γραφτεί. Αν, λοιπόν, η κολόνα ήταν ένα είδος τρόπαιου του Φραγκίσκου Μοροζίνι, δε θα 'χανε αναφέρει το γεγονός οι περιηγητές και οι ιστοριογράφοι της εποχής;

Και συμπλήρωσε τη λογική αυτή εκδοχή, λέγοντάς μου πως, απλώς, κάποιον πλοίο που ερχόταν φορτωμένο με κολόνες απ' την Αίγυπτο ναυάγησε στη Σαπιέντζα. Μια απ' αυτές τις κολόνες ανασύρανε οι Βενετσιάνοι. Είναι η «στήλη Μοροζίνι»...

– Το ναυάγιο είναι σε οχτώ μέτρα βάθος, φαίνεται, το έχω δει...

Ένα βενετσιάνικο λιοντάρι βλέπουμε παρακάτω, σφηνωμένο χαμηλά στο τείχος.

– Είναι ιστορικό τεκμήριο, γιατί ανάγεται στην πρώτη ενετική περίοδο. Στην κατοχή ένας Ιταλός το έβγαλε απ' τη θέση του και το πήγε στο επιταγμένο σπίτι που έμενε, με σκοπό να το φυγαδέψει στην Ιταλία. Ήρθε η κατάρρευση της Ιταλίας, εξαφανίστηκε ο Ιταλός. Ο ιδιοκτήτης του σπιτιού βρήκε το μαρμάρινο λιοντάρι και το 'κοψε στα δύο για να το κρύψει. Τον πιάσανε και τα δυο κομμάτια, προσαρμοσμένα, εντοιχιστήκανε στο ίδιο σημείο...

Με πληροφόρησε πως στην κατοχή, μέσα στο κάστρο, ήταν στρατοπεδευμένοι Ιταλοί και Γερμανοί. Είχανε μάλιστα ένα μεγάλο και σύγχρονο, για τον καιρό εκείνο, κανόνι, που χτύπαγε τους αντάρτες προς το Πεταλίδι. Μετά την αναχώρησή τους οι Γερμανοί ανατινάξαν τα πολεμοφόδια και κάνανε πολλές ζημιές στο κάστρο.

Στην ίδια πλευρά του τείχους, μια τούρκικη πύλη, με τη χαρακτηριστική ισλαμική αρχιτεκτονική, οδηγεί σ' ένα δεύτερο περίβολο με χορταριασμένα κτίσματα, γαλαρίες και πυργίσκους, που φτάνει ως τις άκριες των γκρεμών, απ'

όπου αγναντεύεις το Ιόνιο πέλαγος. Εδώ είναι και τα ερείπια του στρατηγείου του Ιμπραήμ, που, αργότερα, το χρησιμοποίησε κι ο Μαιζόν.

Ξαναμπαίνουμε στο μεγάλο άπλωμα του κάστρου. Βαδίζουμε σε μονοπατάκια που θέλουν τελειώς να τα φράξουν τα θαμνοειδή και τα θαρσεμένα αγριόγκαθα. Κάτι εργάτες παραπέρα θανεύουν και ξεπατώνουν τα χορτάρια. Ένας φύλακας κόβει βόλτες...

— Όλοι ο Μοθωναίοι θέλουν να διοριστούν φύλακες του κάστρου...

Η εκκλησία της αγια-Σωτήρας, άλλοτε τζαμί. Ως το 1833 δεν είχε ακόμα χτιστεί ναός στη νέα πόλη κι οι Μοθωναίοι εξακολουθούν να εκκλησιάζονται μες στο κάστρο, σ' αυτήν την εκκλησία, που λειτουργείται και σήμερα.

Μια μπαρουταποθήκη αναστηλωμένη. Τούρκικα χαμάμια με τους ποιητικούς κουμπέδες. Λαγούμια κι αποθήκες. Σκόρπια ερείπια. Εδώ μέσα ήταν μια ολόκληρη καστροπολιτεία. Μόνο τα όρθια περιφερειακά τείχη στο βάθος, πέρα κι ολόγυρα, εμποιούν ξεχωριστή εντύπωση. Πράσινες αρμαθιές κρεμιούνται απ' τις σχισμές των τειχών οι καπαριές. Φλουσκούνια σ' όλην την έκταση...

— Γράψε και για την «πέρδικα»! Λέει ο Σταύρος ο Κουρούπας, ο γνωστός «Ψωμάς», ο απλοϊκός αυτός Μοθωναίος, που, κοντά στον Τάκη Δεμοδό και στο Βασίλη Τσαπέκη, έμαθε να εκτιμάει το ιστορικό περιβάλλον, να ενδιαφέρεται. Μας ακολουθεί σ' αυτήν την περιδιάβασή μας στο κάστρο.

— «Πέρδικα»; Και το μυαλό μου πήγε στις πέρδικες, στα πουλιά.

— Είναι ένα χορτάρι που βγαίνει εδώ, στο κάστρο. Το λένε «πέρδικα». Το βράζεις και πίνεις το ζουμί. Είναι φάρμακο για τον προστάτη!

Παίρνουμε το μονοπάτι που οδηγεί κατ' ευθείαν στο Μπούρτζι, στο πιο αξιοθέατο τμήμα του κάστρου, όπου καταλήγουν κι όλοι οι επισκέπτες. Καθώς προχωράμε, ο Τάκης μου δείχνει κάποια τειχία, που αν είμασταν μόνοι θα τα προσπερνούσαμε αδιάφοροι...

Ό,τι απόμεινε απ' τα σχέδια του Γάλλου ιππότη Αππέρ, που θέλησε να μετατρέψει το κάστρο σε μια μεγάλη φυλακή!

ιο. Ο φόβος για το διαφορετικό

Απόσπασμα από τη Γυφτοπούλα του Α. Παπαδιαμάντη. Ο πατέρας της ηρωίδας συνομιλεί με κάποιον που βρίσκεται στη δούλεψη του Γεωργίου Γεμιστού ή Πλήθωνα. Ο Γεώργιος Γεμιστός ήταν φιλόσοφος που έζησε στο Μιστρά στα χρόνια της ακμής του δεσποτάτου. Οι νεωτεριστικές ιδέες του τού χάρισαν πολλούς οπαδούς και θαυμαστές, ταυτόχρονα όμως προκάλεσαν έχθρες και προκαταλήψεις εναντίον του.

— Σου είπα, ότι έχει με το μέρος του όλους τους μεγάλους. Και εκτός απ' αυτό είναι και ο ίδιος εις τον Μωρέαν άρχων. Είναι νομοθέτης του Μωρέως. Αυτός βάζει όλους τους νόμους εις τον τόπον αυτόν. Οπού θα πη απ' αυτόν εξαρτώνται οι νόμοι και οι προφήται. Λοιπόν ερωτάς ύστερα πού ευρίσκει τα χρήματα; Ο κύριός μου έχει χιλιάδες χιλιάδων φλωρίων εις την διάθεσιν του.

— Μεγάλο πράγμα αυτό, είπεν ο γύφτος στενάζων.

— Και δι' αυτό ο κόσμος δεν έχει άδικον να τον λέγη μάγον. Περισσότερον από τα άλλα όλα, τούτο μου φαίνεται να τον κάμνη μάγον. Διότι είναι άπορον πού τα ευρίσκει τα χρήματα.

— Λοιπόν είναι μάγος;

— Το είπαμεν, ότι αυτό λέγει το κόσμος. Διότι τον βλέπουν και κάμνει μερικά πράγματα ανεξήγητα. Καθώς τα μυστήρια όπου σου έλεγα. Και τι δεν λένουν. Όλοι οι χωρικοί, αν πλησιάσουν εις εκείνο το μέρος, κάμνουν τον σταυρόν των. Όλα τα λαδικά καταρώνται κάθε ημέραν το όνομά του. Υπάρχουν άνθρωποι όπου ορκίζονται, ότι είδαν με τα μάτια των φαντάσματα σιμά εις το σπήλαιον. Εις όλα τα χωρία διηγούνται, ότι ο κύριός μου υπέγραψε συμβόλαιον με τον διάβολον, να τον υπηρετήση πιστά εις τον κόσμον αυτόν και εις τον άλλον να πάρη την ψυχήν του. Και την υπογραφήν του ο κύριός μου την έβαλε με το αίμα του, καθώς λένουν.

— Με το αίμα του;

— Ναι. Τώρα τι να πιστεύσης; Το σωστόν είναι ότι δεν ομοιάζει με τους άλλους ανθρώπους, και έχουν δίκαιον να του τα ψάλλουν αυτά. Και ενώ καθώς σου είπα, κακόν εις κανένα δεν έκαμε, πάλιν δεν του θέλουν καλόν. Πού να έκαμε και κακόν! Αλλά τον κατατρέχουν μόνον, διότι ο τρόπος της ζωής του δεν

ομοιάζει με των άλλων ανθρώπων. Όπου να πας, δεξιά, αριστερά, παντού ο Μάγος ακούεις, ο Μάγος. Ο μικρός λαός τον έχει γραμμένον εις μαύρο χαρτί. Καλόν κανείς δεν του λέγει. Όταν υπάγη το πρωί ο χωρικός εις την δουλειά του, και κάμη τον σταυρόν του, κοντά εις τα άλλα οπού θα παρακαλέση, θα είπη: «Γλύτωσέ με, Θεέ μου, από τον Μάγον». Όταν καθίση το μεσημέρι να γευματίση, θα ευχηθή να μην τον μπουκώση ο Μάγος. Όταν θα πλαγιάση την νύκτα, παρακαλεί να μην ίδη τον Μάγον εις το όνειρό του. Όταν εξυπνήση την αυγήν, παρακαλεί να μην απαντήση τον Μάγον εις τον δρόμο και του φέρη δυστυχίαν. Εάν είναι καμμία γυνή έγκυος, εύχεται να μην ομοιάση με τον Μάγον, το παιδί που θα κάμη. Αν είναι γάμος ή βάπτισις, ο σύντεκνος και οι προσκαλεσμένοι εύχονται να μην κάμη κακόν ο Μάγος εις τους νεονύμφους ή εις τον νεοφώτιστον. Αν είναι κανείς δια τον άλλον κόσμον και ψυχομαχή, εξορκίζουν με ευχάς και με θυμιάματα τον Μάγον, να μη τυχόν εμποδίση με την αόρατον παρουσίαν του τον μισοπεθαμένον, και δεν υπάγη κατευόδιον εις τον κάτω κόσμον. Τέλος, αν βήξη κανείς ή πταρνησθή, ο πρώτος λόγος του άλλου οπού θα τύχη εκεί, δεν είναι το να ευχηθή υγείαν, εις εκείνον που πταρνίζεται, αλλά «εξορκίζω σε, Μάγε». Και έτσι νομίζει, ότι εξοφλεί από κάθε εναντίον.

Ο γύφτος ήκουε χωρίς να ομίλη. Ο ξένος επανέλαβε μετά μικρά παύσιν.

— Σε βεβαιώνω, τον λυπούμαι καμμίαν φοράν τον δυστυχή τον κύριόν μου, δι' αυτά που υποφέρει αδικώς. Ενώ είναι τόσο καλός! Και έχει τόσα χαρίσματα!

— Κι εγώ τον λυπούμαι, είπε ψυχρώς ο γύφτος, ως να έλεγε: Μοι είναι αδιάφορον.

— Και δικαίως. Διότι είναι πολύ φιλόανθρωπος.

— Σωστά, είπεν ο Πρωτόγυφτος.

— Και δεν λυπάται τα χρήματα, ούτε ως άμμον.

— Το μεγαλύτερο αυτό είναι, είπεν ο γύφτος, και ηκούσθη ο κρότος της γλώσσης επί την χειλέων του.

— Και ημπορεί να δώση πολλά, να κάμη έναν άνθρωπον πλούσιον δια το τίποτε.

— Δια το τίποτε; αντίησεν ο λάρυγξ του γύφτου.

— Με μικράς υπηρεσίας και εκδουλεύσεις.

— Τι εκδουλεύσεις; ηρώτησε μετά μεγίστης περιεργείας, ο Πρωτόγυφτος.

— Εκδουλεύσεις φιλικάς. Και όχι δυσκόλους. Ο κύριός μου ο ταλαίπωρος έχει καϋμόν, διότι ο κόσμος ο μικρός δεν το θέλει το καλόν του. Είναι αληθές,

ότι οι μεγάλοι είναι όλοι φίλοι του. Αλλά φαίνεται, ότι απείδησε πλέον να έχη όλο με μεγάλους να κάμη. Έπειτα δεν τους έχει πάντοτε πρόθυμους εις την συναναστροφήν του. Ευρίσκειται αναγκασμένος να ζη πάντοτε εις την μοναξίαν, ένεκα οπού κανείς από τους γείτονας δεν θέλει να ζυγώση εις το σπήλαιον, και επιθυμεί την κοινωνίαν των ανθρώπων.

— Πρωτύτερα μου τον εψήλωσες πολύ, παρετήρησεν ο γύφτος, τώρα άρχισες να τον κατεβάζης ολίγο παρακάτω.

— Είναι σωστόν, αλλά έτσι είναι τα πράγματα του κόσμου, είπεν ο ξένος φιλοσοφικώς. Εγώ τα έμαθα αυτά από τον κύριόν μου και δεν ξιππάζομαι. Όσον υψηλά και αν είναι κανείς, δεν ημπορεί να έβγη έξω από την ανθρώπινην φύσιν, ουδέ είναι ευχαριστημένος να ζη μοναχός του ως αγριόχοιρος. Η ψυχή του ανθρώπου αισθάνεται βαθύ σκοτός και ερημίαν, όταν όλοι τον εγκαταλείπουν και ζη πάντοτε μόνος του. Κρίνε το από τον εαυτόν σου, αν θέλεις.

— Δεν στοχάζομαι καλά, αλλ' έτσι πρέπει να είναι, απήντησεν ο γύφτος.

— Λοιπόν βαρύνεται κανείς τον κόσμον αυτόν. Ποιος ηξεύρει πόσας κρυφάς και βαθείας πληγάς θα έχει ο καυμένος ο κύριός μου, και πόσον θα πονή μέσα του.

— Και αυτό γίνεται.

— Λοιπόν αυτός είναι ο λόγος, οπού επιθυμεί την συναναστροφήν των μικρών ανθρώπων. Διότι όλοι τον αποφεύγουν, ως είναι λωβιασμένος.

— Δεν υποφέρεται αυτό, είπεν ο γύφτος.

— Ενωώ διατί αναστενάζεις, μάστορη, είπεν ο ξένος. Σου επροξένησα λύπην. Σε έκαμα ίσως να ενθυμηθής τους ιδικούς σου καυμούς και τα βάσανα.

— Εγώ;

— Βέβαια. Διότι και η φυλή σας υποφέρει τα ίδια.

— Ποία φυλή;

— Η φυλή των Αθιγγάνων, είπεν ο ξένος. Δεν είναι αλήθεια, ότι και σας, σας μισεί ο κόσμος;

— Αλήθεια, είναι, είπεν εν αμηχανία ο γύφτος.

— Και χωρίς καμμίαν αιτίαν;

— Χωρίς αιτίαν, βέβαια.

— Διότι τι κακόν κάμνετε; Σεις είσθε τίμιοι, εργατικοί. Κανένα δεν πειράζετε. Κυττάζετε την δουλειά σας.

— Ναι, έτσι είναι, εψιθύρισεν αμηχανών ο γύφτος. Χμου... Γρου!...

— Ώστε, βλέπεις, είσθε ομοιοπαθείς με τον κύριόν μου. Και δια σας τουλάχιστον, υπομονή, παρετήρησεν ο ξένος, χωρίς να τον μέλλη αν προσέβαλλε τον φίλον του, διότι είσθε κοινοί και εργατικοί άνθρωποι και δεν σας κακοφάινεται και πολύ. Αλλά εκείνος φιλόσοφος, άρχων, μεγάλος άνθρωπος!... Βέβαια πολύ θα δυσσαρεστήται.

— Καθένας το ξέρει, είπεν ο γύφτος. Χρου!...

— Ξεύρεις, μάστορη, οπού μου έρχεται μία ιδέα; είπεν ο ξένος αλλάξας τόνον.

— Τι πράγμα;

— Όταν δύο είναι ομοιοπαθείς, καθώς ελέγαμεν, δεν παρηγορούνται ευκόλως;

— Δεν ηξεύρω τι θέλεις να πης, εμορμύρισεν ο γύφτος.

— Λέγω, όταν δύο άνθρωποι έχουν ένα κοινόν πάθος, μίαν θλίψιν, ήτις να είναι και εις τους δύο ομοία, τότε με την συναναστροφήν ο ένας παρηγορεί τον άλλον.

— Έ, ύστερα;

— Λοιπόν, καθώς είναι τώρα η περίστασις, μου φαίνεται, δεν είναι άσχημον να κάμωμεν οι δύο μας ένα μικρόν ταξίδι.

— Τι ταξίδι;

— Δεν είναι πολύ μακράν. Ολίγες ώρες δρόμος. Και πιστεύω, ότι έχομεν και οι δύο γερά πόδια.

— Δια πού; ηρώτησεν ο γύφτος.

— Δια την κατοικία του αυθέντου μου.

— Να κάμωμεν τι;

— Θα ιδής. Μου φαίνεται, δεν είναι άσχημα και δεν θα κακοπάθης.

— Πο τον πύρες τον μουστερή!... είπεν ειρωνικώς ο γύφτος. Εγώ, τώρα, καθώς είμαι κουρασμένος, και είναι και νύχτα...

— Όχι, τώρα, υπέλαβεν ο ξένος. Έχομεν καιρόν. Αύριον, μεθαύριον.

— Και τι δουλειά έχω, να πάγω εγώ εκεί; αντείπεν ο γύφτος.

— Ίσως θα εύρης δουλειά, επέμενεν ο ξένος.

— Άλλην απ' αυτήν που κάμνω κάθε μέρα;...

— Εάν εύρης καλλίτερην, δεν την αφήνεις;

— Όχι, είπε σταθερώς ο γύφτος.

— Με τα σωστά σου;

— Αμμή;...

– Λοιπόν, την έχεις απ' αγάπη;
– Τι θαρρείς;
– Είσαι λοιπόν ερωτευμένος με το βαρειό και με την βρεχτούρα!
– Χωρίς άλλο. Καθένας την τέχνη του πρέπει να την τιμά, και ας είναι και ταπεινή.

– Δεν λέγω. Έχεις πολύ δίκαιον.
– Τότε τι;
– Αλλά χωρίς να παύση να την τιμά, ημπορεί να την αφήση εις τα γηρατεία, δια ν' αναπαυθή.

– Και αν αναπαύεται χωρίς να την αφήση; είπε φαιδρώς ο Πρωτόγυφτος.
– Είσαι λοιπόν αναπαυμένος;
– Τι θέλεις να σου πω; Δεν φτάνει ο νους μου μακρύτερα.
– Αυτό που σου είπα εγώ, επανέλαβεν ο ξένος, δεν θα είναι δια ν' αφήσης την τέχνη σου. Θα είναι δια να γίνη κάτι καλόν δια σε, καθώς πιστεύω.

– Ο γύφτος εσίγησεν. Ο ξένος επανέλαβε.
– Θα υπάγωμεν μίαν ημέραν εκεί, θα σε συστήσω εις τον κύριόν μου, και ποιος ξεύρει;... Ημπορεί να βγή σε καλό.

– Εμείς οι παραμικροί, οι εργατικοί, είπε πανούργως ο Πρωτόγυφτος, δεν έχομεν να κάμωμε τίποτε με τους άρχοντας και τους μεγάλους.

– Ο ξένος ποθάνθη ως νύγμα τον λόγον τούτον του γηραιού γύφτου και έμεινε σιγών επί τινας στιγμάς. Είτα επανέλαβε.

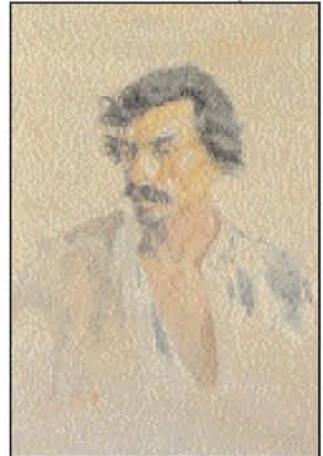
– Με εκδικείσαι, φίλε, δι' αυτό που σου είπα πρωτύτερα, αλλά δεν το είπα με κακόν σκοπόν. Αφού είναι έτσι, συμπάθησέ με.

– Όχι δα, δεν ξεύρω, είπεν ο γύφτος.
– Και πάλιν, αφού δεν θέλεις, δεν ημπορώ να σε βιάσω. Αν θέλεις, τα ξαναλέμε.

– Ο γύφτος δεν απήντησεν δι' ενάρθρου φθόγγου, αλλ' ηκούσθη μόνον εν πνιγμένον χμου, εξελθόν εκ του στόματός του. Συγχρόνως δε ηγέρθη.

– Πάμε τώρα, είπε.
– Πάμε, είπε και ο ξένος.

Και επέστρεψαν εις την καλύβην. Ο ξένος νυχίθη την καλήν νύκτα και απήλθεν εις το κατάλυμά του, εγγύς της παραλίας κείμενον.

Ένα σύνομο σχόλιο...

Όταν διαβάζουμε ένα ιστορικό κείμενο, μερικές φορές «ξεχνιόμαστε» και αφηνόμαστε να πιστέψουμε ότι πρόκειται για κάτι σαν φωτογραφία της εποχής στην οποία αναφέρεται. Πολύ πιο ταιριαστή νομίζουμε ότι θα ήταν η παρομοίωση του ιστορικού κειμένου με έναν πίνακα που συμπληρώθηκε σιγά-σιγά και από πολλούς, με πινελιές αργές, επώδυνες, αβέβαιες, συχνά ακόμα κι αταίριαστες μεταξύ τους.

Έτσι, καθόλου σίγουροι δεν μπορούμε να είμαστε ότι οι «μάγοι και οι αγύρτες» των αγιολογικών κειμένων, οι «μωροκατζίβελοι» των μεσαιωνικών σατιρικών ποιημάτων, οι «μελαμψοί» άνθρωποι των περιηγητικών περιγραφών κτλ. είχαν όλοι σχέση μεταξύ τους, ότι ήταν όλοι Τσιγγάνοι, όπως καταλαβαίνουμε εμείς τη λέξη σήμερα, και ότι ακόμα οι Τσιγγάνοι που εμείς ξέρουμε προέρχονται –πάππου προς πάππου– από εκείνους τους μακρινούς «Αθιγγάνους». Άλλωστε, για ποια ομάδα θα μπορούσε να το πει κανείς αυτό;

Αν μας διδάσκει κάτι η βυζαντινή κι η μεταβυζαντινή περίοδος είναι ότι οι άνθρωποι ανακατεύονται στο πέρασμα των χρόνων και ότι όποιος ακόμα μιλάει για «καθαρές φυλές» δεν είναι μόνο επικίνδυνος, αλλά –πολύ φοβούμαστε– και ανιστόρητος.

ii. Κατάγομαι από την Πελοπόννησο...

A

Ν. Μάζαρης, 1416, Το ταξίδι του Μάζαρη στον Άδη, μια φανταστική επιστολή, που απευθύνεται από την Πελοπόννησο σε κάποιον Ολόβολο, στον Κάτω Κόσμο

Στην Πελοπόννησο ζουν ανακατεμένα αναρίθμητα έθνη, που δεν είναι ούτε εύκολο ούτε και απαραίτητο να αναζητήσει κανείς τα όριά τους, αλλά το κάθε αυτί μπορεί εύκολα να τα ξεχωρίσει από τη γλώσσα που μιλούν και ιδού τα σημαντικότερα: Λακεδαιμόνιοι, Ιταλοί, Πελοποννήσιοι, Σλάβοι, Ιλλυριοί, Αιγύπτιοι και Εβραίοι, και ανάμεσά τους δεν είναι λίγοι αυτοί με μεικτή καταγωγή και από τα επτά έθνη.

B

Νίκος Τσιφόρος

Τούτη η εποχή ειδικά της μεγάλης αναμπουμπούλας, έφερε κόσμο και κοσμάκη στα μέρια μας... Η Πελοπόννησος δέχτηκε μια πανοπερμία από τις πιο δυνατές της Ιστορίας. Παίρνω έναν σατιρικό του Βυζαντίου, Μάζαρης λεγότανε. Όπως γράφει, σε μίμηση των «Νεκρικών» του Λουκιανού, στο Μωριά, ήτανε επτά «φύλα», χώρια τα παρακλάδια. Λακεδαίμονες και Πελοποννήσιοι γνήσιοι, Ιταλοί, Σλάβοι, Ιλλυροί —δηλαδή Αλβανοί— Αιγύπτιοι και Εβραίοι...

Οι Λακεδαιμόνιοι είναι εκείνο που λέμε σήμερα Τσάκωνες. Χαλάσανε βέβαια τη γλώσσα τους (εβαρβαρώθησαν, λέει ο Μάζαρης), αλλά είναι γνήσιοι, όπως και οι Πελοποννήσιοι, όλοι οι άλλοι Έλληνες της Χερσονήσου, οι ντόπιοι... Ιταλούς λέει όλους τους Φράγκους, Γάλλους, Ιταλούς, Ισπανούς, ό,τι ήρθε από τη Δύση. Σλάβους λέει τους Αλβανούς που έφερε ο Θεόδωρος του

Μυστρά στο Μωριά. Αιγυπτίους λέει τους τσιγγάνους που τους λέμε και «Γύφτους», παραφθορά της λέξεως Αιγύπτιος. Ήταν ένα σωρό τούτοι οι νομάδες μέσα στην χερσόνησο. Και Εβραίοι είναι οι Εβραίοι που δεν λείπουν από πουθενά και που αφήσανε μέχρι και σήμερα τα διάφορα εβραιοκάστρα που λέμε. Όλοι τούτοι «φύρδην τυγχάνωσιν άπαντες, και εισίν αναμίξ πάσα ανάγκη έκαστος τα τε ήθη εκάστου, τους νόμους, την φύσιν, τα έθνη, την πολιτείαν και την άλλην πάσαν κακίαν, νη το γένος πλεονεκτεί, εκτιμήσπται»... Άρτζι μπούρτζι δηλαδή, παίρναν τούτοι από κείνους, εμείς το σαματατζίδικο του Φράγκου, ο Φράγκος την πονηριά τη δική μας, και βάλε μάστορα. Μέχρι που από την πανοπερμία τίποτα δεν ήτανε σίγουρο, όλοι οπλοφορούσαν και γινότανε συνεχώς μύλος.

Οι άρχοντες, οι Έλληνες ιδίως, επειδή δεν τα βγάζανε πέρα με τη δύναμη, τα βγάζανε με την πονηριά και την γαλιφιά... Καλοπιάνανε τον αντίπαλο, γινότουσαν φίλοι του μέχρι να βρούνε ευκαιρία να του την φέρουνε... Κι επειδή μάθανε να την φέρνουνε στους αφέντες τους Φράγκους, σιγά-σιγά αρχίσανε να την φέρνουνε στους άρχοντές τους, τους Βυζαντινούς... Δηλαδή μέσα στη φασαρία και στο πανηγύρι, όποιος ήθελε έκανε ό,τι ήθελε.

Σήμερα ακόμα το λέμε και το καμαρώνουμε, παλληκαριλίκι και λεβεντιά. «Είμαι Μανιάτης εγώ!»... Έ λοιπόν, η Μάνη, η Μάϊνα, κείνη την εποχή, ήτανε το βαρβαρότερο μέρος του Μωριά. Απάνω στα βουνά της καταφεύγανε οι ατίθασσοι αρχηγοί και κανένα δεν λογαριάζανε. Ένα είδος Τέξας, που πριν ενάμισυ αιώνα πέρναγε η δύναμη του όπλου...

12. Στα παραμύθια, η κοινωνική αδικία...

A

ΣΕΡΒΙΑ

Παραμύθι που παρουσιάζει ο Yates, 1948

Aυτό που θα σας διηγηθώ συνέβη πολύ καιρό πριν, όταν ακόμα οι Τσιγγάνοι είχαν δικό τους βασιλιά. Εκείνη την εποχή οι Τσιγγάνοι είχαν μια εκκλησιά φτιαγμένη από πέτρα και οι Σέρβοι είχαν μια εκκλησιά φτιαγμένη από τυρί. Κάποτε ένας Σέρβος πήγε και βρήκε έναν Τσιγγάνο. «Άκου φίλε» του λέει, «ας αλλάξουμε: εγώ θα σου δώσω την τυρένια μου εκκλησιά κι εσύ θα μου δώσεις τη δική σου την πέτρινη». Ο Τσιγγάνος ρίχνει μια ματιά στην εκκλησιά που ήταν φτιαγμένη από τυρί και λέει «Άκου, Σέρβε, πώς γίνεται να σου δώσω την εκκλησιά μου, που είναι φτιαγμένη από πέτρα και να πάρω σε αντάλλαγμα μια εκκλησιά που δεν είναι φτιαγμένη παρά με τυρί;». Ο Σέρβος αρχίζει τότε να τον καλοπιάνει: «Πόσα λεφτά θέλεις;». Όταν ο Τσιγγάνος άκουσε να γίνεται λόγος για χρήματα ήταν πρόθυμος πια να παζαρέψει. Δεν ξέρω πόσο χρυσάφι πήρε από το Σέρβο για εκείνη την εκκλησιά, φαίνεται όμως πως ο Σέρβος δεν είχε πάνω του περισσότερους από τριάντα παράδες! Κι έτσι έμεινε στον Τσιγγάνο η τυρένια εκκλησιά.

Όταν οι Τσιγγάνοι μπήκαν σ' αυτή την εκκλησιά ένας τους σηκώθηκε και πήρε ένα κομμάτι τυρί. Όταν οι άλλοι Τσιγγάνοι είδαν τι είχε κάνει, ήθελαν να τον σκοτώσουν. «Σταματήστε αδέρφια», φώναξε αυτός, «γιατί τέτοια μανία; Μια μπουκίτσα πήρα για να δω τι γεύση έχει αυτό το τυρί». Κι έκοψε ένα μεγαλύτερο κομμάτι κι έδωσε σε όλους να δοκιμάσουν. Όταν οι Τσιγγάνοι ανακάλυψαν πόσο ωραία γεύση είχε το τυρί, άρχισαν όλοι να κόβουν κομμάτια. Και μέχρι ν' ανοιγοκλείσεις τα μάτια σου η εκκλησιά είχε εξαφανιστεί. Την έφαγαν όλη.

Αφού οι Τσιγγάνοι είχαν φάει την εκκλησιά τους, δεν είχαν πια κανένα μέρος για να προσευχηθούν στο Θεό. Πήγαν τότε στους Σέρβους: «Για ακούστε, τι θα γίνει με τα υπόλοιπα χρήματα που δεν μπορούσατε να μας δώσετε;». Αλλά οι Σέρβοι δεν είχαν άλλα χρήματα. Κάθονται και σκέφτονται τι πρέπει να κάνουν.

«Ακούστε, Τσιγγάνοι. Χρήματα να σας δώσουμε δεν έχουμε. Ας κάνουμε λοιπόν μια συμφωνία. Θα σας αφήνουμε να προσεύχεστε μέσα στην εκκλησιά μας μέχρι να μπορέσουμε να σας δώσουμε το υπόλοιπο του χρέους μας».

Αλλά μέχρι σήμερα οι Σέρβοι δεν έχουν μπορέσει να επιστρέψουν στους Τσιγγάνους τα χρήματά τους. Γι' αυτό ο Τσιγγάνος πάει στη σέρβικη εκκλησία.

B

ΟΥΓΓΑΡΙΑ

Παραμύθι που παρουσιάζει ο M. Stewart στο βιβλίο του Time of the Gypsies

Όταν ο καλός Θεός μοίρασε σιτάρι στους γκατζέ φώναξε και τα Ρομά για να τους δώσει λίγο. Αλλά τα Ρομά δεν είχαν ούτε ένα σακούλι γιατί ήταν φτωχοί. Τότε τα Ρομά είπαν στον καλό Θεό: «Καλέ και Άγιε Θεέ μας, δώσε μας το δικό μας το σιτάρι μέσα στη σακούλα των γκατζέ!». Κι έτσι ο καλός Θεός έριξε το σιτάρι τους μέσα στο σακούλι των γκατζέ. Αλλά μετά οι γκατζέ δεν ήθελαν να δώσουν σιτάρι στα Ρομά, μολονότι τα Ρομά τούς το ζητούσαν...

13. Η κατασκευή του αποδιοπομπαίου τράγου

Στα παρακάτω κείμενα ανιχνεύουμε την πορεία από έναν κόσμο όπου η μετακίνηση ήταν συνηθισμένο φαινόμενο σ' έναν κόσμο που, φτιάχνοντας τις δικές του «φανταστικές κοινότητες», χώρισε τους ανθρώπους σε «δικούς μας» και σε «ξένους», σ' έναν κόσμο που ο ξένος, ακόμα κι αν δεν ήταν σίγουρο ποιος ήταν, κατασκευαζόταν ως ο επικίνδυνος, ο εχθρός, ο δαιμονικός, ο ανίκανος να αποφασίσει για την ίδια του τη ζωή...

A

«Πάω να προσκυνήσω». Αυτό για τη Μαργαρίτα Πάστον ήταν η μεγαλύτερη συνεισφορά που μπορούσε να προσφέρει για τη θεραπεία της «μεγάλης αρρώστιας» του άντρα της. Αφού οι πιο ενδεδειγμένοι γιατροί που υπήρχαν έκαναν ό,τι μπορούσαν για κάποιο ασθενή, αφού οι μάγοι, οι τσαρλατάνοι και οι κομπογιαντίτισσες εξαντλούσαν τα ξόρκια τους και τα διεγερτικά τους αφεψήματα χωρίς καμία ωφέλεια, έμενε ακόμη αυτό, που για τα μεσαιωνικά πνεύματα ήταν μια από τις πιο δυνατές πηγές βοήθειας για τη θεραπεία της αρρώστιας – το προσκύνημα σε κάποιο φημισμένο παρεκκλήσι της Παρθένου, όπως στο Ουόλσιγκαμ, ή κάποιου αγίου ή κάποιου επισκόπου που είχε αγιάσει. Γιατί η επιθυμία να επισκέπτονται ιερούς τόπους ήταν πολύ διαδεδομένη και βαθιά ριζωμένη στη φύση των ανδρών και των γυναικών του Μεσαίωνα. Οι λόγοι ήταν τόσο διάφοροι όσο και ο χαρακτήρας των ίδιων των προσκυνητών. Για μερικούς ένα τέτοιο ταξίδι προσέφερε την ελπίδα της «άφεσης των αμαρτιών», τη σιγουριά πως θα λιγότευε η διάρκεια της τιμωρίας για όσες κακές πράξεις είχαν κάνει. Για άλλους ήταν ένας τρόπος να ξεφύγουν από τις πληκτικές ημέρες κατά τις οποίες δε συνέβαινε κάτι το συναρπαστικό. Να πάει για προσκύνημα ο δουλοπάροικος ή ο εγκληματίας μπορεί θαυμάσια να σήμαινε την απελευθέρωσή του από τη σκλαβιά ή από τη φυλακή.

Για πολλούς ωστόσο ευσεβείς Χριστιανούς, η επιθυμία να προσκυνήσουν το Χριστό στην Ιερουσαλήμ, στον τόπο ακριβώς όπου «το Ευαγγέλιο ακτινοβόλησε από τη Σταύρωση», ήταν μια δυνατή συγκίνηση που τους βοηθούσε να υπομείνουν τις μεγάλες ταλαιπωρίες και τους κινδύνους ενός μεσαιωνικού ταξιδιού από θάλασσα και ξηρά. Να αντιμετωπίσουν τον ενδεχόμενο βίαιο θάνατο από το κατρακύλισμα κάποιας χιονοστιβάδας, από ασιτία ή από δολοφονία την ώρα που οδοιπορούσαν ή να ριψοκινδυνεύσουν να πιαστούν αιχμάλωτοι από πειρατές ή Μουσουλμάνους, με όλη τη φρίκη της σκλαβιάς που θα ακολουθούσε.

Από το βιβλίο της Marjorie Rowling, Η καθημερινή ζωή στο Μεσαίωνα

B

Μία παράξενη, περιπλανώμενη ορδή από ανθρώπους που κανείς δεν είχε δει μέχρι τώρα έκανε την εμφάνισή της από τις ανατολικές χώρες στην Αλεμανία (Σουαβία). Ταξίδευαν σε ομάδες και τη νύχτα κατασκηνώναν στα χωράφια έξω από τις πόλεις γιατί τους κατηγορούσαν πολύ για κλέφτες και φοβούνταν ότι μέσα στις πόλεις, θα τους φυλάκιζαν. Αριθμούσαν γύρω στους τριακόσιους άντρες και γυναίκες, χωρίς να συμπεριλαμβάνονται τα παιδιά και τα νήπια... Οι ίδιοι ονόμαζαν τους εαυτούς τους *Cesari*. Ανάμεσά τους είχαν αρχηγούς, συγκεκριμένα ένα Δούκα και έναν Κόμη που επέβαλαν τη δικαιοσύνη και που στις διαταγές τους υπάκουαν. Κουβαλούσαν επίσης συστατικές επιστολές από πρίγκιπες και κυρίως από το Σιγισμούνδο, βασιλέα των Ρωμαίων, σύμφωνα με τις οποίες έπρεπε να γίνονται δεκτοί και να αντιμετωπίζονται με καλοσύνη από τα κράτη, τους πρίγκιπες, τα κάστρα, τις πόλεις, τους επισκόπους και τους ιεράρχες στους οποίους εμφανίζονταν. Μερικοί ανάμεσά τους προχωρούσαν πάνω σε άλογα και άλλοι περπατούσαν. Λεγόταν πως η αιτία για την περιπλάνησή τους και το ταξίδι τους σε ξένες χώρες ήταν η εγκατάλειψη της πίστης τους και η αποστασία τους, αφότου είχαν στραφεί στον παγανισμό. Είχαν δεσμευτεί να συνεχίζουν τις περιπλανήσεις τους σε ξένες χώρες για εφτά χρόνια, όπως όριζε η μετάνοια που τους είχε επιβληθεί από τους επισκόπους τους.

Herman Cornerus, Chronica novella, 1435

Ο Αυτοκράτορας και οι άλλοι άρχοντες, μετά από πολλή περίσκεψη, είπαν (στους Τσιγγάνους) ότι ποτέ δε θα πατούσαν το πόδι τους στη χώρα τους, χωρίς τη συγκατάθεση του Πάπα και ότι πρέπει να πάνε στη Ρώμη, στον Άγιο Πατέρα. Πήγαν όλοι, νέοι και γέροι, και ήταν ένα πολύ σκληρό ταξίδι, ιδιαίτερα για τα παιδιά. Όταν τελικά έφτασαν εκεί, εξομολογήθηκαν όλες τις αμαρτίες τους. Ο Πάπας, αφού άκουσε την εξομολόγησή τους, μετά από πολύ σκέψη και αφού συμβουλευτήκε τους έμπιστούς του, επέβαλε την τιμωρία τους: Ότι για εφτά χρόνια έπρεπε να γυρίζουν στον κόσμο χωρίς ποτέ να κοιμηθούν σε κρεβάτι. Επίσης λέγεται ότι διέταξε, για να τους δώσει κάποια μέσα να ζήσουν, ο κάθε επίσκοπος και ο κάθε αβάς που έφερε σταυρό να τους δίνει εφάπαξ μερικά χρήματα. (Ο Πάπας) Τους έδωσε γράμματα γι' αυτό το ζήτημα που απευθύνονταν στους ιερωμένους της εκκλησίας, τους ευλόγησε και έτσι αναχώρησαν.

Journal d'un Bourgeois de Paris, 1405-1449

Ηταν τα πιο φτωχά πλάσματα που θυμόμαστε να έχουν έρθει στη Γαλλία. Παρά τη φτώχεια τους, ανάμεσά τους βρίσκονταν γυναίκες με μαγικές ικανότητες που, βλέποντας τα χέρια των ανθρώπων, αποκάλυπταν το παρελθόν τους και προέλεγαν το μέλλον τους και έσπειραν δικόνοια σε πολλά νοικοκυριά λέγοντας στο σύζυγο «η γυναίκα σου σε κερατώνει» ή στη σύζυγο «ο άντρας σου σε απατά». Το χειρότερο όμως ήταν ότι καθώς φλυαρούσαν, είτε με μαγεία είτε με άλλο τρόπο ή με τη συνεργία του διαβόλου ή με την επιδειξιότητα τους, άδειαζαν τα πορτοφόλια των ίδιων των ακροατών τους, έτσι λεγόταν. Για να πω την αλήθεια, εγώ πήγα για να τους μιλήσω τρεις ή τέσσερις φορές και ποτέ δεν έχασα ούτε ένα φαρδίني κι ούτε τους είδα να κοιτούν τα χέρια των ανθρώπων. Αλλά ο κόσμος συνεχώς τα διέδιδε αυτά και τα νέα έφτασαν στον επίσκοπο του Παρισιού. Αυτός πήγε να τους δει κι έφερε μαζί του ένα φραγκισκανό μοναχό που τον έλεγαν Μικρό Ιακωβίνο, ο οποίος, με διαταγή του επισκόπου, έκανε ένα πολύ ωραίο κήρυγμα, αφορίζοντας άντρες

και γυναίκες που έλεγαν τη μοίρα, μαζί με όλους όσους τους είχαν πιστέψει και είχαν δείξει τα χέρια τους.

*Από το ίδιο χρονικό, όπως το μεταφέρει
ο J.-P. Clebert στο βιβλίο του The Gypsies*

Ε

Είναι σίγουρο ότι εκείνοι που περιπλανιούνται στην Ισπανία δεν είναι Τσιγγάνοι αλλά σμήνη αργόσχολων, άθαιοι εκτός νόμου χωρίς θρησκεία, Ισπανοί που ανακάλυψαν αυτό τον τρόπο ζωής ή την αίρεση του Τσιγγανισμού και που καθημερινά παρασύρουν σε αυτήν αργόσχολους και περιθωριακούς από ολόκληρη την Ισπανία... Αφού δεν υπάρχει έθνος των Τσιγγάνων, ας αφήσουμε το όνομα αυτό και τη χρήση του να χαθεί και να ξεχαστεί.

Discursos, Sancho de Moncada, 1619

ΣΤ

Εκείνοι που επιθυμούν να εγκατασταθούν, ας το κάνουν σε πόλεις ή σε περιοχές με περισσότερους από χίλιους κατοίκους και ας πάψουν να χρησιμοποιούν τα ενδύματα, το όνομα ή τη γλώσσα των Τσιγγάνων, και αφού δεν ανήκουν σε κανένα τσιγγάνικο έθνος, αυτό το όνομα και η χρήση του ας χαθεί κι ας ξεχαστεί.

Φίλιππος Γ΄ της Ισπανίας, 1619

Ζ

Έγινε γνωστό ότι εκείνοι που αποκαλούν τον εαυτό τους Τσιγγάνο δεν είναι Τσιγγάνοι ούτε από την καταγωγή ούτε από τη φύση τους, αλλά έχουν υιοθετήσει αυτό τον τρόπο ζωής που τα αποτελέσματά του είναι τόσο απεχθή... Και προκειμένου να εκριζώσουμε πλήρως το όνομα των Τσιγγάνων, διατάσσουμε να μην αποκαλούνται πλέον με αυτό το όνομα και στο εξής κανένας να μην τολμά

να το χρησιμοποιεί, και αν το κάνει, αυτό να θεωρείται σοβαρό αδίκημα και ως τέτοιο να τιμωρείται.

Φίλιππος Δ΄ της Ισπανίας, 1633

H

Δηλώνουμε ότι κάθε άντρας ή γυναίκα που γίνεται αντιληπτός να φοράει τα ρούχα που μέχρι τώρα χρησιμοποιούσαν οι άνθρωποι αυτού του είδους ή αποδεικνύεται να έχει χρησιμοποιήσει τη γλώσσα τους, θα θεωρείται Τσιγγάνος. Με τον ίδιο τρόπο το ίδιο θα θεωρούνται κι εκείνοι που φημολογείται ότι είχαν θεωρηθεί Τσιγγάνοι στα μέρη που σύχναζαν ή είχαν κατοικήσει, αν τουλάχιστον πέντε μάρτυρες το επιβεβαιώσουν.

Διάταγμα του Καρόλου του Β΄ της Ισπανίας, 1695

Θ

Κι έτσι η μικρή Εσμεράλδα, η τραγική ηρωίδα του Β. Ουγκώ κι όχι η χάρτινη ηρωίδα του Ντίσνεϋ, ενώ συγκινεί με τη χάρη και την τέχνη της το μεσαιωνικό Παρίσι, καταδικάζεται σε θάνατο για μαγεία.

Σ έναν πλατύ χώρο, που είχε αφηθεί ελεύθερος ανάμεσα στο πλήθος και στη φωτιά, χόρευε μια κοπέλα.

Αν η κοπέλα αυτή ήταν πλάσμα ανθρώπινο, νεράιδα ή άγγελος, είναι κάτι που ο Γρηγοράς, όσο σκεπτικιστής φιλόσοφος κι όσο ειρωνικός ποιητής κι αν ήταν, δεν μπόρεσε απ' την πρώτη στιγμή να το καθορίσει, τόσο πολύ τον μαγνήτισε το θαμπωτικό όραμά της. Δεν ήταν ψηλή, μα έδειχνε, τόσο το λυγερό κορμί της τινάζοταν ψηλά με τόλμη. Ήταν μελαψή, αλλά μάντευε κανείς πως την ημέρα το δέρμα της έπρεπε να έχει αυτή την όμορφη χρυσωπή λάμψη που χαρακτηρίζει τις γυναίκες της Ανδαλουσίας και της Ρώμης. Ανδαλουσιανό ήταν και το ποδαράκι της, γιατί σύγχρονα στενευόταν και χωρούσε άνετα μέσα στο χαριτωμένο παπουτσάκι της. Χόρευε, στριφογύριζε, στροβιλιζόταν πάνω σ' ένα

παλιό περσικό χαλί, που ήταν ριγμένο πρόχειρα κάτω απ' τα πόδια της, και κάθε φορά που, στις γυροβολιές της, το ακτινοβόλο πρόσωπό της περνούσε από μπρος σου, τα μεγάλα μαύρα μάτια της σου έριχναν μια αστραπή.

Ολόγουρά της, όλα τα βλέμματα ήταν συλωμένα, όλα τα στόματα ανοικτά, και πραγματικά, όπως χόρευε έτσι, μέσα στο βούισμα του ντεφιού της, που σήκωναν πάνω απ' το κεφάλι της τα δύο торνευτά καθάρια χέρια της, λεπτή, εύθραυστη και γεμάτη ζωή σα μια σφήκα, με το χρυσωπό, τοιτωμένο κορσάζ της, το παρδαλό φουστάνι της που φούσκωνε, με τους γυμνούς ώμους της, τις φίνες γάμπες της, που ξεσκέπαζε

κάθε τόσο η φούστα της, με τα μαύρα μαλλιά και τα φλογερά μάτια της, ήταν ένα υπερφυσικό πλάσμα.

– Στ' αλήθεια, σκέφτηκε ο Γρηγοράς, είναι μια σαλαμάντρα, μια νύμφη, μια θεά, μια βακκίδα του όρουσ Μαινάλου!

Τη στιγμή εκείνη μια απ' τις πλεξούδες των μαλλιών της «σαλαμάντρας» λύθηκε, και ένα κίτρινο χάλκινο νόμισμα, που ήταν στερεωμένο πάνω της, κύλησε χάμω.

– Ε, όχι! είπε, είναι μια γύφτισσα.

Κάθε αυταπάτη είχε διαλυθεί.

Η κοπέλα ξανάρχισε να χορεύει. Πήρε από χάμω δυο σπαθιά, στήριξε τις αιχμές τους στο μέτωπό της κι άρχισε να τα γυρίζει σε μια κατεύθυνση, ενώ η ίδια στριφογυρνούσε στην άλλη. Ήταν πραγματικά, απλούστατα, μια γύφτισσα. Όμως, όσο κι αν ο Γρηγοράς είχε βγει απ' την έκτασή του, η σαγήνη και η μαγεία δεν έλειπαν απ' το σύνολο της εικόνας, η φωτιά της χαράς τη φώτιζε με μια βίαιη και κόκκινη λάμψη, που τρέμιζε σα ζωντανή πάνω στον κύκλο απ' τα πρόσωπα του πλήθους, πάνω στο μελαψό μέτωπο της κοπέλας και έριχνε μian ωχρή, ανάκατη με τις ταλαντευόμενες σκιές, ανταύγεια στο βάθος της πλατείας, απ' τη μια πλευρά στην παλιά, μαυρισμένη και ανώμαλη πρόσοψη του Σπιτιού με τις Κολόνες, και απ' την άλλη στους βραχιόνες της πέτρινης κρεμάλας.

Ανάμεσα στ' αμέτρητα πρόσωπα που έβαφε έτσι άλικά αυτή η λάμψη ήταν

και ένα που έδειχνε πιο πολύ απ' τ' άλλα απορροφημένο ν' αποθαυμάζει το χορό. Ήταν ένα πρόσωπο ανδρός, αυστηρό, ήρεμο και κλειστό. Ο άνθρωπος αυτός, που το ντύσιμό του κρυβόταν απ' το πλήθος που τον περιτριγύριζε, δε φαινόταν περισσότερο από τριάντα πέντε χρονών. Ήταν όμως φαλακρός, μετά βίας μερικές τούφες αραιά και γκριζωμένα πια μαλλιά σκέπαζαν τους κροτάφους του, το πλατύ και ψηλό μέτωπό του άρχιζε ν' αυλακώνεται από ρυτίδες, όμως μέσα στα βαθουλωτά μάτια του έλαμπε μια ασυνήθιστη νεανικότητα, μια φλογερή ζωντάνια, ένα βαθύ πάθος. Τα κρατούσε προσπλωμένα αδιάκοπα στην τσιγγάνα και όσο το δεκαεξάχρονο τρελοκόριτσο χόρευε και πετούσε ένα γύρο διασκεδάζοντας όλους, η ρέμβη του φαινόταν να γίνεται όλο και πιο σκοτεινή. Πότε-πότε, ένα χαμόγελο και ένας στεναγμός συναντιόταν στα χείλια του, μα το χαμόγελο ήταν πιο πονεμένο από το στεναγμό.

Η κοπέλα σταμάτησε τέλος λαχανιασμένη και το πλήθος τη χειροκρότησε μ' αγάπη.

– Τζαλί, είπε η μικρή τσιγγάνα.

Ο Γρηγοράς είδε τότε να έρχεται μια όμορφη άσπρη κατοικούλα, σβέλτη, ζωηρή, γυαλιστερή, με χρυσωμένα κέρατα κι οπλές, μ' ένα επίχρυσο περιλαίμιο, που δεν την είχε αντιληφθεί ως εκείνη την ώρα, γιατί είχε μείνει γονατισμένη σε μια γωνιά του χαλιού, κοιτάζοντας την αφέντισσά της να χορεύει.

– Τζαλί, είπε η χορεύτρια, η σειρά σου τώρα.

Κάθησε και άπλωσε με χάρη στην κατοικούλα το ντέφι της.

– Τζαλί, συνέχισε, τι μήνα του χρόνου έχουμε;

Η κατοικούλα σήκωσε το πόδι της και χτύπησε μια φορά στο ντέφι. Πραγματικά ήταν ο πρώτος μήνας του χρόνου. Το πλήθος χειροκρότησε.

– Τζαλί, ξαναείπε η κοπέλα, γυρνώντας σ' άλλη μεριά το ντέφι της, τι μέρα του μηνός έχουμε;

Η Τζαλί σήκωσε τη χρυσωμένη οπλή της και χτύπησε έξι φορές στο ντέφι.

– Τζαλί, εξακολούθησε η τσιγγανοπούλα, γυρνώντας πάλι διαφορετικά το ντέφι της, τι ώρα της ημέρας είναι τώρα;

Η Τζαλί χτύπησε εφτά φορές. Την ίδια στιγμή το ρολόι του Σπιτιού με τις Κολόνες σήμανε εφτά.

Το πλήθος είχε μείνει με το στόμα ανοιχτό.

— Αυτά είναι μαγείες, είπε μια απαίσια φωνή μεσ' απ' το πλήθος.

Ήταν η φωνή του φαλακρού ανθρώπου που δεν άφηνε απ' τα μάτια του τη γυφτοπούλα.

Εκείνη ανατρίχιασε, γύρισε, αλλά τα χειροκροτήματα δυνάμωσαν και σκέπασαν την ανατριχιαστική αναφώνηση. Την έσβησαν, μάλιστα, τόσο απόλυτα απ' το μυαλό της, ώστε εξακολούθησε να μιλά στην κατσικούλα της.

— Τζαλί, πώς κάνει ο αφέντης Γκισάρ Γκράν-Ρεμύ, ο λοχαγός των σπαθοφόρων της πόλης, στην παρέλαση της Υπαπαντής;

Η Τζαλί ανασπκώθηκε στα πισινά της πόδια κι άρχισε να βελάζει, περπατώντας με τόσο χαριτωμένη σοβαρότητα, που όλος ο κύκλος των θεατών ξέσπασε σε γέλια σ' αυτή την παρωδία της προσποιστικής ευλάβειας του λοχαγού των σπαθοφόρων.

— Τζαλί, είπε πάλι η κοπέλα, ενθαρρυσμένη απ' την επιτυχία που μεγάλωνε, πώς αγορεύει ο αφέντης Ιάκωβος Σαρμολύ, ο βασιλικός επίτροπος, στο εκκλησιαστικό δικαστήριο;

Η κατσικούλα κάθισε στα πισινά της και άρχισε να κουνάει με τόσο παράξενο τρόπο τα μπροστινά της πόδια που, αν εξαιρέσουμε τ' άθλια λατινικά και τ' απαίσια γαλλικά που χαρακτήριζαν το βασιλικό επίτροπο, ήταν ίδια η εικόνα του Ιάκωβου Σαρμολύ με τις χειρονομίες, τον τόνο και τη στάση του.

Και το πλήθος χειροκρότησε με την καρδιά του.

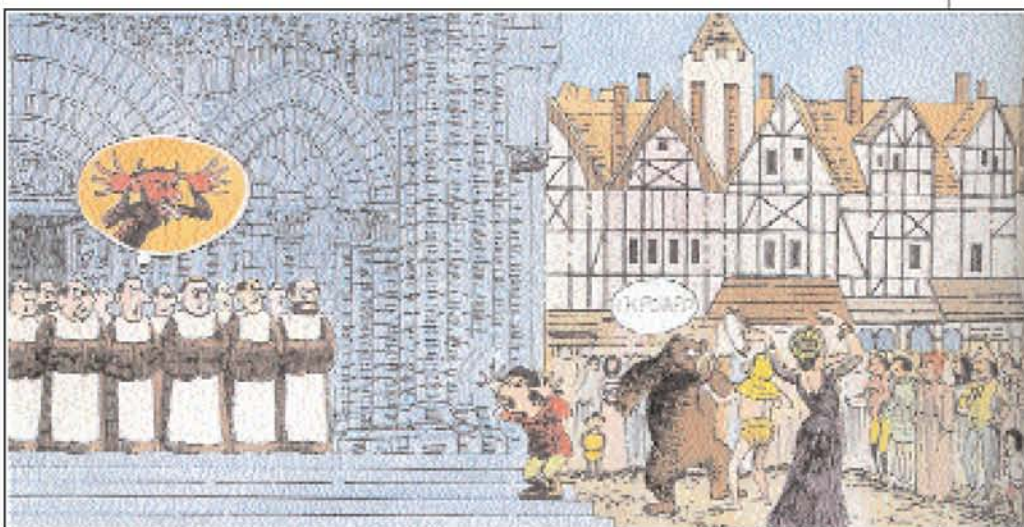
— Ιεροουλία! Βεβήλωση! φώναξε πάλι η φωνή του φαλακρού ανθρώπου. Η τσιγγανοπούλα γύρισε ακόμα μια φορά.

— Αχ! είπε, είναι αυτός ο κακός άνθρωπος! Κι ύστερα, προβάλλοντας το κάτω χέιλι της, έκανε ένα μικρό μορφασμό —που τον συνήθιζε φαίνεται— στριφογύρισε στη φτέρνα της κι άπλωσε το ντέφι της για να μαζέψει τα φιλοδωρήματα του πλήθους.

Τα νομίσματα έπεφταν βροχή. Ξαφνικά πέρασε μπρος απ' το Γρηγορά και εκείνος έβαλε τόσο άσκεφτα το χέρι στην τσέπη του, που η κοπέλα στάθηκε.

— ΔιάβOLE! είπε ο ποιητής, βρίσκοντας στο βάθος της τσέπης του την πραγματικότητα, δηλαδή το κενό.

Ωστόσο η όμορφη τσιγγανοπούλα έστεκε μπροστά του, κοιτάζοντάς τον με τα μεγάλα της μάτια, απλώνοντάς του το ντέφι και περιμένοντας. Ο Γρηγοράς ίδρωνε και ξίδρωνε. Αν είχε στην τσέπη του το Περού, σίγουρα θα το 'δινε

στη χορεύτρια, μα ο Γρηγοράς δεν είχε το Περού κι άλλωστε η Αμερική δεν είχε ανακαλυφθεί ακόμα.

Ευτυχώς ένα αναπάντεχο περιστατικό ήρθε να τον βοηθήσει.

– Δε θα ξεκουμπιστείς από δω ακρίδα της Αιγύπτου; ακούστηκε μια στριγγή φωνή, που ερχόταν απ’ την πιο σκοτεινή γωνιά της πλατείας.

Η κοπέλα γύρισε τρομαγμένη. Δεν ήταν πια η φωνή του φαλακρού άντρα, ήταν φωνή γυναικεία, μια μοθηρή φωνή θρησκοκόληπτης.

Ωστόσο η κραυγή αυτή που τρόμαξε τη γυφτοπούλα προκάλεσε ευθυμία σ’ ένα τσούρμιο παιδιά που τριγυρνούσαν εκεί γύρω.

– Είναι η ερμητίσσα του Πύργου του Ρολάνδου, φώναξαν χαχανίζοντας, είναι η «τσουβαλού», η ρασοφόρα που στριγγλίζει! Φαίνεται πως δεν έφαγε ακόμα για βράδυ! Δεν της πάμε καμιά φούχτα ψίκουλα απ’ το τραπέζι της Δημαρχίας;

Κι έτρεξαν όλα μαζί κατά το Σπίτι με τις Κολόνες.

– Και τέλος πάντων, κύριέ μου, είπε ο Γρηγοράς, τι κάνουν κει πέρα αυτοί οι καλοί άνθρωποι;

– Δικάζουν.

– Δικάζουν ποιον; Δε βλέπω κατηγορούμενο.

– Κατηγορούμενη είναι μια γυναίκα, κύριε. Δεν μπορείτε να τη δείτε. Έχει γυρισμένη την πλάτη και μας την κρύβει το πλήθος. Να, κοιτάξτε, εκεί είναι που βλέπετε μια δέσμη από λόγχες.

– Ποια είναι αυτή η γυναίκα; ρώτησε ο Γρηγοράς. Ξέρετε, μήπως, τ' όνομά της;

– Όχι, κύριε. Μόλις ήρθα κι εγώ. Συμπεραίνω μονάχα πως πρόκειται για μαγεία, γιατί παρίσταται και το ιεροδικείο στη δίκη.

– Τέλος πάντων! είπε ο φιλόσοφός μας, θα δούμε τώρα όλους αυτούς τους τηβεννοφόρους να τρώνε ανθρώπινο κρέας. Είναι κι αυτό ένα θέαμα.

– Κύριε, παρατήρησε ο συνομιλητής του, δε βρίσκετε πως ο μαιτρ Ιάκωβος Σαρμολύ έχει πολύ μαλακό ύφος;

– Χμ! Αποκρίθηκε ο Γρηγοράς. Δυσπιστώ με μια πραότητα που έχει σουφρωμένα ρουθούνια και πολύ λεπτά χείλια.

Εδώ οι τριγυρινοί επέβαλαν σιωπή στους δυο συνομιλητές. Ακουγόταν μια σημαντική κατάθεση.

– Αφεντάδες μου, έλεγε μες στη μέση της αίθουσας μια γριά, που το πρόσωπό της κρυβόταν τόσο μέσα στο ρούχο της ώστε έμοιαζε μ' ένα σωρό από κουρέλια που περπατούσε, αφεντάδες μου, το πράγμα είναι τόσο αληθινό, όσο είν' αληθινό πως κι εγώ είμαι η Φαλουρντέλ, που κάθομαι σαράντα χρόνια τώρα στη Γέφυρα του Αγίου Μιχαήλ και που πληρώνω ταχτικά νοίκια, φόρους και διόδια, η πόρτα αντίκρυ στο σπίτι του Τασσέν-Καγιάρ, τουμπογιατζή, προς την πάνω μεριά του ποταμού. Φτωχή γριούλα τώρα, μα όμορφη κοπέλα στον καιρό μου, αφεντάδες μου! Τώρα και κάμποσες μέρες μου λέγανε: Φαλουρντέλ, μην πολυγυρνάς την ανέμη σου το βράδυ, του διαόλου τ' αρέσει να κτενίζει τη ρόκα που γνέθουν οι γριές με τα κέρατά του. Είναι σίγουρο πως ο μοχθηρός καλόγερος, που είχε φανεί πέρου κατά τη μεριά της Εκκλησίας, τριγυρνάει τώρα στη Σιτέ. Φαλουρντέλ, κοίτα να μη σου χτυπήσει κανένα βράδυ την πόρτα. Ένα βράδυ γύριζα την ανέμη μου, ακούω και χτυπούν την πόρτα. Ρωτώ ποιος είναι. Ακούω και βλαστημάνε. Ανοίγω. Μπαίνουν δυο άντρες. Ένας μαυροντυμένος κι ένας όμορφος αξιωματικός. Του μαυροντυμένου μόνο τα μάτια του φαίνονταν, που ήταν σαν αναμμένα κάρβουνα. Όλα τ' άλλα ήταν κρυμμένα απ' το μανδύα και το καπέλο του: «Το δωμάτιο κατά την Αγία Μάρθα», μου λένε.

Είναι το επάνω δωμάτιο μου, αφεντάδες μου, το πιο καθαρό μου. Μου δίνουν ένα σκούδο. Κρύβω το σκούδο σ' ένα συρτάρι και λέω: Αυτό είναι για να αγοράσω αύριο πατσά απ' το σφαγείο της Γκλοριέτ. Ανεβαίνουμε πάνω. Σα βγήκαμε στο επάνω δωμάτιο, όσο να γυρίσω την πλάτη μου, ο μαυροντυμένος χάθηκε. Αυτό με σάστισε λίγο. Ο αξιωματικός, που ήταν όμορφος σα μεγάλος

αφέντης, ξανακατεβαίνει μαζί μου. Φεύγει, κι όσο που να γνέσω μια πιθαμή νήμα ξαναγουρίζει με μιαν όμορφη κοπελίτσα, που θα έλαμπε σαν τον ήλιο αν φορούσε καπέλο. Είχε μαζί της κι έναν τράγο, ένα μεγάλο τράγο, μαύρον ή άσπρο, δεν καλοθυμάμαι. Εγώ μυγιάστηκα. Η κοπέλα, να πεις, εμένα δε με αφορά, αλλά ο τράγος!... Εμένα αυτά τα ζώα δε μ' αρέσουν, έχουνε γένη και κέρατα. Μοιάζουμε μ' άντρες. Κι ύστερα είναι ζώα που τα μεταχειρίζονται στις μαγείες. Όμως δεν είπα τίποτα. Είχα πάρει το σκούδο. Σωστά δεν έκανα, κύριε δικαστή; Ανεβάζω την κοπέλα και το λοχαγό στην επάνω κάμαρα και τους αφήνω μονάχους, δηλαδή μαζί με τον τράγο. Κατεβαίνω και ξαναπιάνω το γνέσιμο. Πρέπει να σας πω πως το σπίτι μου έχει ένα ισόγειο και ένα πάτωμα, πως βλέπει απ' το πίσω μέρος στο ποτάμι, όπως και τ' άλλα σπίτια του γεφυριού και πως το παράθυρο του ισόγειου και το παράθυρο του επάνω πατώματος ανοίγουν επάνω απ' το νερό. Καθόμουν λοιπόν και έγνεθα. Δεν ξέρω γιατί γυρόφερνα στο μυαλό μου εκείνο το μοχθηρό καλόγερο, που μου τον είχε ξαναφέρει στη σκέψη ο τράγος, και ύστερα η κοπέλα ήταν κάπως βάρβαρα ντυμένη. Ξαφνικά ακούω επάνω ένα ξεφωνητό, κάτι να πέφτει στο πάτωμα και το παράθυρο ν' ανοίγει. Τρέχω στο δικό μου που είν' από κάτω και βλέπω να περνάει μπροστά απ' τα μάτια μου ένας μαύρος μπόγος και να πέφτει στο νερό. Ήταν ένα φάντασμα ντυμένο παπάς. Είχε φεγγάρι. Τον είδα πολύ καλά. Κολυμπούσε κατά τη Σιτέ. Τότε, γεμάτη τρομάρα, φωνάζω τον περίπολο. Αυτοί οι κύριοι του περίπολου μπαίνουν μέσα, και μάλιστα την πρώτη στιγμή, μην ξέροντας τι ήταν το ζήτημα κι όπως ήτανε και στο κέφι, με δείρανε. Εγώ τους εξήγησα. Ανεβαίνουν με πάνω και τι βλέπουμε; Την κακόμοιρη την κάμαρή μου πλημμυρισμένη στο αίμα, το λοχαγό πεσμένο φαρδύ-πλατύ μ' ένα μαχαίρι στο λαιμό, την κοπέλα να κάνει την ψόφια και τον τράγο αγριεμένο. Ορίστε μας, λέω, τώρα θέλω να δουλεύω δεκαπέντε μέρες για να πλύνω το πάτωμα. Θα χρειαστεί να το ξύσω και θα 'ναι μεγάλος μπελάς. Πήρανε τον αξιωματικό, το καημένο το παλληκάρι, και την κοπέλα που ήταν ξεστηθιασμένη. Σταθείτε. Και το χειρότερο είναι που την άλλη μέρα, σαν πήγα να πάρω το σκούδο για ν' αγοράσω πατσά, βρήκα στη θέση του ένα ξερόφυλλο.

Η γριά σώπασε. Ένας ψίθυρος φρίκης διέτρεξε το ακροατήριο.

— Το φάντασμα, ο τράγος, όλα αυτά φανερώνουν μαγεία, είπε ένας κοντά στο Γρηγορά.

— Και το ξερόφυλλο! πρόσθεσε ένας άλλος.

– Καμιά αμφιβολία, συνέχισε ένας τρίτος. Είναι μια μάγισσα που έχει πάρει δώσε με το μοχθηρό καλόγερο για να ληστεύουν τους αξιωματικούς.

Ακόμα και ο Γρηγοράς πλησίαζε να βρει τρομακτικά και πιθανοφανή όλα αυτά τα πράγματα.

– Κυρά Φαλουρντέλ, είπε επιβλητικά ο κύριος πρόεδρος, δεν έχετε άλλο τίποτα να πείτε στη δικαιοσύνη;

– Όχι, αφέντη μου, αποκρίθηκε η γριά, εκτός μόνο πως στην αναφορά έγραψαν το σπίτι μου για βρωμερό και σαραβαλιασμένο παλιόσπιτο, κι αυτό είναι μεγάλη προσβολή. Τα σπίτια του γεφυριού δεν έχουνε τόσο θεωρία, γιατί μένει σ' αυτά πολύς κόσμος, όμως μένουν εκεί ακόμα και χασάπηδες, που είναι άνθρωποι πλούσιοι και παντρεμένοι με γυναίκες όμορφες, πολύ καθαρές.

Ο δικαστής που είχε κάνει στο Γρηγορά την εντύπωση κροκοδείλου, σγκώθηκε.

– Ηουχία! φώναξε. Παρακαλώ τους κυρίους να μην ξεχνούν ότι βρέθηκε ένα στιλέτο πάνω στην κατηγορούμενη. Κυρά Φαλουρντέλ, έχετε φέρει εκείνο το ξερόφυλλο στο οποίο μεταμορφώθηκε το σκούδο που σας είχε δώσει ο δαίμονας;

– Ναι, αφέντη μου, αποκρίθηκε η γριά. Το βρήκα. Να το.

Ένας κλητήρας μετέφερε το ξερόφυλλο στον κροκόδειλο που κούνησε κατσούφικα το κεφάλι του και το πέρασε στον πρόεδρο. Εκείνος πάλι το έστειλε στο βασιλικό επίτροπο του Ιεροδικείου, έτσι που το ξερόφυλλο έκανε το γύρο της αίθουσας.

– Είναι φύλλο σημάδας, είπε ο μαϊτρ Ιάκωβος Σαρμολύ. Νέα απόδειξη μαγείας.

Ένας απ' τους συνέδρους πήρε το λόγο.

– Μάρτυς, δυο άντρες ανέβηκαν μαζί του στο δωμάτιο. Ο μαυροντυμένος, που τον είδατε πρώτα να εξαφανίζεται και ύστερα να κολυμπάει στο Σηκουάνα τυμμένος παπάς και ο αξιωματικός. Ποιος απ' τους δυο σάς έδωσε το σκούδο;

Η γριά συλλογίστηκε μια στιγμή και είπε:

– Ο αξιωματικός.

Μια βουή διέτρεξε το πλήθος.

«Α!» σκέφτηκε ο Γρηγοράς «να κάτι που κλονίζει την πεποίθησή μου».

Όμως ο μαϊτρ Φίλιππος Λελιέ, έκτακτος βασιλικός επίτροπος, παρενέβη και πάλι.

— Υπενθυμίζω στους κυρίους ότι στην κατάθεση που πάρθηκε στο προ-σκέφαλι του ο δολοφονηθείς αξιωματικός, δηλώνοντας ότι είχε αόριστα τη σκέψη, τη στιγμή που τον είχε πλησιάσει ο μαυροντυμένος άνθρωπος, πως ο άνθρωπος αυτός μπορούσε κάλλιστα να είναι ο μοχθηρός καλόγερος, προσέ-θεσε ότι το φάντασμα τον είχε ζωηρά προτρέψει να πάει να συναντήσει την κατη-γορούμενη κι όταν ο αξιωματικός παρατήρησε πως δεν είχε καθόλου χρήματα, ο μαυροντυμένος άνθρωπος του έδωσε το σκούδο που μ' αυτό πλήρωσε ο αξιω-ματικός τη Φαλουρντέλ. Επομένως το σκούδο είναι νόμισμα της κόλασης.

Η παρατήρηση αυτή και το συμπέρασμά της φάνηκαν να διαλύουν όλες τις αμφιβολίες του Γρηγορά και των άλλων σκεπτικιστών του ακροατηρίου.

— Οι κύριοι έχουν τη δικογραφία, πρόσθεσε καθώς ξανακαθόταν ο βασι-λικός επίτροπος και μπορούν να συμβουλευτούν τα λεγόμενα του Φοίβου ντε Σατωπέρ.

Στο άκουσμα του ονόματος, η κατηγορούμενη σπκώθηκε. Το κεφάλι της πρό-βαλε πάνω απ' το πλήθος. Ο Γρηγοράς τρομαγμένος αναγνώρισε την Εσμεράλδα.

Ήταν χλωμή, τα μαλλιά της που ήταν άλλοτε με τόση χάρη πλεγμένα και στολισμένα με φλουριά, έπεφταν άτακτα, τα χείλια της ήταν γαλάζια, τα βου-λιαγμένα της μάτια τρόμαζαν. Αλίμονο!

— Ο Φοίβος! φώναξε σα χαμένη. Πού είναι; Αχ αφέντες μου, πριν με σκο-τώσετε, έλεος, πέστε μου μόνο αν ζει!

— Σιωπή, γυναίκα, απάντησε ο πρόεδρος. Αυτό δεν είναι δικό μας ζήτημα.

— Ω! έλεος, πέστε μου αν ζει! επανέλαβε ενώνοντας τα ωραία αδυνατι-σμένα χέρια της η κοπέλα. Κι ακούστηκαν να θροούν οι αλυσίδες της κάτω από το φόρεμά της.

— Πολύ καλά! είπε στεγνά ο βασιλικός επί-τροπος. Πεθαίνει. Είσαι ευχαριστημένη;

Η δυστυχισμένη ξανάπεσε στο σκαμνί της άφωνη, χωρίς δάκρυα, άσπρη σαν κέρινη κούκλα.

Ο πρόεδρος έσκυψε σ' έναν άνθρωπο που στεκόταν μπροστά απ' την έδρα του και είχε χρυσό σκούφο, μαύρο ράσο, μια αλυσίδα στο λαιμό κι ένα ραβδί στο χέρι.

Κλητήρα, φέρε μέσα τη δεύτερη κατηγο-ρούμενη.

Όλα τα μάτια στράφηκαν σε μια μικρή πόρτα που άνοιξε και, για μεγάλο τυποκάρδι του Γρηγορά, άφησε να μπει μια όμορφη κατσικούλα με χρυσωμένα κερατάκια και πόδια. Το χαριτωμένο ζώο στάθηκε μια στιγμή στο κατώφλι, τεντώνοντας το λαιμό, σαν στυλωμένο στην άκρη ενός βράχου να έβλεπε κάτω του ένα απέραντο ορίζοντα. Ξαφνικά αντίκρισε τη γυφτοπούλα και, πηδώντας πάνω απ' το τραπέζι και το κεφάλι ενός γραφιά, με δυο πηδήματα βρέθηκε στα γόνατά της. Ύστερα κυλίστηκε με χάρη στα πόδια της κυράς της, αποζητώντας ένα λόγο ή ένα χάδι. Όμως η κατηγορούμενη έμεινε ασάλευτη και η δύστυχη Τζαλί δεν πήρε ούτε ένα βλέμμα.

— Α, μα... είναι εκείνο το ελεεινό ζώο, είπε η γριά Φαλουρντέλ. Τις αναγνωρίζω μια χαρά και τις δύο!

Ο Ιάκωβος Σαρμολύ πήρε το λόγο.

— Αν οι κύριοι ευαρεστούνται, θα προβούμε στην εξέταση της κατσικάς.

Πραγματικά, η κατσικούλα ήταν η δεύτερη κατηγορούμενη. Οι δίκες εναντίον ζώων για μαγεία συνηθίζονταν τότε. Βρίσκουμε, ανάμεσα σ' άλλα στοιχεία, στα πρακτικά της πρεβοτείας του 1466, μια περίεργη λεπτομέρεια, σχετική με τα έξοδα της δίκης του Ζιγέ-Σουλάρ και της γουρούνας του, «που εκτελέστηκαν για την ανάξια συμπεριφορά τους, στο Κομπέιγ». Όλα αναφέρονται εκεί, ακόμα κι η δαπάνη του λάκκου για τη διαμονή της γουρούνας, τα πεντακόσια δεμάτια ξερόκλαδα που αγοράστηκαν στο λιμάνι του Μορσάν, τα τρία κανάτια κρασί και το ψωμί, τελευταίο γεύμα του μελλοθάνατου, που το μοιράστηκε μαζί του αδερφικά ο δήμιος, ίσα με τις έντεκα μέρες φύλαξης και διατροφής της γουρούνας προς οχτώ παρισινά σόλδια την ημέρα. Μάλιστα, καμιά φορά, πήγαιναν και πιο πέρα απ' τα ζώα. Οι κώδικες του Καρλομάγνου και του Λουδοβίκου του Ευσεβούς επιβάλλουν βαριές ποινές στα διάφλογα φαντάσματα που θα είχαν την τόλμη να φανερωθούν στον αέρα.

Ωστόσο, ο βασιλικός επίτροπος του Ιεροδικείου είχε φωνάξει:

— Αν ο δαίμονας που εξουσιάζει αυτό το ζώο και που αντιστάθηκε σ' όλους τους εξορκισμούς επιμένει στις μαγγανείες του, αν θέλει να φοβίζεται μ' αυτές το δικαστήριο, τον προειδοποιούμε ότι θ' αναγκαστούμε να προσφύγουμε εναντίον του στην αγχόνη ή στην πυρά.

Ο Γρηγοράς ένωσε να τον λούζει κρύος ιδρώτας. Ο Σαρμολύ πήρε από ένα τραπέζι το ντέφι της γυφτοπούλας και δείχνοντάς το μ' έναν ορισμένο τρόπο στην κατσικούλα, τη ρώτησε:

— Τι ώρα είναι;

Η κατοικούλα τον κοίταξε μ' έξυπνα μάτια, σήκωσε το χρυσωμένο ποδαράκι της και χτύπησε εφτά φορές. Πραγματικά η ώρα ήταν εφτά. Το πλήθος ανασάλεψε τρομαγμένο.

Ο Γρηγοράς δεν μπόρεσε να βαστάξει.

— Δεν καταλαβαίνει! φώναξε δυνατά. Το βλέπετε καλά πως δεν ξέρει τι κάνει.

— Σιωπή! Ο όχλος στην άκρη της αίθουσας να σωπάσει! Ξεφώνισε ο κλητήρας.

Ο Ιάκωβος Σαρμού με παρόμοιους χειρισμούς του ντεφιού, έκανε την κατοικούλα να εκτελέσει και πολλά άλλα κόλπα σχετικά με την ημερομηνία, το μήνα του έτους κτλ., που είναι κιάλας γνωστά στον αναγνώστη. Κι από ένα είδος οφθαλμαπάτης, που παρουσιάζεται στις δίκες, οι ίδιοι αυτοί θεατές, που ίσως είχαν πολλές φορές χειροκροτήσει στα σταυροδρόμια τ' αθώα τεχνάσματα της Τζαλί, κατατρόμαξαν τώρα μ' αυτά κάτω απ' τους θόλους του Δικαστικού Μεγάρου. Οποσδήποτε η κατοικούλα ήταν ο διάβολος.

Χειρότερα ακόμα. Όταν ο βασιλικός επίτροπος άδειασε στο πάτωμα ένα πέτσινο σακουλάκι γεμάτο κινητά γράμματα που είχε περασμένο η Τζαλί στο λαιμό, είδαν την κατοικούλα να συνθέτει με το ποδαράκι της το μοιραίο όνομα «Φοίβος». Οι μαγγανείες, που θύμα τους είχε πέσει ο λοχαγός, αποδείχτηκαν ακαταμάχητα και, στα μάτια όλων, η γυφτοπούλα, αυτή η θελκτική χορεύτρια που είχε τόσες φορές συνεπάρει τους περαστικούς με τη χάρη της, δεν ήταν πια παρά μια φριχτή στρίγγλα.

Δεν έδινε άλλωστε κανένα σημείο ζωής. Ούτε τα χαριτωμένα παιχνίδια της Τζαλί, ούτε οι φοβέρες του δικαστηρίου, ούτε οι υπόκωφες κατάρες του ακροατηρίου, τίποτα πια δεν άγγιζε το λογισμό της.

Χρειάστηκε, για να τη συνεφέρουν, να την τραντάξει άσπλαχνα ένας κλητήρας κι ο πρόεδρος να υψώσει επίσημα την φωνή:

— Γυναίκα, είσαι από γύφτικη φυλή, που επιδίνεται στις μαγγανείες. Με τη συνηγορία της δαιμονισμένης κατοίκας, συγκατηγορούμενής σου εδώ, τη νύχτα της 29ης περασμένου Μαρτίου, μαχαίρωσες και τραυμάτισες, από συμφώνου με τις δυνάμεις του ερέβους, με τη βοήθεια μαγικών τεχνασμάτων, ένα λοχαγό των τοξοτών της βασιλικής φρουράς, το Φοίβο ντε Σατωπέρ. Επιμένεις ν' αρνείσαι;

– Φρίκη! φώναξε, κρύβοντας το πρόσωπο στα χέρια της η κοπέλα. Φοίβε μου! Ω! Τι κόλαση!

– Επιμένεις ν’ αρνείσαι; ρώτησε ψυχρά ο πρόεδρος.

– Ναι, το αρνίμαι! αποκρίθηκε με τρομερή φωνή η γυφτοπούλα.

– Είχε σπκωθεί ορθή και τα μάτια της έλαμπαν.

– Ο πρόεδρος εξακολούθησε στεγνά:

– Τότε πώς εξηγείς τα γεγονότα που είναι σε βάρος σου;

Η κοπέλα απάντησε με κομμένη φωνή:

– Σας το είπα. Δεν ξέρω. Είναι ένας παπάς. Ένας παπάς που δεν τον ξέρω.

Ένας καταθόνιος ιερωμένος που με καταδιώκει.

– Αυτό είναι, συνέχισε ο πρόεδρος. Ο μοχθηρός καλόγερος.

– Αχ, αφέντες μου! Λυπηθείτε με! Εγώ δεν είμαι παρά μια δυστυχισμένη κοπέλα...

– Γύφτισσα, είπε ο πρόεδρος.

Ο μαίτρ Ιάκωβος Σαρμολύ πήρε με μελιστάλαχτο ύφος το λόγο:

– Δεδομένης της λυπηράς επιμονής της κατηγορούμενης, αιτούμαι την επιβολήν του μαρτυρίου.

– Εγκρίνεται, είπε ο πρόεδρος.

Η δύστυχη νέα ρίγησε σύγκορμπ. Σηκώθηκε ωστόσο, όταν τη διέταξαν οι φρουροί και προχώρησε μ’ αρκετά σταθερό βήμα. Μπροστά πήγαιναν ο Σαρμολύ και τα μέλη του Ιεροδικείου, ανάμεσα σε δυο σειρές από λογχοφόρους. Έφτασε έτσι σε μια μικρή πόρτα που άνοιξε απότομα κι έκλεισε πίσω της, πράγμα που έδωσε στον περίλυπο Γρηγορά την εντύπωση ενός φριχτού ρύγχους που την είχε καταβροχθίσει.

Όταν χάθηκε, ακούστηκε ένα παραπονετικό βέλασμα. Ήταν η κατοικούλα που έκλαιγε.

Εκτέλεση Τσιγγάνου
το Μεσαίωνα

14. Στην Ισπανία του Φράνκο

Ρομάντζα της Ισπανικής χωροφυλακής

Του Φεντερίκο Γκαρθία Λόρκα

Ο Λόρκα μεταπλάθει ποιητικά τις διώξεις των Τσιγγάνων από την ισπανική χωροφυλακή

Federico Garcia Lorca

Μαύρα τ' αλόγατα είναι.
Και τα πέταλά τους μαύρα.
Πάνω απ' τις μπέρτες φεγγρίζουν
μελανιού ή κεριού σημάδια.
Έχουν, για δαύτο δεν κλαίνε,
τα καύκαλα μολυβένια.
Με την ψυχή όλο βερνίκι
έρχονται απ' το δρόμο πέρα.
Νυχτιάτικοι, κυρτωμένοι,
όπου περνάν ορδινιάζουν
σιωπές από σκούρα γόμα
κι από άμμο φίνα τρομάρες.
Περνάν, αν θεν να περάσουν,
και κρύβουνε στο μυαλό τους
μια αόριστη αστρονομία
από αμφίβολα πιστόλια.

Ω πολιτεία των τσιγγάνων!
Σ' όλες τις γωνιές σημαίες.
Φεγγάρι και κολοκύθα
με βατόμουρα κονοέρβα.
Ω πολιτεία των τσιγγάνων!
Ποιος σε ξέχασε που σ' είδε;
Πόλη από καημό και μόσχο
με τους κανελένιους πύργους.

Όταν η νύχτα είχε φτάσει,
νύχτα, νυχτιάτικη νύχτα,
πέτρες και βέλη ατσάλωναν
οι γύφτοι μες στα καμίνια.
Ένα άλογο πληγωμένο
χτυπούσε την κάθε θύρα.
Κοκόρια γυάλινα λάλαγαν
στο Χερέθ ντε λα Φροντέρα.
Γυμνός ο άνεμος στρίβει
στις έκπληξης τη γωνία,
στην πλατύνυκτη νυχτιά,
νυχτιά, νυχτιάτικη νύχτα.

Ο Άγιος Ιωσήφ κι η Παρθένα
τις καστανιέτες τους χάνουν
και να ψάξουν να τις βρουνε
γυρεύουν απ' τους τσιγγάνους.
Φτάνει η Παρθένα ντυμένη
με φορεσιά δημαρχίας
από χαρτί σοκολάτας
και με γιορντάνια από μύγδαλα.
Σε μια μπέρτα από μετάξι
κούναγε ο Ιωσήφ τα χέρια.
Πίσω του ο Πέδρο Ντομέκ
με τρεις σουλτάνους της Πέροιας.

Το μισοφέγγαρο νείρονταν
μιαν έκσταση πελαργίσια.
Λάβαρα και δρόμων φάροι
τις ταράτσες πλημμυρίζαν.
Χορεύτρες χωρίς λαγόνια
κλαίγανε μες στους καθρέφτες.
Ισκιόνερα και νεροΐσκιοι
στο Χέρεθ ντε λα Φροντέρα.

Ω πολιτεία των τσιγγάνων!
Σημαίες στις γωνιές των δρόμων.
Σβήσ' τα πράσινά σου φώτα,
χωροφύλακες πλακώνουν.
Ω πολιτεία των τσιγγάνων!
Ποιος σε ξέχασε που σ' είδε;
Μακριά απ' τη θάλασσα αφήστε τη
με ξέπλεκες τις κοτσίδες.

Προχωράν δυο-δυο στο βάθος
στη γιορτινή πολιτεία.
Ένας σάλος από αμάραντους
χυμίζει στα φισεκλίκια.
Προχωράν δυο-δυο στο βάθος.

Διπλό νοτούρνο από τούλια.
Ο ουρανός, έτσι θαρρούνε,
μια βιτρίνα από σπιρούνια.

Η πολιτεία τις μπασιές της
ξένοιαστη πολλαπλασιάζει.
Μέσ' απ' αυτές την κουρσεύουν
σαράντα χωροφυλάκοι.
Τα ρολόγια σταματήσαν

και το κονιάκ στο τραπέζι
για να μην το υποψιαστούνε
μασκαρεύτηκε σε Νοέμβρη.
Μακρύς σκουσμός που ανεβαίνει
στους ανεμοδείκτες φτάνει.
Κόβουν οι σπάθες τις αύρες
που τις πλακώνουν τα κράνη.
Στους μισοσκότεινους δρόμους
οι γριές τσιγγάνες τρέχαν
με αλόγατα που κοιμούνταν
και πιθάρια όλο μονέδα.
Στα γερτά σοκάκια μπέρτες
μοχθηρές ανηφορίζαν
κι αφήναν πίσω φευγάτους
στρόβιλους από ψαλίδια.

Στην είσοδο της Βηθλεέμ
μαζεύτηκαν οι τσιγγάνοι.
Όλο πληγές ο Ιωσήφ
σαβανώνει ένα κοράσι.
Βροντάν με πείσμα όλη νύχτα
διαπεραστικά ντουφέκια.
Με άστρινο σάλιο γιατρεύει
τα μικρά παιδιά η Παρθένα.

Όμως οι χωροφυλάκοι
σπέρναν φωτιές προχωρώντας,
όπου ολόγυμνη και νια
η φαντασία πυρπολιόταν.
Στενάζει η Ρόζα Καμπόρια
καθισμένη στην μπασιά της
με κομμένα τα δυο στήθια
Βαλμένα σ' ένα δισκάρι.

Κάλλα κορίτσια τα πήραν
στο κυνηγητό οι πλεξούδες,
σ' έναν αέρα όπου σκάγαν
τριαντάφυλλα μαύρης πούδρας.
Κι όταν πια της γης αυλάκια
όλες γίνηκαν οι στέγες,
λίκνισεν η αυγή τους ώμους
σε μακριά φιγούρα πέτρας.

Ω πολιτεία των τσιγγάνων!
Οι χωροφυλάκοι φεύγουν
μεσ' από τούνελ σιωπής,
ενώ οι φλόγες σε στενεύουν.

Ω πολιτεία των τσιγγάνων!
Ποιος σε ξέχασε που σ' είδε;
Στο μέτωπό μου ας σε ψάξουν.
Φεγγαριού κι άμμου παιγνίδι.

Η ποίηση του Λόρκα είναι «εικονογραφική». Ο Πικάσο χρησιμοποίησε επίσης συμβολικές εικόνες για να απεικονίσει το δράμα της ισπανικής πόλης Τκουέρνικα, η οποία βομβαρδίστηκε από τους φασίστες στη διάρκεια του Ισπανικού Εμφυλίου Πολέμου.

Ετσι ζωγράφιζε το στρατόπεδο συγκέντρωσης όπου ήταν κρατούμενος ένας Τσιγγάνος. Υπογράφει με το νόμιμο που του είχαν χαράξει στο μπράτσο.

15. Το ολοκαύτωμα

Το φθινόπωρο του 1944...

Μαρτυρία της Ilona Raffael,
Τσιγγάνας από την Ουγγαρία

Το φθινόπωρο του 1944 έκαναν έναν κατάλογο με όλους τους Τσιγγάνους που ζούσαν στο Άντακς, όλους τους άντρες από 16 μέχρι 60 χρονών και τις γυναίκες από 16 μέχρι 40. Το Νοέμβριο οι Γερμανοί στρατιώτες μάς μετέφεραν. Πήραν μόνο γύρω στους εβδομήντα Τσιγγάνους γιατί, μετά από τους καταλόγους, πολλοί είχαν δραπετεύσει από το χωριό. Πρώτα πήγαμε στο Χατβάν όπου μας έβαλαν στην εβραϊκή συναγωγή. Από κει, μαζί με τις οικογένειές μας, πήγαμε στο Κομαρόμ. Εκεί μας έβαλαν στη φυλακή της πόλης, ξεχωριστά οι άντρες από τις γυναίκες. Τους άντρες τούς πήρανε κάπου στη Γερμανία, οι γυναίκες και τα παι-

διά μεταφέρθηκαν πρώτα στο Ράβενσμπρουκ και μετά στο Νταχάου. Έπρεπε να δουλεύουμε συνέχεια, στο Ράβενσμπρουκ δουλεύαμε στα ορυχεία που έβγαζαν άμμο. Ήμαστε μαζί με Πολωνούς, Γερμανούς, Ούγγρους και Ρώσους Εβραίους. Για ρούχο είχαμε ένα φουστάνι με μπλε και άσπρες ρίγες, στα πόδια μας φορούσαμε ξύλινα πέδιλα. Οι Γερμανοί μάς έκοψαν τα μαλλιά. Στο αριστερό μανίκι του φουστανιού μας ήταν ραμμένος ο αριθμός του θαλάμου μας, πράσινος σε άσπρο φόντο. Ο αριθμός του δικού μου θαλάμου ήταν το 19. Πολλές Τσιγγάνες γυναίκες και κορίτσια πέθαναν στο Ράβενσμπρουκ αλλά δεν ξέρω πόσες. Αυτές που δεν μπορούσαν να δουλέψουν τις πυροβολούσαν οι Γερμανοί στρατιώτες.

Όταν πλησίαζαν οι Ρώσοι στρατιώτες, μας μετέφεραν στο Νταχάου. Στη διάρκεια της πορείας πυροβόλησαν πολλές γυναίκες που δεν είχαν πια τη δύναμη να κάνουν ούτε βήμα. Στο Νταχάου οι Ρώσοι μάς απελευθέρωσαν. Από την οικογένειά μου πέθαναν αυτοί: ο Φέρενκ, 60 χρονών, ο Ιστβάν, 46 χρονών, ο Φέρενκ, 21 χρονών και ο Λάζλο, 19 χρονών.

Μια λάμπα καίει
στη μέση του στρατόπεδου
Φωτίζει
τα Ρομά μας

Δώσ' μου, Θε μου,
δυο φτερά μεγάλα
να πετάξω
να σκοτώσω ένα Γερμανό.
Να του πάρω τα γκρίζα κλειδιά
και ν' ανοίξω το στρατόπεδο του Νις.

Σ' αυτό το στρατόπεδο
δουλεύουν σκληρά
δουλεύουν σκληρά
και του χτυπάνε

Phabol lampa
maskar o logori
voi svetil
amare Romenge

De ma, Devla
dui bare phakora
te urav
Nemso te mudarav
o bare nataira
tai te putrav
o Nisko logori

Androda taboris
phares buti keren
phares buti keren
mek mariben huden

Μη με χτυπάς
θα με σκοτώσεις
Έχω παιδιά πίσω στο σπίτι
και ποιος θα τα μεγαλώσει;

Na maren, na maren
Bo man mudarena
Hin man khre ehavé
ko len likerál

Να θυμηθείτε...

*Τραγούδι που έγραψε η Τσιγγάνα
Sternaweltz-Zigla, η οποία γεννήθηκε
και ζει στη Γαλλία*

Να θυμηθείτε τα βουβά λαρύγγια και τα τραγούδια
που δε θα ακούγονται πια.
Αυτά τα τεντωμένα χέρια και τα νύχια που γραντζουνίζουν
τη γη για να κρατήσουν το λίγο της χώρας.
Σε κάθε γωνιά στα καταλύματα, συρματοπλέγματα
ανθοβολημένα αγκάθια.
Ο ορίζοντας, λάσπες, αίμα ανακατωμένα
τούφες μαλλιών κομμένων με τα ψαλίδια.
Να λησμονείς είτε να μη λησμονείς
να υποφέρεις, ωστόσο χωρίς να νιώθεις
τα χέρια ψηλά τεντωμένα στον ουρανό
αλλά κανένα βιολί δεν ακούς να τραγουδάει
καμιά κιθάρα δεν ακούς να τρεμουλιάζει
κι όλοι οι μικροί, οι μαύροι Άγγελοι
που βασανίζουν, ναι οι Άγγελοι με τα κομμένα φτερά τους
ζητιάνοι, πες, της ύπαρξης.
Γιατί ένα ζευγάρι γερμανικές μπότες φανερώνει
το θάνατο, τι άλλο; Απ' το μαστίγιο.
Δυστυχισμένη Τσιγγάνε, θ' αναπνέει το αίμα
απ' την καρδιά σου να ραντίσει το άγριο πρόσωπό τους.
Να ραντίσει όλους τους κακούργους που δε σέβονται
τον πόνο το δικό σου.

Τα αιμάτινα δάκρυα

Ποίημα της Τσιγγάνας ποιήτριας

Rarusza από την Πολωνία

Αγαπημένε μου λαέ, δε θέλω να με θυμάσαι.
Στις δυστυχίες μου η καρδιά μου παγώνει...
αλλά πρέπει να τραγουδήσω.
Οι κακοί θέλουν τον πόλεμο ενώ ξέρουν πόσο είναι σκληρός.
Ο θεός να μας φυλάει όλους από τη φτώχεια.
Περισσότερο από τη δοκιμασία. Απ' τα αιμάτινα δάκρυα.
Μέσα στο δάσος ούτε νερό ούτε φωτιά.
Η πείνα είναι τόσο μεγάλη. Τσαντίρι δεν υπάρχει
για να σκεπάσει το δυστυχισμένο μας κεφάλι.
Σκέπασε τη φωτιά μας, βάλε της ένα σκουφί,
γιατί αλλιώς μπορεί να προδώσει και να φτάσουν οι Ναζήδες.
Πώς να ζήσουμε με τα μικρά παιδιά μας,
το χειμώνα που 'ναι τόσο μακρύς, στο δάσος;
Γυμνοί, πεινασμένοι, εξουθενωμένοι!
Ένας στρατιώτης φίλος φτάνει τα μεσάνυχτα.
Έχω καινούργια να σας πω, μας μουρμουρίζει.
Ξέρετε; σκοτώνουν τους Τσιγγάνους!
Για την επίσκεψή μου μην πείτε λέξη,
γιατί είμαι και γω ένας δικός σας, Τσιγγάνος.
Ο Θεός να μας βοηθήσει όλους, είπε ακόμη.
Μας αγκάλιασε, μας φίλησε,
και χάθηκε στο σκοτάδι της νύχτας.
Εμείς φύγαμε, εξαφανιστήκαμε
στα βάθη της νύχτας, του σκοταδιού, του δάσους.
Ολόκληρη η τσιγγάνικη φαμίλια κάπου
εκατόν τόσες ψυχές.
Η χαραυγή μάς βρήκε όλους τους Τσιγγάνους
στο βάθος του χειμώνα στο σκοτεινό λόγγο.
Τα έχουμε όλα χαμένα, τσαντίρια, άλογα, ελπίδες...

Έτσι ζωγράφισε ένας
Εβραϊός καλλιτέχνης
μια Τσιγγάνα
συγκρατούμενή του
στο Άουσβιτς

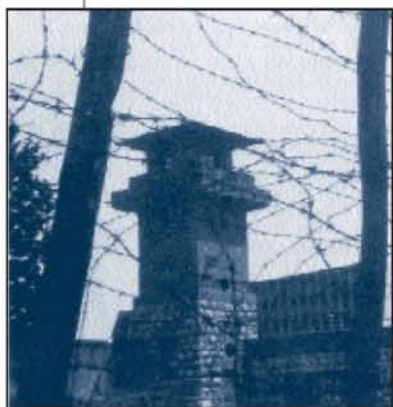
*Ναζιστική εφημερίδα παρουσιάζει
«χαρακτηριστικούς τύπους Τσιγγάνων»*

Τα πουλιά και τα παιδιά μας ξυπνάν αργά.
Το μικρό ποταμάκι
τραγουδάει, χαρούμενο την αυγή.
Τα παιδιά πηγαίνουν για ψάρεμα στο ποταμάκι.
Έτσι ξεχνούν τη μεγάλη συμφορά που μας περιμένει.
Την ξέρει μονάχα ο Θεός.
Το τραγούδι μου είναι τόσο θλιβερό.

*Η βοηθός του γιατρού Ritter
αναζητεί τα «ανθρωπομετρικά
χαρακτηριστικά» μιας Τσιγγάνας*

Ποιος μπορεί να ξέρει εκείνο που σκίζει την καρδιά μου;
Είμαι άθλιος, κλαίω. Χύνω αιμάτινα δάκρυα.
Δώδεκα παιδιά απ' τη φαμίλια μας
τα έσφαξαν σκληρά, τα εξόντωσαν οι ναζήδες...
Μας κυνηγάνε, κυνηγάνε τους αντάρτες στα βουνά.
Και μεις φτωχοί Τσιγγάνοι, παρακαλούμε δακρυσομένοι,
πεινασμένοι, κοιμόμαστε μ' ανοικτά τα μάτια.
Και κοιτάζουμε στο Θεό το δρόμο των αστεριών.
Θεέ μου, η ζωή είναι τόσο όμορφη!
Αλλά οι Ναζήδες δε μας αφήνουν να ζήσουμε
μας κρεμάνε, μας σκοτώνουν τόσο άσπλαχνα.
Το φως από τα άστρα πλανιέται σαν το τραγούδι μου.
Μικρό μου άστρο που είσαι τόσο μεγάλο την αυγή.
Είσαι τόσο αληθινό στο φως;

*Η απόσταση από τα στρατόπεδα
συγκέντρωσης είναι μικρή...*

16. Τα Γυφτόκαστρα

Τυφτόκαστρα υπάρχουν σε διάφορα μέρη της Ελλάδας. Όπως και Οβριόκαστρα, Γυναικόκαστρα, Παλιόκαστρα, Αηδονόκαστρα, Κοκκινόκαστρα κτλ. Κι έχουν μεγάλη ιστορία...

Ένα, λοιπόν, ακόμα Γυφτόκαστρο είναι και το άλλοτε περιφανές αρχαίο φρούριο του Πάνακτου στην Κάζα. Ο παλιός δρόμος Ελευσίνα-Μάνδρα-Θήβα περνάει από τούτο το μέρος. Ελάχιστοι σήμερα τον προτιμούν. Όλοι βιάζονται κι ακολουθούν την εθνική οδό, αποφεύγουν τη διάβαση της Κάζας, χάνοντας έτσι μια διαδρομή ανάμεσα σε τοπία που χαρίζουν εκπλήξεις και στον πιο πεζό άνθρωπο.

Φαίνεται ότι Γυφτόκαστρα ονομάστηκαν τα ερειπωμένα εκείνα κάστρα όπου βρήκαν απάγκιο οι Τσιγγάνοι και τους έδωσαν ζωή με την παρουσία και τις δραστηριότητές τους.

17. Η Ζυγιά

Κ. Σ. Κώνστα, Η Ζυγιά στη Δυτική Ρούμελη
*Η Ζυγιά είναι ολιγοπρόσωπη και πρωτότυπη
λαϊκή ορχήστρα, που το κυριότερο όργανό της
είναι ο ζουρνάς. Κατά κανόνα στις ζυγιές
έπαιζαν Τσιγγάνοι.*

Τωσπή ήταν η Ζυγιά στον Ξεσηκωμό. Ο καλός εκείνος ανταποκριτής και γνήσιος ρεπόρτερ του Μεγάλου Αγώνα, που όλα τα έβλεπε και τα άκουγε και τίποτα δεν ήθελε να του ξεφύγει, ο αγωνιστής Νικόλαος Κασομούλης αφηγείται πώς ο Πάνος Κολοκοτρώνης, γυρίζοντας από την Κόρινθο, όπου είχε συντροφέψει το Δημήτριο Υψηλάντη σε μια σύντομη εκστρατεία κατά της Βοστίτσας τα μέρη, εμπήκε στην πεσμένη εκείνες μόλις τις ώρες στα χέρια των επαναστατημένων Ελλήνων Τριπολιτσά συνοδευόμενος «μ' ένα σωρόν ζουρνάδες και τύμπανα έμπροσθεν και πλήθος χωρικών». Ο ίδιος ο Κασομούλης, φιλοξενούμενος με την ακολουθία του στου Θ. Κολοκοτρώνη το πρώτο βράδυ της αλώσεως της Τριπολιτσάς, όπου είχε φτάσει για να ζητήσει οδηγίες και βοήθεια για τον Ξεσηκωμό και στη Μακεδονία, γράφει πως στο τραπέζι του δείπνου ο Κολοκοτρώνης επρόσταξε «να λαλήσουν αι καραμούζες και τα τύμπανα τραγούδι χορευτικόν, και αρχίσαντες τονχορόν, μας εσήκωσαν και εμάς τους ήρωας Ολυμπίους και τέλος τα εσυμφωνήσαμεν, ώστε εκείνο το εσπέρας είχαμεν χορόν και ευθυμίαν, και όχι συλλογάς νέων επαναστάσεων». Και ο αμίμητος για τις χοντροκοπιές της γλώσσας του Γεώργιος Καραϊσκάκης, θέλοντας κάποτε να παραστήσει την ελαφρότητα του Νικολάου Στορνάρη, που όλες τις υποθέσεις τις ενόμιζε ευκολοκατόρθωτες και πανηγυρικά μάλιστα γινόμενες, του επέταξε κατά πρόσωπο τον παροιμιακό λόγο πως «ήθελεν όλα τα πράγματα να έρχονται με το ζουρνά». Ακόμα τη λέξη ζουρνάδες τη βρήσκομε και σ' ένα διάλογο, από τους τόσο συνηθιζόμενους ανάμεσα στους αντίμαχους στο Μεσολόγγι μετά τα μισά του 1825, όταν ο πόλεμος είχε πάρει τη μορφή της πολιορκίας και των χαρακμάτων με κάποια οικειότητα και στα δύο μέρη. Μια νύχτα είχαν αρχί-

σει να χτυπούν ξαφνικά οι σάλπιγγες των δικών μας μέσα στο Κάστρο. Έκπληκτος ο Τούρκος ρωτάει: «Τι λένουν αυτοί οι ζουρνάδες, πες μου». Και του απαντάει ο δικός μας: «Δεν είναι ζουρνάδες, είναι τρουμπέττες». Αυτές και μόνο οι μαρτυρίες δείχνουν τη διάδοση της Ζυγιάς μεταξύ του λαού και την αγάπη του κόσμου προς αυτή κατά τη Σκλαβιά και τον Ξεσηκωμό.

18. Οι παπούδες μας...

Μαρτυρίες Τσιγγάνων του Φλάμπουρου Σερρών στο Δ. Ντούσα, 1993

Οι παπούδες μας, που ζούσαν μέσα στις βάρκες, έβαζαν στις βάρκες Τούρκους για να τους περάσουν απ' εδώ και βούλιαζαν κάθε βράδυ κι από έναν Τούρκο.

Τότε οι Τούρκοι αναγκάστηκαν να βάλουν χέρι σ' αυτούς τους ανθρώπους. Μια μέρα, κι αφού τ' αντάρτικα ελληνικά σώματα βγήκαν ήδη στα βουνά, ξεκίνησε ένας λόχος Τούρκων να εξοντώσει τους Έλληνες. Ο Τούρκος εκατόνταρχος διέταξε τους Ρομά βαρκάρηδες να βγάλουν τις βάρκες απ' τα νερά (τα караβάκια που 'χαν για να ψαρεύουν) στις καλύβες τους. Στάθηκε ο Τούρκος για καμιά ώρα και ύστερα εκφώνησε λόγο: «Έπεσε το καπέλο σας και φάνηκε η ψώρα σας. Δεν παύετε να είστε Έλληνες. Τώρα, γυρίζοντας από την εξόντωση των ανταρτών, θα σας βάλουμε φωτιά να καείτε μαζί με τα παιδιά σας».

Αντίς, όμως, να γυρίσουν να κάψουν το χωριό μας, βγήκαν Έλληνες στρατιώτες, τους κύκλωσαν κι έφυγαν άπραγοι, ενώ οι Ρομά τούς κυνηγούσαν με ξύλα. Ο Τούρκος αξιωματικός αναγκάστηκε να πει: «Δεν είστε Τούρκοι εσείς. Βγάλατε απ' τα σπλάχνα της ψυχής σας το φλάμπουρο, τη σημαία της Ελλάδας, και πρέπει το χωριό αυτό να ονομαστεί «Μπαϊρακτάρ» (=Σημαιοφόρος)». Στη συνέχεια το χωριό μας ονομάστηκε Φλάμπουρο... Αργότερα, το '41 ήρθαν οι Γερμανοί στο χωριό. Δε φύγαμε. Δε μας πείραξαν. Πολλοί πήγαν στο ΕΑΜ. Δημιουργήθηκαν πυρήνες (για διαφώτιση κτλ.). Πολεμήσαμε με τους Έλληνες, λογιστήκαμε ως Κομμουνιστές, περάσαμε στρατοδικεία. Κατέβαιναν αντάρτες και μας έπαιρναν. Μέσα στους βάλτους κρυβόμασταν. Το χωριό δεν ήξερε τι ήταν το ΚΚ. Μας έκαναν «κόκκινους». Εμείς αγωνιστήκαμε για την Απελευθέρωση. Καμιά πεννηταριά άτομα πήγαν στο ΕΑΜ... Στο χωριό δεν είχαμε Ταγματασφαλίτες, αλλά είχαμε την ΠΑΟ. Αυτοί ήταν επιστρατευμένοι, μας έπαιρναν να καλλιεργήσουμε τα χωράφια τους (να σπέρνουμε, να θερίζουμε και να παίρνουν τη σοδειά αυτοί), ως αγγαρεία, στον εμφύλιο...

19. Πρόσφυγες

Μαρτυρίες από το βιβλίο της Ν. Λουλέ-Θεοδωράκη, Εμείς οι Τσιγγάνοι

«Σαν ήρθαμε πρόσφυγες το '22, σκορπίσαμε άλλοι στον Πειραιά κι άλλοι στη Σαλονίκη. Το '24 ήρθαμε εδώ, στην Αγία Βαρβάρα. Και αράξαμε. Εγώ δεν είχα γεννηθεί ακόμη».

«Εμείς εδώ είμαστε οι έμποροι. Την ίδια δουλειά κάναμε και στην Πόλη».

Μωρό ήρθε από τη Μικρά Ασία ο κυρ-Μανώλης. Κι εγκαταστάθηκαν στα Καμίνια.

«Το εικοσιεφτά μας έδιωξαν από κει, γιατί έπεσε χολέρα. Πήγαμε στο Χαλάνδρι. Ερημιά. Μόνο Τσιγγάνοι ζούσαν. Κάτσαμε 2-3 μήνες. Όλοι αρρωστήσαμε από το κλίμα. Γυρίσαμε πίσω στον Πειραιά, στη Δραπετσώνα. Το σπίτι μας μια μέρα πήρε φωτιά. Κάπκαν όλα μας τα ρούχα. Ο πατέρας άρχισε πάλι από την αρχή. Σαν μεγάλωσα, τον βοηθούσα στις καρέκλες. Όταν παντρεύτηκα, πήγα στη Μυτιλήνη. Τότε, εκεί είχε περισσότερη δουλειά. Στον πόλεμο γυρίσαμε πάλι στη Δραπετσώνα. Και πριν 16 χρόνια ριζώσαμε εδώ, στην Αγία Βαρβάρα».

Μητέρα με τα τέσσερα παιδιά της
από τη Μικρά Ασία, 1925.
Πόση σημασία έχει αν είναι Τσιγγάνα ή όχι;

20. Οι δικοί μου

Μαρτυρία του μπαρμπα-Αλέκου Αγγελόπουλου

Οι δικοί μου ήρθαν από δω, από τα Κάτω Πετράλωνα. Ο πατέρας μου είναι Πατρινός. Υπηρέτησε δυο φορές στρατιώτης. Ήταν το 1905 γεννηθείς. Εγώ γεννήθηκα στην Καρδίτσα. Όλη την Κατοχή την έβγαλα στην Καρδίτσα. Μέχρι τα Δεκεμβριανά. Τότε ήμουν περίπου δεκαεπτά δεκαοκτώ χρονών. Τότε ζούσαμε σ' αντίσκηνα, πολλές οικογένειες μαζί. Δέκα, δεκαπέντε, και είκοσι οικογένειες. Καρδίτσα, Λάρισα, Βόλο, Τρίκαλα, όλ' αυτά...

Αλλάζαμε, γιατί δεν μπορούσαμε σ' ένα μέρος. Για δουλειά. Γανώματα, καρδάρια, παλάντζες, διάφορα πράγματα. Ένα διάστημα κάναμε κι αγροτική δουλειά. Ο πατέρας μου θέριζε. Κι άλλοι, κι άλλοι. Εγώ πήγαινα μαζί του στη δουλειά. Με τον πατέρα μου έμαθα την τέχνη. Γάνωμα, κεντήματα, δενδροσκαλίσματα, χαλκοτεχνική, από τον πατέρα μου τα έμαθα. Δεκαέξι δεκαεφτά χρονών άρχισα να φέρνω λεφτά στο σπίτι.

Στα παιδικά μου χρόνια δούλευα και σ' ένα μαγαζί, υαλοπωλείο. Έκανα πολλές δουλειές εγώ. Σχολείο είχα πάει το 1942 για το φαί. Τότε δίνανε συσσίτιο. Για το συσσίτιο πηγαίναμε... Γιατί δε μέναμε σε ένα μέρος.

Η Κατοχή... Ούτε ο εχθρός σου να μην το 'χει. Ούτε αυτός... Πείνες, κακό. Εμένα η οικογένειά μου κι άλλες οικογένειες δεν πεινάσανε. Εγώ έχω ιστορία. Έχω ιστορία από αυτή τη δουλειά. Με τους Ιταλούς, με τον τροχό... Τροχίζαμε, γανώναμε, κουτάλια, πιρούνια, τέτοια πράγματα. Και χαλκώματα. Αλλά εγώ δεν μπορούσα να γανώσω, μικρός ήμουν τότε στην Κατοχή. Το '41, το '42, το '43...

Με τους Γερμανούς... Με τους Γερμανούς πουλάγαμε..., εγώ ειδικά πούλαγα σταφύλια, χαβάνια, μύλους. Κι αγοράζαν οι Γερμανοί. Παίρναν για δώρο, για τα σπίτια τους. Όπου βλέπαμε κόσμο μαζεμένο πηγαίναμε. Κι οι Γερμανοί δε μας πείραζαν. Ποτέ.

Ούτε κι οι Έλληνες... ε, να... λέγανε, οι Γύφτοι ήρθανε, αυτό. Στα πανηγύρια πηγαίναμε να πουλήσουμε κάτι, κάτι καζάνια που φτιάχναμε, αυτά...

Η τέχνη μου τώρα... Πολλές τέχνες κάνω. Πάρα πολλές. Η πρώτη μου δουλειά ήταν που έφτιαχνα μύλους. Τους παλιούς μύλους τους έκανα καινούριους. Μύλους του καφέ. Μετά. Μετά το '45 άρχισα και σκάλιζα ανθοδοχεία. Μπρούτζινα. Από κάλυκες, από οβίδες. Σκάλιζα κι εγώ κι ο πατέρας μου κι ο αδελφός μου και τα πουλάγαμε. Στην τέχνη μου χρησιμοποιώ καλάι, οξύ, σπύρτα...

Η γυναίκα μου ήταν απ' την Αθήνα, από δω, εγώ ήμουν απ' τη Θεσσαλία και έκανα απαγωγή. Την έκλεψα γιατί έλεγε η γιαγιά της, αυτόν δε θα τον αφήσεις, αυτός είναι καλός άνθρωπος, αυτόν θα πάρεις. Και με έκλεψε αυτή, δεν την έκλεψα εγώ. Εγώ ήμουνα δεκαεφτά δεκαοχτώ χρονών κι η γυναίκα μου πιο μικρή. Αυτή είναι το '30, εγώ είμαι το '27 γεννηθείς.

Πέρασα τη ζωή μου καλά. Υδραυλικός ήμουν, δούλευα σε μαγαζί υδραυλικού, και με Τσιγγάνους, δούλευα υδραυλικός κι έβγαζα χρήματα. Η ζωή μου εμένα... μην ψάχνεις... Έχω τρία παιδιά. Τα παιδιά ήταν πέντε. Δύο τα 'χει πλακώσει η γυναίκα... με το στήθος. Τα παιδιά ήταν πέντε...

Εμένα με είχαν οι Ιταλοί να με πάρουν έξω. Με τις δύο αδελφές μου. Η μία ζει βέβαια, η άλλη πέθανε. Το '41 με '42 μπαίνοντας. Ένας Ιταλός μου λέει «φτιάξε μου το μαχαίρι», με τον τροχό ήμουνα εγώ και τα κορίτσια μαζί. Φτιάχνω εγώ το μαχαίρι, με το μαχαίρι που έφτιαξα εγώ μου λέει «ξέρεις να ξυρίζεις το μαχαίρι», γιατί ήξερα και τη γλώσσα εγώ. Ε, το έφτιαξα, το είδε εκεί δα, καλό λέει. Λέει, πατέρα έχεις; Μπτέρα έχεις; Δεν έχω, ψέματα τώρα.

Και μετά με πήρε αυτός, μου έκανε σπίτι, παράγκα, που είπα δεν έχω πατέρα, μπτέρα και φάγανε, χαλάλι να 'ναι, πολύς κόσμος. Πού ήτανε ζάχαρη τότε στην Κατοχή; Ζάχαρη τους έφερνα, αλεύρια, γιατί είχε δώσει διαταγή ο ταγματάρχης.

Εμένα με είχαν ντύσει Ιταλό. Αλλά έκανα και προδοσιές. Στους Έλληνες. Κάρφωνα κιόλας. Τους έλεγα εκεί θα πάνε οι Ιταλοί, θα κάνουν αυτό, εκείνον θα πιάσουν. Πιτσιρίκος αλλά ήμουν και θαυματερός. Κι όταν, σε μια περίπτωση, στη γέφυρα της Αλαμάνας, όταν γίνανε πρόβata, οι αντάρτες τότε είχαν γίνει πρόβata και τινάξανε τη γέφυρα. Και το 'ξερα όμως.

Μην ψάχνεις σου λέω, πολλά τράβηξα, μη μου θυμίζεις μονάχα. Μη μου θυμίζεις γιατί στενοχωριέμαι. Πέρασα μια ζωή μη συζητάς. Χαλάλι να 'ναι. Έχω ταίσει τριάντα οικογένειες. Στην Κατοχή, τριάντα οικογένειες και... Κι όχι ται-

σμα... Τότε δεν ήταν ζάχαρη, ήταν ζαχαρίνες κι εγώ... Ζάχαρη έφερνα, τσουβάλια. Και καφέδες, γνήσιο καφέ. Γιατί ψήνανε ρεβύθια. Κι εγώ καφέ γνήσιο. Εγώ σπυριά καφέ κουβάλαγα, καβουρδίζανε και πίνανε. Έχω σου λέω ιστορία. Και φάγανε όλοι.... Ποιος ζει τώρα από αυτούς; Δε ζει κανένας.

Χαλιά, ό,τι υπήρχανε πουλάγαμε στην Κατοχή. Χαλιά, κατσαρόλες, καντάρια, παλάντζες, χαβάνια, γουδιά. Αυτά πουλάγαμε στους Ιταλούς. Κρασί. Τι κρασί και τι σούκα. Πούλαγα κι έπαιρνα τρόφιμα. Δεν παίρναμε λεφτά... τρόφιμα παίρναμε. Ήτανε τότε τα λεφτά, ένα τσουβάλι τόσο χαρτιά να γεμίσεις... άχρηστα. Δεν επείνασε η οικογένειά μου, ποτέ δεν πείνασε. Και πολλοί... Χαλάλι να 'ναι. Και, Θεός σχωρέστους, όλοι φάγαν από μένα. Κουβάλαγα κάθε μέρα εφτά οκτώ τσουβάλια διάφορα...

Ήθελαν να με πάνε στην Ιταλία. Κι όταν έμαθα ότι θα φύγουμε... μου χε πει εκείνος ο Ιταλός «Άκου εδώ Αλέκο, θα πάρεις τρένο, θα πάτε Ιταλία, θα σου δώσω εγώ, θα πάτε Ιταλία, θα πάτε ορφανοτροφείο κι από κει θα σε πάρω εγώ να σας κάνω παιδιά μου». Ντυμένος εγώ με τα παιδιά, άιντε... Στυλίδα. Από τη γέφυρα της Παπαδιάς, Στυλίδα. Με το τρένο. Δεν πληρώναμε. Με ξέραν οι Γερμανοί, με ξέραν οι Ιταλοί...

Αυτά που τράβηξα μην τα λες. Πολύ τυραννήθηκα εγώ. Αλλά δόξα τω Θεώ. Δοξασμένη η χάρη του.

21. Το 1942

Μαρτυρία του Ιωάννη Βρυσάκη στον Ian Hancock.

Μετάφραση: Βαγγέλης Μαρσέλος

Το 1942 ήμουν δεκαπέντε δεκάξι χρόνων. Ήμουν γυρολόγος γανωτζής σ' ένα μέρος εικοσιπέντε χιλιόμετρα από τη Λιβαδειά. Ήταν Ιούνιος.

Έγινε ένα μπλόκο και οι Ναζί ήρθαν να μας πάρουν.

Ήταν ένα εκτελεστικό απόσπασμα, οι στολές τους είχαν κάτι μεταλλικά πέταλα να κρέμονται μπροστά.

Τέλος πάντων, μας έβαλαν σε καμιόνια και μας πήγαν στο διοικητή που λεγόταν Μάγιερ.

Μας ανέκρινε, μετά είπε στους Τσιγγάνους να φύγουμε.

Ήμαστε πέντε, ο πατέρας μου, ο αδελφός μου, εγώ κι ένας ξάδελφός μου κι ένας άλλος. Ο Διοικητής είπε ότι μπορούσαμε να πηγαίνουμε, γιατί είμαστε «καθαροί». Τότε μπήκε μέσα ένας Έλληνας Γερμανοτσολιάς και χτύπησε το πόδι του κάτω και είπε: «Όχι, αυτοί οι άνθρωποι μπορεί να είναι κατάσκοποι επειδή τριγυρνάνε εδώ κι εκεί. Βέβαια. Είναι κατάσκοποι».

«Δεν κάναμε τίποτα τέτοιο. Τη δουλειά μας κοιτούσαμε κι απλώς παλεύαμε να ζήσουμε».

Για να μην πολυλογούμε, είπε στους Γερμανούς ότι δεν έπρεπε να μας αφήσουν. Έτσι μας έβαλαν σε μια αποθήκη και μας κράτησαν εκεί για τρεις μέρες χωρίς φαγητό – ούτε ψωμί, τίποτα.

Έπειτα μας έβαλαν σε καμιόνια και μας πήγαν στη Λιβαδειά. Στο δρόμο είναι ένα μέρος που το λέγαν Πέτρα.

Ο δρόμος μέχρι εκεί περνάει απ' τα βουνά και καθώς περνούσαμε μια κούφτα Έλληνες αντάρτες κατέβηκαν απ' τα βουνά να μπλοκάρουν το δρόμο και να μας ελευθερώσουν.

Αλλά οι Γερμανοί το 'χαν μάθει, δεν ξέρω πώς, και μας γύρισαν στην αποθήκη που μας είχαν πριν.

Την άλλη μέρα, μας πήγαν στη Λιβαδειά από άλλο δρόμο. Εκεί μας πέταξαν σ' ένα κελί, και τους πέντε σ' ένα χώρο πενήντα επί εξήντα εκατοστά.

Δεν είχε χώρο ούτε να κουνηθείς. Δεν μπορούσαμε ούτε να τεντώνουμε τα πόδια μας.

Κάθε πρωί μας έβγαζαν έξω και μας έξιψαν τα πρόσωπα. Οι Γερμανοί Ες Ες μας έτριβαν τα πρόσωπα με τούβλα για να μας ασπρίσουν. Είχαν γκλομπς και χτυπούσαν όποιον δεν καθόταν. Αυτή η αθλιότητα κράτησε δέκα μέρες, ίσως και περισσότερο.

Τελικά μας πήραν απ' το κελί σ' ένα μεγαλύτερο δωμάτιο όπου βρίσκονταν μερικοί Έλληνες. Ήμουν ο μικρότερος.

Μια φορά τη μέρα μας έβγαζαν στην αυλή για να πλυθούμε.

Ένας Ναζί στρατιώτης στην πόρτα μας εκτύπαγε έναν έναν μ' ένα ξύλο καθώς βγαίναμε – στο κεφάλι, στην πλάτη, στα χέρια, όπου μας έβρισκε. Αυτό συνέχισε είκοσι μέρες.

Ξέχασα να σου πω, Γιάνκο, μια μέρα με πήγανε στο γραφείο του Γερμανού αξιωματικού για να πλύνω μια απλικά, μια λάμπα. Κάθε φορά που την άγγιζα για να την ξεσκονίσω, με τίνιζε το ηλεκτρικό ρεύμα και οι Γερμανοί γελοούσαν.

Ήταν κι ένας Έλληνας εκεί, θυμάμαι, που τον είχαν χτυπήσει πολύ άσχημα κι είχαν μολυνθεί οι πληγές του.

Η ομάδα των Ες Ες τελικά έφυγε κι ήρθαν κάτι Αυστριακοί στρατιώτες να μας φυλάνε. Ήταν κι ένας Γερμανός μαζί τους, ένας γέρος. Σταμάτησαν τα βασανιστήρια και το ξύλο.

Τριακόσιοι Έλληνες κοιμόμασταν ο ένας πάνω στον άλλο και τρώγαμε σούπα από ένα τεράστιο καζάνι. Ψείρα! Ζούσαμε μέσα στην ψείρα. Βάζαμε τα χέρια μας κάτω από τις μασχάλες μας και πιάναμε δέκα. Αλλά πλενόμαστε και τρώγαμε.

Δεν καταλαβαίναμε πως είμαστε φυλακισμένοι, αλλά νιώθαμε σαν όμηροι που θα μας άφηναν ελεύθερους σε καναδυό χρόνια – μία μέρα.

Αλλά κάθε που σκοτωνόταν ένας Γερμανός αξιωματικός, πενήντα από μας πήγαιναν για εκτέλεση. Το ξέραμε αυτό και έτσι πάψαμε να νοιαζόμαστε. Δεν είχε καμιά σημασία αν μας σκοτώνανε επιτόπου, ή σε δυο μέρες ή σ' ένα χρόνο. Δε μας ένοιαζε πια...

Είχα εκεί ένα φίλο, ένα δυνατό παιδί που τον έλεγαν Κώστα Πρωτόπαππα. Μια νύχτα ήρθαν δυο Ες Ες. Όποτε ερχόντουσαν νύχτα, ξέραμε ότι δεν ήταν για να μας ανακρίνουν ή για να πλύνουμε τ' αμάξια τους. Πήραν τρεις κρατούμενους έξω. Ο Κώστας κάλυψε τους άλλους δυο για να τρέξουν και να σωθούν.

Εκείνος ζήτησε απ' τον ένα Γερμανό φωτιά, κι όταν αυτός άφησε το όπλο του για να βρει τον αναπτήρα του, ο κρατούμενος τον εκτύπησε στο κεφάλι και τον άφησε επί τόπου. Γύρισε μετά και τραυμάτισε και τον άλλο Γερμανό.

Δίπλα στη φυλακή ήταν κάτι χωράφια με καλαμπόκι ένα μέτρο ψηλό. Δυο κρατούμενοι έτρεξαν προς τα κει και κάθθηκαν μέσα στη νύχτα. Αλλά ο τρίτος δικός μας, αντί να φύγει, κάθισε να βοηθήσει το Γερμανό που ήταν τραυματισμένος. Εκείνος μόλις συνήλθε τον τουφέκισε. Το πρωί καταλάβαμε τι είχε συμβεί.

Οι στρατιώτες ήταν σε κατάσταση εκτάκτου ανάγκης. Δεν επιτρεπόταν να βγούμε στην αυλή. Δεν μπορούσαμε να πλυθούμε και να ξαλαφρώσουμε. Μετά από πεντ' έξι μέρες μας επέτρεψαν ξανά.

Κάθε λίγο και λιγάκι, ένας ανακριτής που λεγόταν Κάρλος ερχόταν να μας δει. Ο Θεός να τον έχει καλά αν ζει. Θεός σχωρέστον αν πέθανε. Του χρωστάμε τις ζωές μας.

Μας έβαλαν σε μια γραμμή και τους τριακόσιους κι ο Κάρλος με κάλεσε επειδή μιλούσα λιγάκι Γερμανικά. Μου μίλησε σε μια ρουμάνικη διάλεκτο, γιατί ήταν ο ίδιος από τη Ρουμανία, και με ρώτησε αν μιλούσα αυτή τη γλώσσα. Του είπα ότι δεν την ήξερα, αλλά τη μιλούσε η μάνα μου. Μου έδωσε την κάρτα του και μου είπε να τον ζητήσει να τον δει εκείνη μόλις μ' επισκεφθεί.

Η μάνα μου επισκέφθηκε μια μέρα τη γυναίκα του, που ήταν Ελληνίδα, για να της πει τον καφέ, εάν ο άντρας της που πολεμούσε στη Δαύλεια ήταν ζωντανός. Η μητέρα μου της είπε ότι ούτε το δαχτυλάκι του δεν είχε πάθει τίποτα.

Ευτυχώς, βγήκε αληθινή. Η μητέρα μου μετά πήγε πάλι στον Κάρλο και τον ρώτησε πώς είμαστε — ο άντρας της, ο γιος της κι ο ανεψιός της. Της είπε ότι δεν μπορούσε να μας ελευθερώσει γιατί είμαστε κατάσκοποι. Εκείνη επέμενε ότι δεν είμαστε κατάσκοποι κι αυτός υποσχέθηκε να μας ανακρίνει ξανά. Έτσι, μια Τετάρτη, μας έκανε κάποιες ερωτήσεις και είπε ότι θα φεύγαμε Παρασκευή.

Οι δυο μέρες μας φαίνονταν δέκα χρόνια, Γιάνκο, αλλά θα ήμαστε πάλι ελεύθεροι. Την Παρασκευή λοιπόν απολυθήκαμε, μ' ένα χαρτί στα χέρια μας, για να μη μας ξαναφυλακίσουν. Περπατήσαμε σαρανταπέντε χιλιόμετρα, από Λιβαδειά μέχρι Θήβα, αλλά νιώθαμε τα πόδια μας ελαφριά σ' όλο το δρόμο.

Έτσι λοιπόν τελείωσαν τα βάσανά μου. Άλλοι 17 Τσιγγάνοι στα Πετράλωνα εβρέθηκαν έξω από τα σπίτια τους και τουφεκίστηκαν. Τρεις από αυτούς επέζησαν. Ένας ζει ακόμα σε ψυχιατρική κλινική (ο Χρήστος Γιαννακάκης), άλλος ένας επίσης τρελάθηκε (ο Κλεάνθης Βασιλείου ή Χατζηλάμπρος).

Το '41 δόθηκε διαταγή όλοι οι Τσιγγάνοι να μεταφερθούν σε στρατόπεδα συγκέντρωσης στη Γερμανία. Μας είχαν μαζέψει σε διάφορες πόλεις και ήταν έτοιμοι να μας ξαποστείλουν. Αλλά ο αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός, που ήταν και πρωθυπουργός, αρνήθηκε να μας δώσει στους Γερμανούς, λέγοντας πως είμαστε «τα λουλούδια της Ελλάδος» και έτσι επιζήσαμε.

Εμείς που μείναμε

Εμείς που μείναμε στο χώμα το σκληρό
Για τους νεκρούς ν' ανάψουμε λιβάνι
Κι όταν χαθεί μακριά το караβάνι
Του χάρου το μεγάλο πεχλιβάνι
Στη μνήμη τους θα στήσουμε χορό.
Εμείς που μείναμε θα τρώμε το πρωί
Μια φέτα από του ήλιου το καρβέλι
Ένα τσαμπί σταφύλι από τ' αμπέλι
Και δίχως πια του φόβου το τριβέλι
Μπροστά θα προχωράμε στη ζωή.
Εμείς που μείναμε θα βγούμε μια βραδιά
Στην ερημιά να σπείρουμε χορτάρι
Και πριν για πάντα η νύχτα να μας πάρει
Θα κάνουμε τη γη προσκυνητάρι
Και κούνια για τ' αγέννητα παιδιά.

Η φωτογραφία είναι από το μνημείο που υπάρχει στον Ταύρο για τους έντεκα Τσιγγάνους που εκτελέστηκαν από τους Γερμανούς στις 4 Αυγούστου 1944. Τα ονόματά τους είναι: Ιορδάνης Βασιλείου, Βαγγέλης Γεωργίου, Απόστολος Εναγγελίδης, Ιωάννης Πασαλούκος, Γεώργιος Σαραφούτσου, Αριστείδης Σαρρής, Νίκος Σιακούρης, Νάζαρος Τσατογιάννης, Γεώργιος Τερουτάκης, Παντελής Χρήστου.

22. Το καραβάνι του Θεού

Τ. Παπαποστόλου

Πρώτος ο Μπίλιος άρχισε να τους λέει για τις μάχες και τις ενέδρες, που στήνανε στους φασίστες κατακτητές και πόσο αφιόνι ήτανε ποτισμένοι και μίσος για τους λαούς που είχανε υποδουλώσει.

Πιάσαμε προχθές, που λέτε, σε μια ενέδρα έναν αιχμάλωτο Γερμανό στρατιώτη, ήτανε δεν ήταν δεκαοχτώ χρονών! Κατάξανθος, ομορφόπαιδο, άγγελος σωστός έμοιαζε. Μ' έβαλε ο καπετάνιος να τον ανακρίνω εγώ, λόγω που ξέρω τη γλώσσα τους. «Κουβέντιασ' τον και πες μας, να δούμε τι θα κάνουμε με δαύτον» μου είπε.

Τον πήρα λίγο παράμερα, έτσι καθώς τον είχαμε δεμένο πιστάγκωνα, κι άρχισα να του μιλάω ευγενικά. Μπιλ, μου είπε πως τον έλεγαν.

Του είπα την αλήθεια, πως είμαι τσιγγάνος Σέρβος και είχα κάνει χρόνια με το καραβάνι μας στη χώρα τους, γι' αυτό ξέρω και τη γλώσσα. Τότε εκείνος με κοίταξε θυμωμένα, υποτιμητικά και μου 'πε:

— Είδες, το λοιπόν, πόσο δίκιο έχει ο Φύρερ, που σας κυνηγάει και σας όπως τους Εβραίους;

— Δεν έχεις δίκιο, του είπα, εμείς οι τσιγγάνοι δεν πολεμάμε ούτε μισούμε κανέναν. Μ' όλους τους λαούς είμαστε φίλοι και τους αγαπάμε. Αντιστεκόμαστε μόνο και πολεμάμε όποιους πάνε να μας αφαιρέσουνε την ελευθερία μας. Τι λες, Μπιλ, εσένα δε σ' αρέσει η ελευθερία; Να 'ναι όλοι οι άνθρωποι λεύτεροι και να κυβερνάνε το δίκιο και η αγάπη;

— Μ' αρέσει, γι' αυτό πιστεύω στο Θεό, μα και στο Χίτλερ, αυτός μόνο θέλει να ξεσκλαβώσει όλους τους λαούς απ' τη φτώχεια και τ' άδικο!...

– Και πιστεύεις, Μπιλ, πως μπορεί να 'ρθει καμιά ελευθερία με τον πόλεμο και τη βία; Ξέρεις, υπάρχει κανένα παράδειγμα τέτοιο στην ιστορία του κόσμου; Ξέρεις κανέναν να ελευθερώνει τον άλλον, όταν τον σκλαβώνει, τον ατιμάζει, του καίει το σπίτι;

– Έτσι πρέπει να γίνει στην αρχή... είπε δισταχτικά.

– Η βία, Μπιλ, δεν είναι δυνατό να φέρνει πουθενά καλό μέσα της, ούτε στην αρχή ούτε στο τέλος... Μόνον η ειρήνη, η αγάπη και το δίκαιο μπορούν να φέρουν την ελευθερία στον άνθρωπο.

– Είσαι κομμουνιστής, ισοτρούχτορας, κατάλαβα!...

– Λάθος κάνεις, δεν είμαι κομμουνιστής, κι αυτοί λάθος δρόμο πήρανε στην πράξη. Με τη βία πολεμάνε να επιβληθούν! Όμως η δικαιοσύνη, η αγάπη και η ελευθερία δε μετριούνται με λόγια και θεωρίες δογματικές, που τις διδάσκουνε στα σχολεία τους, ούτε με δικτατορίες προλεταριάτου, με τις πράξεις λογαριάζονται και ζυγιάζονται. Ευτυχώς που η βία και το ψέμα δεν αντέχουνε στο χρόνο, απ' όποιους κι αν επιβάλλονται.

Κάθισε λίγο σκεφτικός ο αιχμάλωτος κι ύστερα με κοίταξε ίσα στα μάτια με θάρρος, λέγοντας:

– Μπορεί να 'χεις δίκιο, όμως είμαι ορκισμένος να πεθάνω για το τρίτο Ράικ και το Χίτλερ. Το ξέρω πως θα με σκοτώσεις! Όμως θα πάω συνεπής στον όρκο μου στον άλλο κόσμο!

– Η αισιοδοξία πως υπάρχει αιώνια ζωή μετά θάνατο, Μπιλ, έχω διαβάσει πως υποστηρίχθηκε απ' τον Πλάτωνα όχι επειδή είναι σωστή, μα για να γίνονται οι στρατιώτες πιο πρόθυμοι να σκοτώνονται στις μάχες, όπως μέχρι σήμερα... Αν ήτανε μόνο στο χέρι μου, δε θα σε σκοτώνω ποτέ! Ούτε στις μάχες που κάνουμε μ' αρέσει να σκοτώνω. Όμως εκεί αντιστεκόμαστε, πολεμάμε για την ελευθερία που πάνε να μας αφαιρέσουν κι αν δε σκοτώσω, θα με σκοτώσουν οι άλλοι.

– Καλά τα λες, τσιγγάνε, όμως μην προσπαθείς να με πείσεις. Κάνε ό,τι είναι να κάνεις να τελειώνουμε!...

Τα μάτια του τα γαλανά, τα όμορφα, καθώς με κοίταζαν τώρα, μου έφερναν ρίγος και λιποψυχιά, έτσι καθώς σκεφτόμουνα πως εκείνο το λεβεντόπαιδο, ο έφηβος των δεκαοχτώ χρόνων, εκείνος ο ξανθός άγγελος, που θα τον λαχαρούσαν όλες οι γυναίκες του κόσμου, σε λίγο θα κειτόταν νεκρός!...

Κείνη την ώρα μας πλησίασε ο καπετάνιος λέγοντας:

— Ακόμα τα λέτε; Τι έγινε, πώς τον είδες; Θα 'ρθει μαζί μας;

— Δεν το νομίζω, καπετάνιο, είναι ποτισμένος μέχρι μεδούλι!...

— Τότε δεν έχουμε εδώ στο βουνό φυλακές για αιχμαλώτους, τράβα τον στη χαράδρα και καθάρισέ τον να τελειώνουμε!...

Σαν μαχαιριά στην καρδιά μου ένιωσα τα λόγια του καπετάνιου, να τον σκοτώσω εγώ!... Μα αμέσως κάτι απροσδιόριστο μου πέρασε απ' το μυαλό σαν σωσίβιο να πιαστώ και να πάρω κουράγιο!

— Καλά, εντάξει, καπετάνιο, του είπα.

Και ενώ εκείνος απομακρυνόταν από κοντά μας τραβώντας πάλι για τους άλλους αντάρτες, ο αιχμάλωτος κατάλαβε, φαίνεται, την εντολή του καπετάνιου και με κοίταξε μ' ένα βλέμμα παράξενο, που τέτοιο δεν ξανάχα συναντήσει στη ζωή μου!...

— Σήκω και προχώρα προς τα εκεί, του είπα στη γλώσσα του και κείνος προχώρησε δισταχτικά προς τη χαράδρα, όπου του έδειξα, πίσω από κάτι κοντότουφα κλειστά πεύκα και πουρνάρια.

— Εγώ τον ακολούθηγα με το γεμάτο όπλο στραμμένο καταπάνω του και το χέρι στη σκανδάλη. Εκεί στο χείλος της απότομης χαράδρας τον σταμάτησα. Και κείνος —τι θάρρος!— γυρίζοντας με κοίταξε έτσι, σαν να βιαζόταν να του ρίξει τα βόλια στο κορμί, για να τελειώσει μια ώρα αρχύτερα. Όμως εγώ άφησα το όπλο μου στην άκρη και τράβηξα το δίκικο μαχαίρι από το θηκάρι που κρεμόταν στη ζώνη μου. Τότε εκείνος γούρλωσε τα μάτια του φοβισμένα, γιομάτα δάκρυα και μου πρόφερε με δυσκολία.

— Όχι με μαχαίρι! Για το Θεό!...

Δάκρυσα και γω και τον καθψύχασα αμέσως:

— Μη φοβάσαι, να σου κόψω το σχοινί θέλω, να σε λευτερώσω!

Του 'κοψα το σφικτοδεμένο σχοινί με προσοχή με το ακονισμένο μαχαίρι μου και σαν τα πρησμένα χέρια του λευτερώθηκαν, του είπα αμέσως:

— Πάρε τούτο το μονοπάτι τον κατήφορο δίπλα στη χαράδρα και θα σε βγάλει στους δικούς σου, δεν μπορώ να σκοτώσω αιχμάλωτο! Προτιμώ, αν μαθευτεί, να σκοτώσουν εμένα!...

Μακάρι να γλιτώσεις, να γυρίσεις στην πατρίδα σου, στους δικούς σου, για να με θυμάσαι. Μόνο βγάλε το αμπέχονό σου και το πανταλόνι, τα 'χουμε ανάγκη κι ακόμα τα θέλω για να δικαιολογηθώ!

— Σ' ευχαριστώ, τσιγγάνε!... Δεν το περίμενα! Μας λέγανε πως οι αντάρ-

τες σφάζουν με το μαχαίρι τους αιχμαλώτους, γι' αυτό φοβήθηκα! Με το όπλο είναι αλλιώς, δε φοβάμαι... μου είπε, ενώ είχε κιόλας ξεντυθεί και μου παράδινε τα ρούχα.

– Άντε, γεια σου, φύγε τώρα γρήγορα! και του 'σφιξα το χέρι βιαστικά.

– Θα σε θυμάμαι όσο ζω! Και τα λόγια σου θα τα θυμάμαι και θα τα μελετήσω πολύ! Γεια σου, ελεύθερε τσιγγάνε, γεια σου!

Κι έκανε τρέχοντας στο κατηφορικό μονοπάτι της χαράδρας. Κι όταν εγώ σήκωσα το όπλο μου κι έριξα δύο τουφεκιές στον αέρα, έτσι για ν' ακούσουν οι δικοί μας πως τον σκότωσα, εκείνος στάθηκε μια, γύρισε με κοίταξε και με ξαναχαιρέτησε με το χέρι, έτσι σαν να κατάλαβε το κόλπο με τις τουφεκιές.

Υστερα πέταξα την κομμένη τριχιά βαθιά στη χαράδρα και ξαναγύρισα στην ομάδα, όπου εκείνη την ώρα είχε φτάσει σύνδεσμος από κάποιο κοντινό χωριό και έλεγε λαχανιασμένος απ' το δρόμο:

– Μια φάλαγγα Γερμανών συνάντησε στο δρόμο της ένα μπουλούκι γύφτους και τους σκότωσαν όλους με μανία, ακόμα και τα μωρά! Και τα ζωντανά τους όλα! Τους άφησαν όλους καταματωμένους και άταφους στη μέση του δρόμου!... Μόνο ένα γυφτάκι, ποιος ξέρει πώς τ' άφησαν να ζήσει, ήρθε αλλοπαρμένο τρέχοντας στο χωριό και μας τα είπε τα νέα!...

Τους άτιμους! Τα μαύρα σκυλιά!... είπε ο καπετάνιος της ομάδας μας κι όλοι γύρω τρίξαμε τα δόντια, μαζί και γω! Και τα 'βαλα τότε με τον εαυτό μου: γιατί ν' αφίσω λεύτερο το νεαρό φασίστα!

Εσείς τώρα τι λέτε για όλα αυτά; Πέστε μου, γιατί εγώ δεν μπορώ να κρίνω την πράξη μου αυτή... είπε ο Μπίλιος κοιτάζοντας όλους γύρω της οικογένειάς, που τον παρακολουθούσαν συνεπαρμένοι.

– Όπως το 'πες και συ, γίόκα μου, άλλο να σκοτώνεις πάνω στη μάχη, πολεμώντας για τη λευτεριά σου, κι άλλο έναν αιχμάλωτο! Το πρώτο είναι ηρωισμός, το δεύτερο όμως είναι έγκλημα και ανανδρία. Καλά έκανες που τον απόλυσες, είπε η Ντούλκα η πεθερά του, που τον κοίταζε με μάτια γιομάτα αγάπη και λαχτάρα.

– Κι αυτοί, που σκοτώνουν τόσους άοπλους, μωρέ, δεν το λες; Ολόκληρο караβάνι αφάνισαν! Γυναίκες με μωρά στην αγκαλιά, δεν το λογαριάζεις αυτό; είπε αγανακτισμένα η Ειρήνα.

Ο Κέδρος, που δεμίλαγε ως τότε, κοίταξε όλους γύρω με ήρεμο και σταθερό βλέμμα λέγοντας:

— Μα, αν κάναμε και μεις ό,τι κάνουν αυτοί, αν σκεφτόμασταν έτσι, τότε δε θα διαφέραμε σε τίποτε απ' αυτούς! Μπορεί λοιπόν να κάνουμε τις ίδιες πράξεις και να 'χουμε τα ίδια αισθήματα, αφού αγωνιζόμαστε για δύο τελείως διαφορετικά πράγματα ο καθένας; Αυτοί κάνουν τον πόλεμο για να σκλαβώσουν όλο τον κόσμο, να τον υποδουλώσουν. Εμείς για να λευτερωθούμε, επομένως για την ελευθερία. Μπορεί, το λοιπόν, να 'χουμε τις ίδιες ιδέες, να κάνουμε τα ίδια μ' αυτούς, αφού οι δρόμοι μας είναι αντίθετοι; Λέω λοιπόν και γω πως η πράξη του Μπίλιου να λευτερώσει τον αιχμάλωτο ήτανε ανταξια του αγώνα που κάνουμε. Πανανθρώπινη ελευθερία δεν είναι μόνο να δίνεις ελευθερία στο φίλο σου και το δικό σου. Σ' αυτούς θα τη δώσεις έτσι κι αλλιώς. Αγώνας για την πανανθρώπινη λευτεριά, που λέμε ότι κάνουμε μεις, θα πει να δίνεις ελευθερία στους ξένους και εχθρούς, ίση με τους δικούς σου. Τότε μπορεί να ελπίσουμε πως κάποτε θα επικρατήσει στον κόσμο μας η πανανθρώπινη λευτεριά, που μαζί της πάντα πάνε αντάμα η αγάπη και η δικαιοσύνη, που είναι τρίδυμες αδερφές!...

— Ευχαριστώ, πάτερα Κέδρο, με ξαλάφρωσες με τα λόγια και τις σκέψεις σου!...

— Έχετε γυναίκες στην ομάδα σας, αντάρτισσες, Μπίλιο; ρώτησε η Ντούλκα.

— Έχουμε τρεις και είναι λιονταρίνες σωστές στις μάχες και τις ενέδρες που κάνουμε! είπε ο Μπίλιος.

— Τι λες, Κέδρο, να πάω και γω κοντά τους να ζώσω τ' άρματα, το θέλω πολύ να πάρω μέρος σε τούτο τον αγώνα!...

— Ο αγώνας, γυναίκα, δε γίνεται μόνο με τ' όπλο. Στα μετόπισθεν μπορεί να 'σαι πιο χρήσιμος. Να, ας πούμε, αυτό που κάνουμε εμείς γυρίζοντας στα χωριά με το τραγούδι μας και τις ομιλίες που κάνουμε, μπορώ να πω είναι χραιμότερο απ' τον ένοπλο αγώνα. Ο λαός αναπερώνεται μ' αυτό που κάνουμε, παίρνει θάρρος και δύναμη να λευτερωθεί!...

— Εγώ πρέπει να πηγαίνω, είπε ο Μπίλιος, άρχισε κιόλας να χαράζει, πριν φέξει πρέπει να φύγουμε απ' το χωριό.

Και σηκώθηκε να φύγει, αφού πρώτα έσκυψε και φίλησε τη μικρή Ντούλκα, την κόρη του, που κοιμόταν αμέριμνη. Ύστερα φίλησε όλους και ξεπόρτισε. Η Ειρήνα δακρυσμένη τον ξέβγαλε ως έξω κι ακούστηκε να κλαίει μ' αναφιλητά, σαν να τον αποχαιρετούσε για πάντα!...

Έλα, μην κάνεις έτσι, της έλεγε ο Μπίλιος, γρήγορα θα τελειώσει ο πόλεμος, θα λευτερωθούμε και τότε θα 'μαστε πάντα μαζί. Μόνο την Ντούλκα μας και τα μάτια σου!...

Και κείνη έκλαιγε, έκλαιγε και δεν τον άφηνε απ' την αγκαλιά της να φύγει, ώσπου βγήκε η μάνα της έξω και τη μάλωσε, την ξεκόλλησε από πάνω του με το ζόρι και έφυγε εκείνος τρέχοντας. Σε λίγη ώρα ένα αντάρτικο τραγούδι λευτεριάς αντήχησε σ' όλο το χωριό, έτσι καθώς η ομάδα με τον Μπίλιο έφευγε προς το βουνό.

23. Αυτοί που έφεραν την καταχνιά

Μ. Λουντέμης

Αφιερώνεται στη σεπτή μνήμη

*των πέντε ευγενικών ΓΥΦΤΩΝ που πέσανε από τα βόλια των Γερμανών
το 1944 στα Πετράλωνα. Μ.Λ.*

Λυκοκαιρός. Απριλιάτικος χειμώνας — αναποδιές της σφαίρας. Τα πούσια απόμειναν κατακαθισμένα στον κάμπο σαν τους τζαναπέτικους μουσαφίρηδες που δε λένε να ξεκουμπιστούν. Τα βουβάλια μουκανάνε μες στη μύτη σου χωρίς να μπορείς να τα ξεδιακρίνεις. Ώρα που λυσσάνε τα καταραμένα (οι λύκοι) και χυμάνε στα λουφαγμένα πρόβατα.

Τα λειβάδια είναι βουλιαγμένα στο νερό — άιντε κυνήγα τα. Πού και πού ν' ακούσεις φωνή ζευγολάτη. Μα —α!— οι λελεκομένες θα τον βρούνε. Ας πα να 'ναι χίλια πούσια. Ακολουθάνε τον οργωτή σαν τους καλούς σποργιάδες. Προσεχτικά-προσεχτικά, σαν τις μη μου άπτου κυράτσες, που τρομάζουν μη βρέξουνε τα σκαρπίνια τους.

Ο Γιαβρούσης βγάζει τη μύτη του απ' την τρύπα της παλιοσαντήρας, του την κοκκινίζει το κρύο, και την ξανατραβάει τουρτουρίζοντας μέσα.

— Αλάχ μπελασινί βερσίν για τουμάνι. Φτού! (Να παρ' ο διάολος να πάρει για καταχνιά).

Η Τσιμοίρα η γυναίκα του τού σπκώνει αψά φωνή:

— Το χιόνι το 'φας, μπε γουρσούζη! Το τουμάνι δεν ταγιαντάς; Γιαζίκ!

Ο Γιαβρούσης τουρτουρίζει:

— Άσε το κεντί... που θ' ανεβαίνει ο ήλιος.

— Κιοπέ-ολού! Τα κουτάβια σου μπαϊλντίσανε μπε απ' την αφαγιά.

— Γυναίκα, σους! Οι χωριανοί είναι τσιγενέ-μιλέτια. Με κυνηγάνε με τις σόπες.

— Τότες ψόφα!

— Πομονή ντε. Τώρα να σπκωθεί το τουμάνι, να χαλέψω ψίχα πίτουρο, να κάνης τσορβά, να τα φαίσεις.

Μια στίβα γυφτοσπόρια με γδυτές μαύρες κοιλιές τουρτουρίζουνε ένα γύρω στη γυφτομάνα.

– Ανατζίκ – μπουμπατζίκ τσορμπά... Ανατζίκ – μπουμπατζίκ τσορμπά... (μανακίτσα... πατεράκι... σούπα).

– Η Τσιμοίρα να συνάζει σαν την κλώσσα.

– Έι τζιέρια μ'... έι μανάρια μ', έι... Σούκω μπρε άντρα!

Ο Γιαβρούσης ρουθουνάει σαν το τεμπέλικο ζο που το στέλνουνε για δουλειά. Σέρνεται ως την μπασιά, τραβάει το καπίστρι του γομαριού και ξαναμπαίνει τουρτουρίζοντας μέσα. Το γομάρι, όπως όλα τα γύφτικα ζα, ξέρει τη δουλειά του. Ζυγώνει το κεφάλι του στην τρύπα της τσαντήρας και το χώνει μέσα. Ευτύς τα γυφτόπουλα συνάζονται ένα γύρω στο μούτρο του γαιδουριού και κουκουλίζονται. Αυτό είναι το γύφτικο μαγκάλι: Ο αχνός του γομαριού. Πολλές γεναριάτικες νύχτες οι λύκοι κουτουρτζιζουνε και φτάνουνε ως τα τσαντήρια. Εκεί τότες στρώνεται ένας πόλεμος αιματερός. Τα πισινά ποδάρια δίνουν, δίνουν, δίνουν ώσπου ή αποκάμουνε ή τρώει ο λύκος την κλωτοιά σε καμιά μασέλα και σπκώνεται και πάει στον αγύριστο. Αν ο νοικοκύρης έχει κάναν παλιοτσιφτέ ή καμιά παλιά κάμα, βγαίνει κι αυτός και δίνει κána χέρι, αν δεν έχει, κάθεται μέσα και τρέμει και καταριέται το ριζικό του.

– Σούκω μπρε άντρα! Ξαναφωνάζει η Τσιμοίρα. Σούκω μπρε τεμπελχανά!

Η Τσιμοίρα το γουδί της. Κείνη την ώρα φταρνίστηκε το γομάρι. Η Τσιμοίρα στη φούρκα της το κλώτσοσε και τα γυφτόπουλα δυνάμωσαν τα κλάματα. Ο Γιαβρούσης μάζαγε ένα σκοινί της τσαντήρας για τσιγάρο.

Αυτή η καταχιά είναι οργή και κατάρα για το ξέσκεπο τούτο φτωχόσογο. Θα πεις το χιόνι έχει καλωσύνη; Η η βροχή; Κακά και ψυχρά είναι και τα δυο, θα τα νταγιαντάς. Η βροχή κυλάει, φεύγει. Το χιόνι στρακώνει, φκουαρίζεται. Μα το πούσι; Πράμα δαιμονικό. Μουσκεύει το τσαντηροπάνι, βοσκάει μέσα στα σκουτιά. Μπαίνει μες στο κόκαλο και το σκουριάζει, σου μαγκώνει την κλείδωση. Ύστερα σου σκεπάζει όλον τον κόσμο και δε βλέπεις μιαν απίθαμή μπροστά σου. Δεν μπορείς να δεις τ' αστέρι για να καρατάρεις τους αέρηδες και τα ουρανοδρόμια, να μετρήσεις τα χάρια της αρκούδας, τίποτα...

Τη φοβάται το λοιπόν, κι έχει δίκιο να τη φοβάται και να την τρέμει την καταχιά, η ράτσα τούτη η μαυριδερή κι ανυπρόκοβη.

Πρώτα, στα χρόνια τα παλιά και βλοημένα, είχαν κι αυτοί μια στάλα πέραση σε τούτο το ντουινιά. Φτιάχνανε – και τι θέλεις και δε φτιάχνανε; Και με τι

μεράκι! Μύλους, κόσκινα, πυροστιές... γουδιά, ψάθες, καλαθούνες. Τώρα ήρταν τα σύνεργα του σατανά, οι μάκινες, και τη μπατάλεψαν τη δουλειά τους, τη φαληρίσανε.

Άλλοτε —εχ αχαίρευτε κόσμε!— ανθρώποι ευμαστάνε, ξενιτεμούς εικαμένε, πού να βρεθούν τα τηλεγραφα και τα τελέφωνα; Ώσπου να 'ρτει η γραφή, ας ήταν καλά η χαρτορίχτρα. «Ξενιτιά βλέπω... Το τζιέρι του καίεται. Γράμμα στο δρόμο. Και πολλοί παράδες. Την Πασκαλιά να έρχεται!...»

Τώρα πάνε όλα τα μεγαλεία. Τώρα πας στην πόστα, χαλεύεις τηλεφωνο, πιάνεις στο χέρι κείνη τη μαύρη διπλοκουτάλα, την κολλάς στόμα (στόμα και αυτί) και μαθαίνεις τα χαμπέρια απ' τον ίδιο.

Πρώτα —εχχρόνια αξέχαστα!— σεβντά είχες, την καρδιά «Του» ήθελες να μάθεις. «Ελα δω κοπελούδι μου, τη μοίρα σου να σε πω... Βάι-βάι-βάι εσύ πολύ σεβνταλίδισσα είσαι. Τον ύπνο του παλικαριού να δίνεις, την καρδιά του να του δίνεις... Βάι πολύ τζιλβελίδισσα είσαι ματάκια μου».

Τώρα; Καλύτερα ας μην τα λέμε τώρα... πού πάνε και τους βρίσκουν, οι γεβεντισμένες, μοναχές και πηδάνε τα παλούκια... ήμαρτον Θέ μου!

Τι να φάει για, και πώς να πορέψει το δόλιο το γυφταριό;

Πέρναες πρώτα απ' το χωριό —οχαμένε κόσμε κι αχαίρευτε τι κλώθεις στους ζωντανούς σου!— πέρναες πρώτα, λέω, απ' το χωριό και σε καλωσόριζε σαν το μεγάλο μουσαφίρη. «Πάμε κι ήρταν οι μοιρατζούδες! Πάμε ν' ακούσουμε τα νταούλια!» Και να εσύ, γύφτε, κόρδωμα! Τι καμάρι! Περνάς και τώρα και σε κυνηγάνε με τις σόπες. Ούτε σκυλόψωμο δε χαραμίζουνε, ούτ' ένα απλόχερο πίτουρο για τσορβά. Ζεις; Μην σώσεις να ζεις. Ψοφάς; Ζωή σ' ελόου μου. Άιντε και κάνε καρδιά ν' ανέβεις το μπαίρι. Άσααχ-αχ-αχ-αχ.

Μα όλα αυτά περνούνε. Ας είν' καλά ο Απρίλης. Ταχιά σκώνονται τα πούσια κι η ψυχή θα ξελαγαρίσει. Ταχιά ποδαίνονται οι κοπελιές — και δεν πάνε και ξυπόλπτες; Τι τους βλάβει; Είπαμε: Απρίλης! Ταχιά, που λες, πάνε οι κοπελιές στου Ντοϊράν το γκιόλι (λίμνη) —να, μιας ώρας δρόμο είναι— και γυρίζουνε με τα χέλια... που τα πετάς στη θράκα και κάνεις την κοιλιά σου παράδεισο!

Αλλά —είπαμε— τα μικρά δεν ήθελες, τα μεγάλα γύρευες — τράβα γέρο διάβολε. Καλή ήταν κι η φτώχεια. Ζωή να μην έλειπε. Από κιμπάρηδες άνθρωποι ζητιάνοι καταντήσανε. Νείσα. Τι να ίνει; Υπεμονή. Η ζωή ήταν μαύρη. Μαύρη-μαύρη τι να ίνει; Ζωή να 'ναι. Ανασαίνεις; Δόξα σοι κύριε. Φτάνει που τα πούσια φεύγανε και λαμπικαρίζ' ο κάμπος, κι ημέρευε η ψυχή. Από ψωμί;

Ταχιά ο κάμπος θα φλουρίσει απ' το στάχι. Θα πεις δικά σου είναι; Όχι. Μα ο γιαραμπής νοιάστηκε και για το πουλί, και για το μερμήγκι και για τον ατάιστο γύφτο: Να παίρνει λίγο μερτικό απ' το γέννημα.

Όλα θα μερεμετιστούνε, όλα θα φκιάξουνε. Φτάνει να 'χεις ζωή. Και σερμπεολίκι (λευτεριά). Φτάνει να φύγει το πούσι. Ωχ...

Απάνου στο ζέφκι πέρασε απ' τη δημοσιά, σύριζα στα τσαντήρια ένας άνθρωπος του μελετιού (φυλής) τους. Ξεπέζεψε απ' το γομάρι και χτύπησε στου Τζιρίμπαση. Άνθρωπος του μιλετιού τους ήταν, τον δέχτηκαν. Του κάνανε και μπούγιουρουμ» (ορίστε). Μα ο άνθρωπος φαινότανε πολύ σεκλετισμένος.

– Τι έχεις μπαμπά; του λέει η Τσιμοίρα. Τι σου έτρεξε;

Ο άνθρωπος σκούπισε το κούτελό του:

– Μαύρα χαμπέρια, είπε. Μεγάλος μουαρεμπές (πόλεμος).

– Στην Αρβανιτιά; Το ξέρουμε. Μα οι Γραικοί είναι καπλάνια. Νικάνε.

– Όχι στην Αρβανιτιά. Άλλος. Δεν παρατάτε μια στάλα το ζέφκι να βάνε-τε αυτί;

Οι γύφτοι κολλήσανε τ' αυτιά τους στο τσαντήρι.

– Τόπια (κανόνια); ρωτήσανε.

– Ψηλά στους τεπέδες. Στο γκιόλι του Ντοϊράν.

– Πχοι; Πχοι;

– Οι Αλαμάνοι.

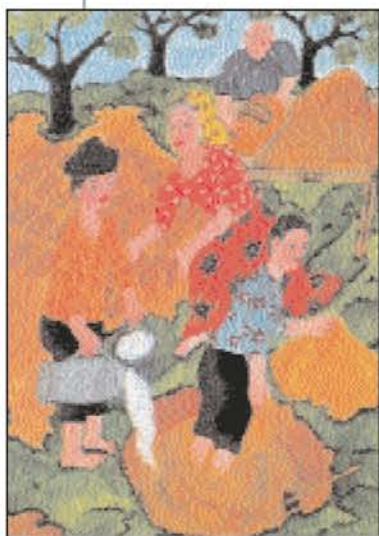
Οι γύφτοι κοιτούσανε σαν ούργιοι. Οι Αλαμάνοι; Τι μιλέτι ήταν πάλι αυτοί οι «Αλαμάνοι»;

Ο ξένος τους το 'πε όπως τ' άκουσε. Έτσι σαν παραμύθι που κάνει τον άνθρωπο ν' ανατριχιάζει και να σκεπάζεται πανωκέφαλα.

– Οι Αλαμάνοι; Να... είναι κάτι σεϊτάν – ασκέρια. Με χαντζάρια στα δόντια. Με σιδερένια κεφάλια. Με μπακιρένια παπούτσια. Πορπατάνε με τσέρκια (ρόδες).

– Τσ... τσ...τσ... κάνανε γουρλωμένοι οι γύφτοι. Μάτια έχουνε;

– Όχι. Έχουνε κάτι μπίλιες γυαλένιες, μα δε βλέπουνε. Πάνε ντογρού κι όποιοι πατήσουνε. Η μύτη τους είναι ίσκα και βγάνει σπίθες.

– Το...το...το... κάνουνε πάλι όλοι μαζί και ζαρώνουνε. Γνωρίζουνε;

– Όχι. Τα μάτια τους δε σαλεύουνε. Τους τα 'χουνε καρφωμένα.

– Το...το...το... κάνουνε πάλε όλοι μαζί οι γύφτοι. Γελάνε;

– Όχι. Είναι μάκενες. Γελάνε ποτές οι μάκενες;

– Πού είναι το μελμεκέτι τους (πατρίδα τους);

Ο γύφτος άπλωσε το χέρι του:

– Έεεε... μακριά... μακριά... αποκεί που κατεβαίνουν τα πούσια.

– Πούσια; κάναν ανατριχιασμένοι όλοι οι γύφτοι.

– Ναι, τα πούσια. Και όπου πάνε τα κουβαλάνε μαζί τους.

– Μαζί τους; Ωχ!

– Ναι, μαζί τους. Κι έχουνε και κάτι αραμπάδες (κάρα) σιδερένιους που βγάνουνε πούσι. Βγάνουνε, βγάνουνε... και γεμίζουνε όλο τον ντουινιά πούσι. Και δε σπκώνεται ποτές πια το πούσι. Πλακώνει το ντουινιά και δε σπκώνεται πια ποτές.

– Βάιιι ο ζάβαλης ο ντουινιάς. Και δε μας λες, μπαμπά. Θα διαβούνε οι Αλαμάνοι κι αποδώ;

– Αμ θ' αφήκουνε; Να, εδώ πίσω απ' τη ράχη είναι τους. Στο γκιόλι του Ντοϊράν.

– Και τι θα κάνει ο κόσμος, μπαμπά; Τι θα κάνουνε οι Γραικοί;

– Οι Γραικοί; Τους χτυπάνε, μα τι να σου κάνουνε; Είναι λίγοι. Μα το είπανε. Τεσλίμι δε γίνονται (δεν παραδίνονται).

– Έιι οι άμοιροι οι Γραικοί.

Ο ξενομερίτης σταμάτησε κι έπιασε το τσουλούφι του. Όλοι πέσανε σε βαριά, ασήκωτη βουβαμάρα. Το αίμα τους το γύφτικο, το πηχτό, πήρε να χοχλακιάζει. Όλοι περιμέναν' ορμίνια απ' τον αρχηγύφτο. Κι αυτός, που ήξερε τα γράδα και τα σουσούμια τους, ξερόβηξε με σημασία σκούπισε τα μουστάκια του απ' τη λίγδα και κοιτάζοντάς τους:

– Ακούστε, γύφτοι, είπε. Οι Γραικοί αρκαντάσπδες άνθρωποι είναι. Στο μελμεκέτι τους κονεύουμε. Το ψωμί τους τρώμε, τον αέρα τους πίνουμε. Στις στράτες τους γυροβολάμε. Οι Γραικοί αρκαντάσπδες μας είναι.

– Να μην τους αφήκουμε, μπέη, τους Αλαμάνους! Κάνουνε με μια φωνή κι οι άλλοι. Ο τόπος γιομάτος κοτρώνια είναι. Να τους πάρουμε κυνήγι.

– Ναι, αυτό να κάνουμε, μπαμπά... Λέει η βρωμο-Τοισμίρα, αρκαντάσπδες μας είναι. Κι αυτοί το σκιάζονται το πούσι.

– Ταμάμ! Κάνει ο Τζιρίμπασης και δίνει την προσταγή.

Ευτύς το γυφταριό ανασκουμπώθηκε. Γέροι, μπαμπόγριες, παλικάρια, κοπελούδες, κουτσούβελα, όλοι μπήκαν στο έργο. Όλη τη νύχτα είχανε ετοιμασίες. Άλλοι να σκάψουνε χαντάκια στο δρόμο και να σπκώσουνε πρόχωμα, άλλοι να συνάφουνε κοτρώνια και να κάνουνε μετερίζι... Όλη τη νύχτα λέω. Ως και το γαϊδούρι της Συρμάκως (της σβησμένης) έπιασε κι αυτό τον τόπο του. Το δέσανε γεντέκι σ' ένα γομάρι ζουντανό και το τραβήξανε στο δρόμο για να το βάλουνε φραγή στο βάρβαρο.

Εδώ δεν είχαμε πια λύκους. Δε μας διαγούμιζαν τσακάλια... Εδώ πούσι μας κουβάλαγαν, χαμό φέρνανε. Εδώ σιδερένιες πατούσες θα ζουλάγανε τα στήθια μας. Και τι... όχι να πεις μια, να πεις δυο. Μιλιούνια πατούσες από μαντέμι που «κιχ» να κάνεις, λιώμα στο κάνουνε το πλεμόνι σου. Αμάν.

Μπρε! εμείς τους αγαπάμε τους Γραικούς. Ας πα να μας κυνηγάνε με τις σόπες—δικά μας είναι τα παιδιά—μπα! Οι Αλαμάνοι τι μπερδεύονται στα νιτερέσα μας; Το που είμαστε ξεσκλιάρηδες; Το που φαίνονται οι κώλοι μας; Είμαστε μωρέ και φαινόμεστε!

Κείνη την ώρα την επίσημη που ξεθόλωνε η πλαγιά κι έλιωνε η νύχτα την καρβουνόσκοπη στ' αέρι, απ' το κουδέλι του βουνήσιου δρόμου ξάντισαν οι Αλαμάνοι με τους σιδερένιους αραμπάδες τους και γκράγκα-γκρούγκα κατρακύλαγαν μέσα στην Ελλάδα. Ο Τζιρίμπασης σαλτάρησε σα μαύρος άπλυτος γάτος σε μεγάλη κοτρώνα.

Έχωσε τη μαυριδερή χερούκλα του στο αμπέχωνο (Ναπολέοντας!) και φώναξε (τσάκωσε και δυο ψείρες στριμωγμένες στη ζεστασιά του κόρφου): Εεε! Γύφτοι—φώναξε— όποιος κλώσει θα τον σβήσω! Μουαρεμπέ έχουμε... Το μάτι σας τσιλίκι. Επ!

Υστερα αρχινάει να μοιράζει τις προσταγές:

– Γιαβρούς! Τον τσιφτέ! Μπεγιάζη σφίξε καλά τη βρακοζώνα σου! Γαμπρέ εσύ το μαρτίνι! Εσύ το γκρα! Τσιμισίρα, τα μαστραπαδάκια στα παιδιά! Εσύ την τσάπα! (Οι Αλαμάνοι πια φάνηκαν μπροστά στο μετερίζι και έπεσαν απάνου σε δεκαπέντε μισόγδυτους ερεθισμένους ανθρώπους, αποφασισμένους να τους κόψουνε το δρόμο). Ντομούζη — φώναξε ο Τζιρίμπασης σαν καπετάνιος που πέφτει απάνου στο μεγάλο κύμα: Ντομούζ! Κιοπέ-ολού! Βάρα το ζουρνά σου! (Οι Αλαμάνοι φτάσανε...)

—Τεολίμ!!! φωνάζουνε όλοι μαζί οι γύφτοι σα μια οικογένεια ζαγάρια.
Τεολίμ! Σκύλοι! Εσείς είσατε που θα φέρετε το πούσι; Να!

Και τους ρίχνουνε την πρώτη μπαταριά.

Μα δεν πρόκαναν να δευτερώσουνε. Οι αραμπάδες ξεράσανε φωτιά και πούσι και τους θερίσανε.

Ο «επικεφαλής» κατέβηκε να δει τον πρώτο πληθυσμό που τους πολέμισε.

Τσιγκόινεν... λέει στους άλλους. Και κατόπι ανεβάζοντας τη φωνή κράζει προς τη μεγάλη φάλαγγα:

— Χέεε!!! Καμεράντεν! Τον τόπο αυτό τον λένε Γκρήχελαντ! Αποδώ και πέρα θα περπατάμε με το δάχτυλο στη σκαντάλη! Εδώ θα ζει όποιος σκοτώνει πρώτος. Εμπρός-Μάρς!

Τα σίδερα, τα κανόνια, οι αραμπάδες ξεκίνησαν... Και πάνω τους, με το δάχτυλο στη σκανδάλη, οι άνθρωποι φέρανε στον τόπο μας την καταχνιά. Την καταχνιά και το θάνατο.

Εξομολογούμαι επίσημόν σας. Εκτός του ότι ως επίσκοπος έχω καθήκον ιερόν να μεριμνώ δια πάντα άνθρωπον, ασρέτως φυλής ή καταστάσεως, ως Έλληνα επίσκοπον με έλκυσε μια λεπτομέρεια την οποία μου είπε ο πρωϊκός ταγματάρχης της πυροφυλακής Βλάσος, ο οποίος υπηρετούσε κατά τους σκληρούς χρόνους της κατοχής. Τι μου είπε; Όταν το 1941 τα παιδιά της Πίνδου, τα παιδιά της Αθβαρίας κατέρρεον λόγω της φοβεράς επιθέσεως του άξινος και διήρχοντο διά της κοιλάδας ταύτης ζυμιά και εγκαταλελειμμένα, οι Τσιγγάνοι ήνοιζαν τας οικίας των, έβρασαν νερό εις καζάνα και έπλυναν τα παιδιά της Πίνδου. Επί ένα δε μήνα έτρεπον αυτούς με τα όσπρια τα οποία έχουν κατά την επίσημον έκθεσιν της πυροφυλακής Φλωρίνης.

*Επίσκοπος Φλωρίνης Αυγουστίνος,
περιοδικό Σύλλαξ, 1969*

Αντί επιλόγου

Από το βιβλίο της I. Fonseca, *Bury me Standing*

«Πες μου» ρώτησε, «από πού έρχονται οι Ρομά;» Σε ένα κομμάτι σλοβάκι-κης εφημερίδας έφτιαξα έναν πειρατικό χάρτη και σχεδίασα την Ινδία. «Κι εμείς βρισκόμαστε εδώ». Ζωγράφισα ένα Χ στο χάρτη μου, λίγο πιο αριστερά από το κέντρο. Το Χ ήταν το σπίτι του Γκέζα Καμπούς, με το ένα δωμάτιο, στη μέση του δίχως όνομα κεντρικού δρόμου στην τσιγγάνικη γειτονιά της πόλης Krompachy. Το Krompachy είναι μια πόλη στην ανατολική Σλοβακία, νότια της Πολωνίας, δυτικά από τα σύνορα με την Ουκρανία, ακριβώς δίπλα στη ρουμα-νική Τρανσυλβανία. Καθόμαστε στην καρδιά της Μεσοευρώπης, ή με γεωγρα-φικούς όρους, στην υπο-Καρπάθια Ρουθενία — ένα μέρος από όπου οι άνθρω-ποι μάλλον φεύγουν παρά πηγαίνουν για να μείνουν εκεί. Το Krompachy, όπου κάποτε λειτουργούσε ένα εργοστάσιο χαλκού, και ο Γκέζα δούλευε εκεί, δεν βρίσκεται σε κανέναν από τους τουριστικούς οδηγούς...

Η μετανάστευση των Τσιγγάνων έχει παρομοιαστεί με μια ραχοκοκαλιά που απλώνεται πάνω στο χάρτη της Ευρώπης. Αν κανείς συμπεριλάμβανε κάθε ομάδα που γνώριζε ή φανταζόταν ότι αποσπάστηκε και πήρε το δικό της δρόμο, ίσως έτσι θα έδειχνε. Αλλά προσπάθησα να κάνω τα πράγματα απλά, με δύο βασικές γραμμές που έδειχναν την ανθρώπινη διαδρομή: από την Ινδία στην Περσία και μετά ένα πιρούνι, προς την Αρμενία, τη Συρία και το Ιράκ από τη μία πλευρά και από την άλλη στη Βυζαντινή Ελλάδα, τα Βαλκάνια και στη συνέχεια στη Δυτική Ευρώπη και το Νέο Κόσμο. Κρατώντας το δάχτυλό μου πάνω στο Χ έστρεψα το χάρτη προς τη μεριά του Γκέζα. Τον μελέτησε, σήκωσε τα μάτια του και χαμογέλασε, απολογητικά αλλά σταθερά.

«Δεν ταιριάζει» είπε, ακουμπώντας πίσω και δείχνοντας μ' ένα χαμόγελο τα κάτασπρα δόντια του. «Λυπάμαι, αλλά δεν μπορεί να είναι σωστός»... «Λοι-πόν, εσύ τι νομίζεις;» τον ρώτησα, διπλώνοντας το χάρτη. «Από πού νομίζεις ότι έρχονται οι Ρομά;»

Ο Γκέζα σήκωσε ψηλά τις παλάμες του, άνοιξε τα μάτια του διάπλατα και οι γωνίες του στόματός του κατέβηκαν — έμεινε σκεφτικός.

Μετά από ένα διάστημα, το χαμόγελό του ξεπήδησε και πάλι.

«Από το Krompachy;» είπε. Σήκωσε τους ώμους του. «Δεν ξέρω. Νομίζω ότι είμαστε από το Krompachy».

Ίσως ο Γκέζα να με είχε ρωτήσει για την καταγωγή του λαού του μόνο και μόνο για να πιάσουμε κουβέντα. Δε συνάντησα πολλούς Τσιγγάνους που να τους ενδιαφέρουν τέτοια ζητήματα. Η αρχαία ιστορία, για τους περισσότερους, συνίσταται στις παλιότερες αναμνήσεις του γεροντότερου που ζει ανάμεσά τους. Αλλά σκεφτόμουν τον Γκέζα συχνά στα ταξίδια μου και τον συναντούσα ξανά και ξανά.

Η απάντηση του Γκέζα είναι μια καλή απάντηση: το σπίτι μπορεί να βρίσκεται παντού και κάθε μέρος μπορεί να γίνει σπίτι. Ίσως οι απαρχές δεν έχουν και τόση σημασία. Με τη σχεδόν μυθική τους παρουσία, οι Τσιγγάνοι είναι οι άνθρωποι που πάντα βρίσκονταν εκεί γύρω αλλά έπρεπε συνέχεια να ξεκινούν από την αρχή, όπου κι αν βρίσκονταν. Και το να φτάσουν εκεί όπου βρίσκονται κάθε φορά είχε πάντα σταθεί μια μακριά, δύσκολη διαδρομή.

Και λίγα περισσότερα

Η γνώση μοιάζει με το νερό, μοιάζει με τη φωτιά
Έτσι γεννήθηκαν τα δυο να μείνουν στη γη βαθιά.
Με την κρυφή τέχνη ο σοφός απ' τη γη τα ξεθάψει
Κι αφού τα βγάλει στο φως, πάλι στη γη ας τα θάψει.
Κι αν δώσεις δρόμο στο νερό, στη γη μια ρεματιά θ' ανοίξει
Κι αύριο με τον καιρό μπορεί να σ' ανταμώσει, να σε πνίξει
Κι αν τη φωτιά να καίει την ξεχάσεις πιάνει στο λόγγο πυρκαϊά
Που θα την περάσεις αύριο, να πας πέρα μακριά.

1. Ο καθημερινός χρόνος

Η εκάστοτε κοινωνική οργάνωση, η ιστορική συγκυρία και οι δυνάμεις που κυριαρχούν σε αυτή δίνουν τον τόνο στον τρόπο που ο άνθρωπος νοηματοδοτεί και βιώνει το «χρόνο» του. Όπως και ο χώρος, έτσι και ο χρόνος εκφράζει κυρίως σχέσεις. «Έχασε τα πασχάλια του», «από Άι Γιώργη σ' Άι Δημήτρη κι από Άι Δημήτρη σε Άι Γιώργη», «ένα τοιγάρο δρόμος», είναι μερικές από τις εκφράσεις που δείχνουν το διαφορετικό τρόπο με τον οποίο γίνεται αντιληπτός και μετριέται ο χρόνος. Οι χριστιανοί μετρούν με αφετηρία τη γέννηση του Χριστού και οι μουσουλμάνοι με αφετηρία την Εγίρα, για τους αρχαίους Ρωμαίους οι 15 του μηνός είχε τόσο ιδιαίτερη σημασία, που χρησιμοποιούσαν ειδική λέξη γι' αυτή τη μέρα. Ο κόσμος συντονίζει το ημερολόγιό του, καθιερώνει ενιαία αρχή του έτους και κοινή αφετηρία για τη μέτρηση της ώρας (το αστεροσκοπείο του Γκρήνουιτς) μόλις το 17^ο αιώνα, και πάλι όχι στο σύνολό του. Καμία από αυτές τις διαφορές ή τις εξελίξεις δε λαμβάνει χώρα σε ένα πολιτισμικό κενό. Όλες τους αποκρυσταλλώνουν το είδος των αντιλήψεων και των σχέσεων που διέπουν τις αντίστοιχες κοινωνίες.

Οι Τσιγγάνοι μπορούν να έχουν διαφορετική αίσθηση του χρόνου από τους μη Τσιγγάνους. Αυτό δεν είναι μία εγγενής ιδιότητα ή ένα χαρακτηριστικό της προσωπικότητάς τους, αλλά μία συστηματική διαφοροποίηση που αποκρυσταλλώνει ιστορικές συνθήκες και κοινωνικές σχέσεις.

A

Οι Τσιγγάνοι δε συνδέουν την αίσθηση που έχουν για το χρόνο με μία ισχυρή αίσθηση της «ιστορίας» τους ως μιας νομοτελειακής πορείας, όπως συμβαίνει με τους περισσότερους «λαούς».

Οι σχέσεις και η χρονική αποτύπωσή τους εντάσσονται σε ένα πολιτισμικό σύστημα που νοηματοδοτεί με συγκεκριμένο τρόπο τον καθημερινό, τον προσωπικό και τον τοπικό χρόνο και, πολύ περισσότερο, του δίνει μια ορισμένη προοπτική. Οι άνθρωποι έτσι ομαδοποιούνται και αποκτούν συλλογικές ταυτότητες και στη βάση του τρόπου με τον οποίο σκέφτονται για το χρόνο τους και τοποθετούνται μέσα σε αυτόν. Οι περισσότεροι κοινωνικοί σχηματισμοί

στηρίχτηκαν σε μία γραμμική (όσο και αποσπασματική) αντίληψη για την ιστορία, μια αντίληψη που ταύτιζε την έναρξη του «μετρήσιμου» χρόνου με την εμφάνιση των συγκεκριμένων κοινωνιών (ή των προγόνων τους). Για τους σχηματισμούς αυτούς, ο χρόνος δεν είναι παρά το όχημα της εξέλιξής τους και προδιαγράφει μια ορισμένη κατάληξη γι' αυτούς. Ας δούμε για παράδειγμα πώς σκέφτονται το χρόνο τους οι Έλληνες. Η «ιστορία» γι' αυτούς αρχίζει με την «αρχαία Ελλάδα», περνάει στο «Βυζάντιο» και εισέρχεται στη νέα εποχή μέσα από την «Ελληνική Επανάσταση». Οι «περίοδοι» που έχουν επιλεγεί για να κατατμήσουν και να επενδύσουν νοηματικά το χάος του χρόνου υπονοούν μία διαρκή εξέλιξη των Ελλήνων που τείνουν, μέσα από την πορεία τους στο χρόνο, σε κάποια ολοκλήρωση ή κατάληξη. Η ρευστότητα του πραγματικού χρόνου παγώνει, καθώς «φωτογραφίζεται» σε ορισμένες καταστάσεις (δηλαδή στατικές αποτυπώσεις), οι οποίες, όπως στα κινούμενα σχέδια, καθώς προβάλλονται γρήγορα η μία μετά την άλλη, δίνουν την ψευδαίσθηση της αδιάλειπτης κίνησης.

Οι Τσιγγάνοι από την άλλη πλευρά, καθώς δε συμμετείχαν στις διαδικασίες συγκρότησης τέτοιων επίσημων «λόγων», διατήρησαν μία λιγότερο σχηματική αντίληψη του χρόνου. Για τους Τσιγγάνους ο χρόνος είναι πολλαπλός και σύνθετος, είναι ο χρόνος όλων των ανθρώπων που συναντούν και με τους οποίους συμβιώνουν (διαμεσολαβημένος, φυσικά, από το ιδιαίτερο πρίσμα των σχέσεων που διατηρούν με αυτούς τους ανθρώπους), είναι ένας χρόνος ρέων, που τους οδήγησε στην παρούσα κατάστασή τους μέσα από διαφορετικούς δρόμους, που επιφυλάσσει αλλαγές και εκπλήξεις και που δεν προκαθορίζει κανέναν ξεχωριστό προορισμό για την ομάδα τους. Θα λέγαμε ότι οι Τσιγγάνοι ανήκουν στις ελάχιστες ομάδες που αντιστάθηκαν στον πειρασμό να αποικιοποιήσουν το χρόνο.

B

Η σχέση μιας ομάδας με το χρόνο εξαρτάται από τη σχέση της με το χώρο.

Οι πληθυσμοί που συνέδεσαν την ταυτότητά τους με μια ορισμένη περιοχή (γεωγραφική ή διοικητική) ταύτισαν το χρόνο με τις τμήσεις και τις νοηματοδοτήσεις που υπαγόρευε η συγκεκριμένη περιοχή, μέσα από τις παραγωγικές δραστηριότητες και τα πολιτισμικά συστήματα που την καθόριζαν ως

τέτοια. Για τους εγκατεστημένους πληθυσμούς ο (πραγματικός ή συμβολικός) «χώρος» στον οποίο βρίσκονται είναι ο μοναδικός δυνατός και η οργάνωση και αίσθηση του χρόνου που αυτός ο χώρος επιβάλλει είναι η μόνη που μπορούν να εννοήσουν και στην οποία νιώθουν ότι μπορούν να ζήσουν.

Οι Τσιγγάνοι, και εξαιτίας της νομαδικής παράδοσής τους και εξαιτίας του ότι δεν αφομοιώθηκαν πλήρως από την ιδεολογία καμίας «πατρίδας», είχαν τη δυνατότητα να παρατηρήσουν καλύτερα αυτές τις αλλαγές και τις διαφοροποιήσεις και να αντιληφθούν τη σημασία τους όπως δε θα μπορούσαν να το κάνουν οι άνθρωποι που εμπλέκονταν σε αυτές. «2 η ώρα το μεσημέρι» είναι μια δήλωση που για άλλους σημαίνει «ώρα Ελλάδας, η οποία βρίσκεται 1 ώρα μπροστά από τη Γαλλία και 2 από την Αγγλία», για άλλους σημαίνει «ώρα να χτυπήσουν την κάρτα τους και να φύγουν από το γραφείο ή να πάνε στο γραφείο ή στο εργοστάσιο», για άλλους «ώρα για τις μεσημεριανές ειδήσεις ή τη μεσημεριανή σαπουνόπερα», για άλλους «ώρα να σταματήσουν για λίγο τις αγροτικές τους εργασίες». Για την καθημέρα από τις παραπάνω ομάδες η παραπάνω φράση δεν μπορεί να έχει άλλο νόημα από αυτό που δίνει η δική της εμπειρία.

Για τους Τσιγγάνους, που έχουν παρατηρήσει όλες αυτές τις δυνατές νοματοδοτήσεις του χρόνου, η έκφραση αυτή είναι σχετική, διότι γνωρίζουν πολύ καλά ότι το νόημά της εξαρτάται από το τι έχει να κάνει κανείς. Αφού οι Τσιγγάνοι δεν έχουν ταυτίσει τη δραστηριότητά τους (πραγματικά ή συμβολικά) με κάποιο χώρο και αφού ως εκ τούτου δεν είναι γι' αυτούς προκαθορισμένο το τι θα κάνουν όταν βρεθούν σε ένα συγκεκριμένο μέρος μία συγκεκριμένη ώρα, οι δηλώσεις που αφορούν το χρόνο δεν έχουν την απόλυτη αξία που έχουν για τους υπόλοιπους.

«Οι γκατζέ είναι σκλάβοι των ρολογιών τους» ακούγεται από πολλούς Τσιγγάνους, με την έννοια ότι η ώρα προκαθορίζει και τη δραστηριότητά τους. Για τον Τσιγγάνο, αντίστροφα, είναι η δραστηριότητα που θα ορίσει την ώρα.

Γ

Οι Τσιγγάνοι είναι περισσότερο απρόθυμοι από τις υπόλοιπες ομάδες με τις οποίες συμβιώνουν να δεχτούν μια οριστική ταξινόμηση του χρόνου (τόσο συγ-

χρονικά όσο και διαχρονικά) στη βάση σημείων αναφοράς που γίνονται όλο και περισσότερο ενιαία.

Η ιδεολογία που συνόδευσε τη συγκρότηση των εθνικών κρατών ομογενοποίησε την ιστορική συνείδηση των λαών, συσπειρώνοντάς την γύρω από ορισμένα σημεία. Με την παγίωση των εθνικών κρατών, ο τοπικός και σχετικός χρόνος αρχίζει να υπάγεται σε ένα ευρύτερο πλαίσιο, και, σαν συνέπεια, η ανάγκη για συγχρονισμό επιβάλλει την ακρίβεια στη μέτρηση και τη χρήση γενικότερων κατηγοριών. Άλλες εξελίξεις, όπως ο εξορθολογισμός της πνευματικής ζωής, η βιομηχανοποίηση της παραγωγής και η επικράτηση των ΜΜΕ, συνέβαλλαν στην «ομογενοποίηση» του καθημερινού χρόνου. Η καθημερινότητα των ανθρώπων δομείται πριν και μετά τη δουλειά, που το ωράριό της γίνεται όλο και πιο ενιαίο. Το τέλος του προγράμματος της τηλεόρασης σήμαινε για πολλά χρόνια και την ώρα του ύπνου στις περισσότερες οικογένειες, ακόμα και στις πιο απομακρυσμένες περιοχές.

Οι διακρίσεις αυτές σημαίνουν ταυτόχρονα ότι ο άνθρωπος δεν μπορεί παρά να ασχολείται με μία δραστηριότητα σε ένα συγκεκριμένο χρονικό διάστημα. Έτσι ο Τσιγγάνος, που μπορεί ταυτόχρονα να δουλεύει, να μαθαίνει και να διασκεδάζει, που δεν τέμνει τον χρόνο του, γιατί κάτι τέτοιο θα σήμαινε γι' αυτόν ότι για ένα ορισμένο χρονικό διάστημα εγκαταλείπει και κομμάτια της προσωπικότητάς του, βρίσκει α-νόπτες και μη λειτουργικές αυτές τις διακρίσεις.

Λέγεται συχνά ότι ο τρόπος που βιώνουν το χρόνο οι Τσιγγάνοι αποτελεί επιβίωση του «μαγικού» χρόνου μη ιστορικών κοινωνιών, ο οποίος βιώνεται κυρίως ως μια καθουσιαστική επανάληψη του «αιώνιου», του αμετάβλητου, το οποίο πραγματοποιούνταν κάθε στιγμή με τη δραστηριότητα του ατόμου. Μέσα από αυτή την επανάληψη ο άνθρωπος με ένα μαγικό τρόπο ανακύκλωνε τη θεϊκή τάξη, εξασφαλίζοντας και τη θέση του μέσα σε αυτή την τάξη. Και όμως, οι Τσιγγάνοι συμπορεύτηκαν με τα συστήματα χρονολόγησης των κοινωνιών στις οποίες έζησαν, έχοντας μάλιστα μια πολύ πιο ολοκληρωμένη αντίληψη των εναλλακτικών μορφών τους απ' ό,τι οι άνθρωποι που κοινωνικοποιήθηκαν αποκλειστικά σε μία και μόνη εκδοχή του χρόνου. Οι Τσιγγάνοι, όταν μιλούν για τη δουλειά τους, θα συμπεριλάβουν στις εκτιμήσεις τους την κυκλικότητα των αγροτικών εργασιών, τις μεγάλες θρησκευτικές γιορτές, τα αστικά εμπορικά γεγονότα, τις ώρες αιχμής σε μια πόλη και πλήθος άλλων παραγόντων, διότι αντι-

λαμβάνονται το χρόνο ως επικαλυπτόμενα συστήματα και όχι ως μία ενιαία και μονοσήμαντη ενότητα. Η διαφοροποίησή τους δεν οφείλεται σε κάποια καθυστέρηση ή προσκόλληση στο παρελθόν αλλά στην επιθυμία τους (και στην ικανότητά τους) να κρατήσουν τις αποστάσεις τους από ένα μόνο σύστημα, ώστε να μπορούν να έχουν διόδους σε όλα τα πιθανά συστήματα.

Ο δε πυρήνας του ιδιαίτερου χρόνου του Τσιγγάνου, που του δίνει τη βάση για τη δημιουργική συναλλαγή με τα άλλα χρονικά συστήματα, είναι ο προσωπικός του χρόνος, που μετριέται με κριτήριο ακριβώς την ελευθερία του να χειρίζεται το χρόνο όπως θέλει.

2. Εγκαταστάσεις στην υπόλοιπη βυζαντινή Ελλάδα

Σιγά σιγά το Βυζάντιο εξέπνεε. Στις αρχές του 15ου αιώνα η αυτοκρατορία είχε πια περιοριστεί στην Κωνσταντινούπολη, τη Θεσσαλονίκη και το Μωριά. Η πρωτεύουσα περιστοιχιζόταν από Οθωμανούς Τούρκους, που είχαν κιόλας κατακτήσει τη Μικρά Ασία και από την πρώτη εγκατάστασή τους στην Ευρώπη το 1354, κοντά στην Καλλίπολη, είχαν προχωρήσει, κυριαρχώντας στη Βουλγαρία, αποσπώντας πολλά από τα ελληνικά εδάφη και περιορίζοντας τη Σερβία και τη Βλαχία σε καθεστώς βασσάλων. Οι Τσιγγάνοι είχαν εγκατασταθεί σε όλα αυτά τα εδάφη πολύ πριν από την τουρκική κατάκτηση. Φαίνεται ότι είχαν εξαπλωθεί από τη Θράκη, μέσω της Μακεδονίας, και χωρισμένοι σε διάφορες ομάδες, στην ηπειρωτική Ελλάδα και στα νησιά αλλά και βόρεια, στις περιοχές που πολύ αργότερα ονομάστηκαν Γιουγκοσλαβία και Ρουμανία. Είναι πολύ πιθανό ότι πολλές από αυτές τις μεταναστεύσεις συνδέονταν με τη διαρκή επέλαση των Οθωμανών Τούρκων.

Οι Τσιγγάνοι έδειχναν μια αποφασιστική προτίμηση για εγκατάσταση στις περιοχές που βρίσκονταν στη δικαιοδοσία των Βενετών, τόσο στην Πελοπόννησο όσο και στα γειτονικά νησιά, χωρίς αμφιβολία επειδή οι βενετικές αποικίες απολάμβαναν σχετική ασφάλεια και σταθερότητα, ενώ οι άλλες περιοχές υπέφεραν πολύ από τις συνεχείς τουρκικές επιδρομές.

Για την παρουσία τους στην Κρήτη μάς δίνει τη μαρτυρία του το 1323 ο Συμεών Συμεώνος, ένας φραγκισκανός μοναχός που επισκέφτηκε το νησί.

Μαρτυρία του 1346 αναφέρεται στο *feudum acinganorum*, το φέουδο των Τσιγγάνων, στην Κέρκυρα. Φαίνεται ότι από το δεύτερο μισό του 14ου αιώνα, πριν ακόμα το νησί πέσει στα χέρια των Βενετών, οι επίσης φοροί που απέδιδαν οι Κερκυραίοι Τσιγγάνοι ήταν αρκετά υψηλοί, ώστε να διαμορφωθεί ένα ανεξάρτητο φέουδο, που διατηρήθηκε μέχρι και τον 19^ο αιώνα. Ο αριθμός των Τσιγγάνων που ανήκαν σε αυτό το φέουδο πρέπει να διογκωνόταν από την παρουσία Τσιγγάνων ανάμεσα στους μετανάστες από την Ήπειρο απέναντι, οι οποίοι, ταλαιπωρημένοι από τη φτώχεια, εγκατέλειπαν τις περιοχές τους στα τέλη του 14ου και στις αρχές του 15ου αιώνα, για να περάσουν απέναντι, στην Κέρκυρα. Το αξίωμα του φεουδάρχη σε αυτό το φέουδο ήταν ιδιαίτερα επικερδές, καθώς όσοι υπάγονταν σε αυτόν ήταν υποχρεωμένοι να αποδίδουν

φόρους, τόσο σε χρήματα όσο και σε είδος, και ο φεουδάρχης είχε το δικαίωμα να δικάζει και να τιμωρεί για όλα τα ζητήματα που υπάγονταν στον αστικό και ποινικό νόμο, με την εξαίρεση της ανθρωποκτονίας. Πολύ περισσότερο, κάθε ξένος Τσιγγάνος ήταν υποχρεωμένος να πληρώνει ένα ποσό για να μπει ή για να φύγει από την περιοχή που βρισκόταν κάτω από τη δικαιοδοσία του Βενετού κυβερνήτη της Κέρκυρας, και επίσης ήταν υποχρεωμένος να πληρώνει τον ετήσιο φόρο όσο ζούσε σε αυτή.

Μαρτυρίες για την παρουσία των Τσιγγάνων στη Μεθώνη έχουμε από το 1378. Το λιμάνι της Μεθώνης, όπου ζούσε ένας σημαντικός αριθμός Τσιγγάνων, βρισκόταν στη μέση του δρόμου που οδηγούσε από τη Βενετία στη Γιάφα και αποτελούσε σημείο ανάπαυσης και ανεφοδιασμού για τους προσκυνητές που ταξίδευαν στους Αγίους Τόπους. Ίσως η γνωριμία των Τσιγγάνων με τους προσκυνητές ήταν που έδωσε αργότερα στους Τσιγγάνους την ιδέα να χρησιμοποιήσουν τον τίτλο του προσκυνητή για να δικαιολογήσουν την άφιξή τους στη Δυτική Ευρώπη. Οι πολλές αναφορές που έχουμε για τους Τσιγγάνους από τους προσκυνητές αυτούς είναι επηρεασμένες αφενός από τις ίδιες τους τις προκαταλήψεις και δεισιδαιμονίες και αφετέρου από τις αντιλήψεις που είχαν για τους Τσιγγάνους οι άνθρωποι στις χώρες από τις οποίες προέρχονταν οι συγγραφείς.

Το 1519 υπήρχαν στη Μεθώνη μόνο 30 οικογένειες. Η μείωση του τσιγγάνικου πληθυσμού μπορεί να εξηγηθεί ως αποτέλεσμα της σταθερής εγκατάλειψης της περιοχής ενόψει του τουρκικού κινδύνου, που επίσης οδηγούσε σε περιορισμό της εμπορικής δραστηριότητας και της κίνησης των προσκυνητών και που αποκορυφώθηκε με την κατάληψη της Μεθώνης το 1500.

Για την παρουσία των Τσιγγάνων στο Ναύπλιο μαρτυρεί μια απόφαση του Βενετικού Συμβουλίου των 40 (12 Αυγούστου 1444), με την οποία κάποιος Ιωάννης Τσιγγάνος αποκαθίσταται ως δρουγάριος (αρχηγός στρατιωτικού τμήματος) των Τσιγγάνων, λίγο καιρό αφότου ο Βενετός κυβερνήτης τον είχε απομακρύνει από το αξίωμά του. Η πράξη του κυβερνήτη καταδικάζεται ως «αντίθετη στα προνόμια που είχαν παραχωρηθεί στους προγόνους τού εν λόγω Ιωάννη από την κυβέρνησή μας και από τον ευγενή Οτταβιάνο Μπόνο (τον προηγούμενο κυβερνήτη του Ναυπλίου)». Αν τα προνόμια αυτά αναφέρονταν αποκλειστικά στον Ιωάννη, τότε πρέπει να υποθέσουμε ότι έχουμε ένα σύστημα φεουδαρχικό παρόμοιο με αυτό της Κέρκυρας. Αν όμως επεκτείνονταν σε

όλους τους Τσιγγάνους, η εξήγηση είναι ότι οι Βενετοί, που η θέση τους ήταν δύσκολη στο Ναύπλιο, εξαιτίας των συχνών τουρκικών επιδρομών, περίμεναν ως αντάλλαγμα στρατιωτική βοήθεια από τους Τσιγγάνους σε περίπτωση τουρκικής επίθεσης. Ίσως ακόμα περίμεναν ότι οι Τσιγγάνοι θα καλλιεργούσαν την περιοχή, που είχε ερημωθεί.

Ο Jacques le Saige το 1518 περιγράφει σιδεράδες στη Ζάκυνθο που οι μέθοδοι της δουλειάς τους ήταν όμοιες με εκείνες των Τσιγγάνων σιδεράδων που ζούσαν στην ηπειρωτική χώρα και υποθέτει ότι οι Τσιγγάνοι στο νησί μετανάστευσαν απευθείας από την Πελοπόννησο.

3. Τσιγγάνοι και αντίσταση

Οι Ρομά δεν είναι πολεμοχαρής λαός και ως εκ τούτου ποτέ δεν προκάλεσαν πόλεμο ούτε και επιτέθηκαν σε άλλους λαούς.

Αντίθετα υπέστησαν επιθέσεις, διωγμούς και καταδιώξεις στη μακράιωνη ιστορία τους.

Η έξοδος από την κοιτίδα τους πριν από 1000 χρόνια πραγματοποιείται μέσα σε ένα κλίμα πολέμου το οποίο προκαλούν οι μουσουλμανικές εισβολές στην Βόρειο Ινδία υπό το Μωχάμντ Χαζναβίντ.

Η αντίσταση που πρόβαλαν οι Τσιγγάνοι όλους αυτούς τους αιώνες, που υπέστησαν τις αναγκαστικές μετατοπίσεις και απελάσεις, ήταν περισσότερο πολιτισμική. Επέζησαν γιατί κράτησαν την τσιγγάνική τους ταυτότητα, την οποία συγκροτούν στοιχεία όπως η γλώσσα, τα τραγούδια, τα ήθη και έθιμα, οι θεσμοί, με ένα λόγο αυτό που οι ίδιοι αποκαλούν Ρομανιπέ.

Απέναντι στο στιγματισμό και την περιθωριοποίηση ανέπτυξαν και οι ίδιοι ανάλογη ψυχολογική στάση και μηχανισμούς απόρριψης, καθώς και μια περιφρόνηση για τους μη Τσιγγάνους (Γκατζέ).

Μολαταύτα, υπήρξαν περιπτώσεις όπου οι Ρομά προσέβαλαν και πολέμησαν διάφορα στρατεύματα και εχθρούς.

Προσέφεραν και αυτοί μαζί με άλλους στον αγώνα για να βλαστήσει το δέντρο της ελευθερίας και δικαιοσύνης μεταξύ των λαών. Οι αναφορές βέβαια που πιστοποιούν του λόγου το αληθές είναι μεν λίγες, αλλά είναι σίγουρη η ύπαρξη και άλλων μαρτυριών που όμως δεν έχουν δει ακόμη το φως της δημοσιότητας. Ανάμεσα στις λίγες που είναι γνωστές, αξίζει να αναφερθούν και οι παρακάτω:

Τσιγγάνοι μουσουλμάνοι και χριστιανοί ενώθηκαν με τις βούλγαρο-ρωσικές δυνάμεις ενάντια στους Τούρκους. Πήραν μέρος στην αποφασιστική αιματηρή μάχη της shirka στη Βουλγαρία μεταξύ 9 και 14 Αυγούστου του 1877.

Στην Ελλάδα μαρτυρείται ότι ανάμεσα στα ιδρυτικά μέλη της Φιλικής Εταιρείας υπήρχαν και Γύφτοι.

Στη διάρκεια της ναζιστικής επίθεσης και κατοχής, οι Τσιγγάνοι επέδειξαν εξαιρετικό σθένος και γενναιότητα. Με όπλο τη μουσική και τα τραγούδια τους αντιστέκονταν στη σκληρότητα των Ναζί και το θάνατο που οι τελευταίοι σκόρ-

πισαν σε χιλιάδες ανθρώπους, θυμίζοντάς μας τη στάση των 300 του Λεωνίδα μπροστά στην περσική λαίλαπα.

Ακόμη, αυτόπτες μάρτυρες μιλούν για το απaráμιλλο θάρρος που έδειξαν οι Τσιγγάνοι αντάρτες στην περιοχή Νισβίτς της Πολωνίας. Σύμφωνα με αυτές τις μαρτυρίες, ορμούσαν οι Ρομά με μαχαίρια και αγροτικά εργαλεία εναντίον των βαριά οπλισμένων αντιπάλων τους.

Στην Ελλάδα, η ιστορία των Τσιγγάνων στη διάρκεια του πολέμου 1940-1944 είναι άγνωστη. Επίσημες μαρτυρίες δεν υπάρχουν, ή δεν τις γνωρίζουμε μέχρι τώρα. Οι μόνοι αψευδείς μάρτυρες είναι οι ίδιοι οι Τσιγγάνοι που επέζησαν του πολέμου.

Σε μερικές περιπτώσεις οι Τσιγγάνοι στην Ελλάδα προσέφεραν πολλές υπηρεσίες στους Έλληνες στρατιώτες. Αξίζει εδώ να αναφερθεί η μαρτυρία που καταθέτει ο επίσκοπος Φλωρίνης Αυγουστίνος, ο επονομαζόμενος και ο Επίσκοπος των Τσιγγάνων: «Εξομολογούμαι ενώπιόν σας. Εκτός του ότι ως επίσκοπος έχω καθήκον ιερών να μεριμνώ δια πάντα άνθρωπον, ασχέτως φυλής και καταστάσεως, ως Έλληνα επίσκοπο με είλκυσε μια λεπτομέρεια την οποίον μου είπε ο ηρωικός ταγματάρχης της χωροφυλακής Βλάχος, ο οποίος υπηρέτησε κατά τους σκληρούς χρόνους της κατοχής. Τι μου είπε; Όταν το 1941 τα παιδιά της Πίνδου, τα παιδιά της Αλβανίας κατέρρεον λόγω της φοβεράς επιθέσεως του άξονος και διήρχοντο διά της κοιλάδος ταύτης γυμνά και εγκαταλελειμμένα, οι Τσιγγάνοι ήνοιξαν τας οικίας των, έβρασαν νερό εις καζάνια και έπλυναν τα παιδιά της Πίνδου. Επί έναν δε μήνα έτρεφον αυτούς με τα όσπρια τα οποία είχαν, κατά την επίσημον έκθεσιν της χωροφυλακής Φλωρίνης» (περιοδικό *Σάλπιξ*, 1969).

4. Σαν συμπέρασμα

Και οι Τσιγγάνοι συνεχίζουν να ζουν και να δημιουργούν, μαζί με τις κοινωνίες με τις οποίες συμβιώνουν, αλλά στο περιθώριό τους. Η επίσημη ιστορία δεν υπήρξε δίκαιη μαζί τους, αφού άλλωστε δε γράφτηκε από αυτούς.

Όσο και αν οι μετακινήσεις τους σχετίζονταν με τις γενικότερες συνθήκες, οι Τσιγγάνοι παρουσιάζονται στα επίσημα έγγραφα, αλλά και στη λαϊκή συνείδηση, ως τη φυλή «που έχει το νομαδισμό στο αίμα της». Η δε συνεισφορά τους στην κοινωνία και στην ιστορία του τόπου όπου έμειναν παραμένει σε μεγάλο βαθμό άγνωστη. Ακόμα και τεράστιες τραγωδίες, όπως η εξόριση τουλάχιστον μισού εκατομμυρίου Τσιγγάνων από τους Ναζί, σχεδόν αγνοούνται.

Όμως, πολλές από τις μαζικές μετακινήσεις των Τσιγγάνων περισσότερο εντάσσονταν σε ένα ευρύτερο πλαίσιο πληθυσμιακών ανακατατάξεων παρά σε κάποια ιδιαίτερη οργάνωση της οικονομικής ζωής των Τσιγγάνων. Η μετατόπιση προς τα δυτικά στα χρόνια που η Βυζαντινή Αυτοκρατορία απειλούνταν από την οθωμανική επέκταση, οι μετακινήσεις που ακολούθησαν τις αναταραχές στα Βαλκάνια στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα μετά την κατάρρευση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ο εκπατρισμός σε αναζήτηση ασφάλειας στα χρόνια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, η συμμετοχή στο μεταναστευτικό ρεύμα από τη νότια Ευρώπη και την Τουρκία προς την Ο.Δ.Γ. και τις άλλες βιομηχανικές χώρες, οι μετακινήσεις μετά τις πολιτικές αλλαγές στις ανατολικές χώρες από το 1989 και μετά, είναι γεγονότα που παρέχουν παραδείγματα εναντίον της αντίληψης ότι η μόνη μορφή μετακίνησης των Τσιγγάνων είναι κάποιος ελεύθερα επιλεγόμενος νομαδισμός. Άλλωστε, όπως είδαμε και παραπάνω, σε πολλές περιπτώσεις οι Τσιγγάνοι μετακινήθηκαν βίαια σε άλλες χώρες, ως ανεπιθύμητοι, ως κατάδικοι και εξόριστοι. Σε ένα μεγάλο βαθμό λοιπόν οι Τσιγγάνοι απλώς συμμετείχαν σε πολύ ευρύτερες ανακατατάξεις, χωρίς ωστόσο αυτό να σημαίνει ότι η ιδιαιτερότητα της θέσης τους δεν επηρέασε τη συμμετοχή τους.

Η κατάργηση της τσιγγάνικης δουλείας στη Ρουμανία πρέπει να συνέβαλε στη συμμετοχή των Τσιγγάνων στις μετακινήσεις που έλαβαν χώρα στα Βαλκάνια το 19^ο αιώνα. Από την άλλη πλευρά, αν υπήρχαν λόγοι μετανάστευσης ειδι-

κοί για τους Τσιγγάνους, δε φαίνεται να έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην απόφασή τους να μεταναστεύσουν στις «χώρες των νέων ευκαιριών», αφού, όπως παρατηρεί ο Fraser (A. Fraser, *The Gypsies*, Blackwell, Oxford-Cambridge 1992, σσ. 236-238), δεδομένων των πιέσεων που υφίστανται στις χώρες όπου ζουν, θα περίμενε κανείς να αντιπροσωπεύουν ένα δυσανάλογα μεγάλο ποσοστό των μεταναστών. Δεν πρέπει ωστόσο να ξεχνάμε ότι οι μεταναστεύσεις δεν είναι ελεύθερες και πιθανόν οι Τσιγγάνοι ήταν εκείνοι που είχαν τη μικρότερη πληροφόρηση ή αντιμετώπιζαν τα περισσότερα γραφειοκρατικά και άλλα εμπόδια, όταν ζητούσαν να μεταναστεύσουν.

Ο νομαδισμός και η μετανάστευση των Τσιγγάνων είναι φαινόμενα που δεν ταυτίζονται αλλά αλληλεπιδρούν μεταξύ τους. Ο Acton υποστηρίζει ότι, στην πραγματικότητα, η φυγή των Τσιγγάνων από την Ανατολική Ευρώπη στη Δυτική Ευρώπη και το Νέο Κόσμο, ακριβώς όπως και η φυγή των Εβραίων από τον ίδιο δρόμο, ήταν απλώς μία μετανάστευση. Πολλοί από τους Τσιγγάνους που μετανάστευσαν πέρασαν απλώς από μία κατάσταση εγκατάστασης σε μία άλλη. Αυτό ωστόσο δε σημαίνει ότι μερικοί νομάδες Τσιγγάνοι δε μετανάστευσαν επίσης επανεγκαθιδρύοντας τα μοντέλα του οικονομικού τους νομαδισμού.

Από την άλλη πλευρά, η μετανάστευση μπορεί να διευκολύνει τη στροφή ενός ατόμου στο νομαδισμό, αποκόπτοντας τους δεσμούς του με ορισμένες περιοχές. Οικογένειες που ήταν εγκατεστημένες στην Ανατολική Ευρώπη έγιναν νομαδικές στην Αμερική. Είναι επίσης αλήθεια ότι η μετανάστευση, συνδυασμένη με τις σύγχρονες μεθόδους μεταφοράς και επικοινωνίας έχει δώσει σε ορισμένες ομάδες Τσιγγάνων, ιδιαίτερα των Kalderash, τις επαφές και τη γνώση ενός οικονομικού νομαδισμού πραγματικά παγκόσμιας κλίμακας σε ορισμένα πολύ εξειδικευμένα είδη εμπορίου και υπηρεσιών. Ωστόσο για τον κύριο όγκο των Τσιγγάνων μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο οι ορίζοντες περιορίστηκαν στα σύνορα μίας μόνο χώρας.

Σε κάθε περίπτωση, πρόκειται περισσότερο για μία μακρόχρονη πορεία, με κύκλους και αντιστροφές, παρά για μια γραμμική εξάπλωση των Τσιγγάνων από την κοιτίδα τους προς τη Δύση. Δεδομένων δε των σχέσεων που διατήρησαν οι Τσιγγάνοι με τη χώρα προέλευσής τους, τα δίκτυα που αναπτύσσονται και οι εσωτερικές διαστρωματώσεις είναι εξαιρετικά περίπλοκες.

Μόνο αν ξεφύγουμε από το στερεότυπο του νομάδα Τσιγγάνου, που περιπλανιέται «χωρίς ιδιαίτερο λόγο», επειδή «έτσι είναι η φύση του», και μόνο αν εξετάσουμε τις μετακινήσεις των Τσιγγάνων σε σχέση με τις γενικότερες ιστορικές και κοινωνικές συνθήκες που αντιμετωπίζουν, θα μπορέσουμε να εκτιμήσουμε την ιστορία αυτού του λαού με το σεβασμό και την αντικειμενικότητα που του αξίζει.